

540/1901, X, 9.
06

ЛЕВАДА.

Галицько-руський альманах.

170

— X. —

У ЛЬВОВІ 1901.

— — —
Накладом Наук. Товариства ім. Шевченка.

— — —
З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка
від зарядом К. Беднарського.

6692/1901-10a

НАШ АЛЬБОМ.

13 ПОЕЗИЙ СЕРГІЯ ПАВЛЕНКА.

1. То приснилось мені.

У великій журбі
Міркував я собі:
Чом мужиче житя
В нас іде без путя?
Чом у нас на селі
Хлібороб без землі,
Чом кругом біднота
І сліпа темнота?
Думки тяжкі, сумні...
Раз здало ся мені:
Зворушились в селі,
Накупили землі,
Біля неї гуртом
Всі працюють селом,
Але в кожного є
Ще й хазяйство своє.
Ходять три череди,
По городах сади,
Всяк убрав ся, мов пан,
Носить гарний жупан;
Всі податки сами
Платять ще за віми,
І нема пауків
Розорять мужиків.
Банк в селі завели,
Лад усюди дали:
Є читальня, шпиталь,
І аптека, й коваль,
Агроном, і кравець,
Лікарь, столяр і швець...

35140
Мають школу, де вчать
І хлопчат і дівчат
Всім наукам таким,
Щоб не бути сліпим.
Вчать, як сіять і жать,
Коли й де що сажать,
Там же вчать ремесству —
Ковать, строїть, шевству...
Навіть дьоготь як гнать
І тому в школі вчать.
По братерськи живуть,
Нігде сварки не чуть,
Приютили по вік
І німих, і калік;
Не чуть плачу нігде,
Ніхто красти не йде,
І що правдою звать —
По тій правді й живуть...
Ніби нічого й ждять —
На землі благодать!

...
Пес голодний завив
І мене розбудив...
То приснилось мені
Те, що так не вдавнї
Було в думці. Як раз
Тоді вийшов приказ
Заснувать для селян —
Козаків і крестян
„Банк земельний“. Тоді

Люд в страшній нужді
 Все своє позбував,
 З банку грошей набрав —
 І усі на селі
 Накупили землі.
 Та даремний замір!
 Став в кешенях простір:
 Ні шага! А довгів
 Більш, ніж мали моргів!
 Бо за землю усяк
 Збув останній сірак,
 А селянський шинкарь
 Весь скупив інвентарь...
 І не справив ся тут
 Той зубожений люд —
 Нічим землю орать,
 Нема чим засівать,
 А щоб раду знайти —
 У шинок стали йти...
 І пішло все дарма,
 Бо рятунку нема!
 Ще случивсь недорід,

Умірать став нарід
 І настала нужда...
 Батька син осужда,
 Вбива дядька небіж,
 Пішли п'яństwo, крадіж,
 Сварки, бійки, позви...
 Всяк позбувсь голови,
 А процент так наріс,
 Що й багач би не зніс!
 І нещасні купці
 Розорились в кінці,
 А зубожіли так,
 Що не стало й собак!...

І в великій журбі
 Міркував я собі:
 Чом мужиче життя
 Так іде без путя?
 Чом у нас на Русі
 Темні трохи не всі?
 Як біді допомгти
 І до щастя дійти?*)

2. Дві зміни.

Настає вже зима,
 Починаєть ся,
 Снігом чорна земля
 Устиляєть ся.
 І життя вже кипить
 Ярмарковее —
 На базарі везуть
 Жито новее

Настає і весна
 Починаєть ся,
 У травницю земля
 Убіраєть ся...
 А життя?... Потекли
 Сльози річкою:
 Хлібороби пішли
 За позичкою!

3. В Петербурзі.

Горе на чужині!
 Вбоге серце ние,
 Море сумних думок
 Хвору душу мие...

І всюди чужії --
 Ні з ким говорити,
 Ні з ким наболілу
 Думку поділити.

*) Тут розказана правдива історія одного села на Україні. Як заснували крестянський банк, щоб мужики скуповували землі, то мужики кинулись купувати землю, не вважаючи на те, чи вона варта тієї плати, яку хотіли. Думали, що каса гроші подарує і земля все таки доставить ся дешево. По збували все, що мали, на доплату і з допомогою банку накупили землі. Але ж треба орать — нічим! Ще назичили. Коли підійшли два неврожаї! Банк потребував плати й процента, а грошей не було і землю продали з торгів глитаєм, а мужики zostались старцями. Таких випадків було досять і після сього банк полегчив умови позик і розплаток. Але діло й тепер дуже кепське.

Куди-б не пішов я —
 Ніяк не забуду
 Ні рідної хати,
 Ні рідного люду;
 І жду — виглядаю
 Щасливу годину,

Коли вже полину
 На свою Вкраїну.
 Там небо блакитне,
 Там сонечко сяє,
 Там люде привітні,
 Соловей співає...

4. До портрету.

(Посв. Н. М. Богомольцевій).

Стоїть замислена, три пальці до чола
 Приставивши, когось неначе виглядає...
 Як квітка весняна, що зараз розцвіла,
 Головка у вінку цікаве щось гадає...
 „Хто ти? Я хочу знать! Звідкіль прийшла до нас?
 Яка ясна зоря з'явила ся тобою
 І стала ще ясніш? Ти з неба узялась —
 Таких не бачив я між людською гурбою“.
 „Хто я? Про те спитай пахучий мій вінок,
 Коли бував ти там, де їздять на Пегасі;
 Балачку я веду розмовою квіток,
 А там знайти мене, де музи, на Парнасі“.
 Сказала, свій вінок покинула мені,
 Як мрія чарівна відразу десь поділась...
 Зістав ся я один, не сплю, а наче в сні,
 Здивований стою і кров як загорілась...
 В вінку були росли розмаїтих квітки:
 Барвінок і нарцис, люби-мене дрібненькі,
 Фіялки, резеда, левконії, братки,
 Горошок запашний, волошки голубенькі,
 Конвалії, любисток, рута, розмарин,
 Зірки, красоля, іріс, рясет і жіоржини,
 Де кілька повних рож, на диво білий крин...
 Вбачаю по квітках: ти муза України!
 І знов в вінку своїм з'явила ся вона
 І слово ласкаве із уст її почулось:
 „Вінок моя емблема; той мене впізна,
 Чие до Вкраїни щиро серденько горнулось.
 В вінку моїм що квітка — думка провідна:
 Тут щирість і кохання, певність і відвага,
 Тут воля, самостійність, згода всіх єдна,
 Напрямок до розвитку, вартість і повага...
 Я долю виглядаю, щастя України,
 Де діла ся, куди зайшла її зоря?
 Чом хмари навісні на жалують руїни,
 Нависли і не йдуть далеко за моря?

Земля в квітках, а сумно — сонечка нема,
 І діти матері своєї не шанують,
 Неначе пустка в серці, а в душі зима,
 Негарні почуття і заміри панують...
 Та все-ж талан і розум ще не вмерли там,
 А з ними і життя, і воля, і надія...
 Спитав — хто я, з відкіль? Тепер ти знаєш сам:
 Я доня України, і краса, і мрія!
 Промовила і зникла...

5. Розум.

Раба всесвітнього закону,
 Природа мертва і німа
 Міняє завше по сезону
 Своє навколо І нема
 Такого літа, як зима!

Весна пройшла — настало літо,
 І все, весною що зійшло,
 Росло і красувалось квітом,
 Так само, як торік, дійшло,
 І в иньше що не перейшло.

І знає всяк, що як посіє,
 То згодом будуть там збирать,
 Бо що зійшло — росте і спіє;
 І зна, що будуть знов орать,
 І зна, що треба умірять.

Так скрізь, де є закон природи,
 Бездушний і німий сліпець...
 Але не так живуть народи:
 В їх розум править, як віпець
 Всього, що в світ послав Творець.

Безмірний, дужий і невмовний
 Сезона він нігде не знав,
 Для себе сам закон він повний...
 І тим того, що геній дав,
 Ніхто ще й досі не вгадав.

І дум високих поривання
 Ніхто спинити ще не вмів,
 А замірів сьвятих жадання,
 Як кров, у серці всякий грів,
 І знищити ніхто не сьмів.

6. Бажання.

О Господи, мій Боже, милий!
 На все стає у Тебе сили:
 І щоб завзятих замирять,
 І щоб упертих покорять,
 І щоб добром своїм на віки
 Не поминуть навіть каліки.
 Не забирай же Ти надії
 Що кращая з часті Росії,
 Україна духом оживе
 І мати-ме життя нове
 В братерстві, правді та освіті,
 Що буде висшою на світі,
 Без зради, без війни, у згоді,
 Що виросте своє в народі
 І стане світлим, як зоря,
 Як слава Вічного Царя!

7.

<p>Душа болить, немов з навроку, Щоб стало легче, то навряд, Бо день до дня і рік до року Сумними тягнуть ся підряд. І далі важче все стає: Темніє сонечко моє, Надії зраджують мені, І думи тяжкі та сумні</p>	<p>Ще гірше стали турбувать Мій розум, серце шматувать... Коли вже стане та весна, Коли розбудить всіх вона, Коли-ж то будем жити ми Як слід: братами і людьми?</p>
--	---

8. В дорозі

з Ямполя до Вільшаної.

<p>Не скачи, борозний коцю, Втомиш ся, козаче! Не дадуть тобі спочити, Чи й раніш доскачеш. І оброку не прибільша — Скажуть, ти не в плузі, А почтарь про себе дбає, Не вважа послужі. Може хочеш ямщиккові Добре догодити, Щоб „на чай“ для його більше З мене заробити? Скачеш тим, що молодий ти, Недавно купили,</p>	<p>Ще двінок тобі не в'їв ся, Ще не стратив сили? Степ, як думка та широкий, Невільний, як воля, На вузьких смужках мужичих Вся людська доля... Лан широкий богатирський — Жита половіють, А мужичі покарузли, Без колося спіють. На ланах і всі ярини, Як на плесі раска... Люде кажуть, що у Бога Не для всіх є ласка.</p>
---	---

Вправо місяць повновидий
Тільки що ясніє,
З ліва сонце ховаєть ся,
Небо червоніє...
Соловейко виспівує
В яру на ліщині,
Одмовляє перепелка
Щасливій дружині.

Жайворонок на добраніч
Голосно співає,
Ліче вік комусь завуля,
Вітрець повіває...
Гей, слъзо, химерна, що ти?
Чого покотилась?
Чого серце защеміло,
Душа засмутилась?!

9.

Що, козаче, притомив ся?
Тяжко воювати зло!
Зблід, змарнів і засмутив ся,
Зло-ж сьмієть ся навколо...

У борні розтратив сили,
Щіре серце пригнітив,
А наблизивсь... до могили! —
Тільки віку вкоротив.

10.

Щоденна немилая скрута
Здорова моє ізсушила
І волю, неначе отрута,
На нівець звела, підточила.

Нігде запомоги немає
І скрізь перешкода ледача...
Чи сплячка тут винна людська,
Чи може така моя вдача?

ІЗ ПОЕЗИЙ СИЛЬВЕСТРА ЯРИЧЕВСЬКОГО.

1. Невиспівані пісні.

Невиспівані ще пісні
лежать на мого серця дні —
і в ясну днину, тиху нічку
мелодій ллють срібlistу річку,
житє осьвітчують мені
невиспівані ті пісні...

Невиспівані ті пісні
при всім розкішнім полусні
задзвонять і в грізні акорди
і диких страстей темні орди
на ум ведуть — ах, навісні
невиспівані ті пісні...

2. Коли побачиш...

Коли побачиш втішного хлопчину,
що ясним оком дивить ще на сьвіт
і радісно витає божу днину,
що иньшим в дар несе кривавий піт
і біль з гадючозубою журбою —
остав, остав його іще в спокою!

Бо небом та його щаслива хвилька,
в якій безжурний він ідеаліст.
Прийде пора — мине той рай мотилька
і він пізна життя пекольний зміст,
навчить ся він без болю, стону, шепту
важку витати злої долі лепту...

24/8 1900.

3. Не жаль мені..

Не жаль мені за тими днями,
в яких пестивсь надії снами,
в будучність вірив ясну —
не жаль, бо щезли сні, знімили
пісні, що з серця так летіли
в ту ярь життя прекрасну.

Не жаль мені, бо не багато
прийшло добра у рідну хату
від тих пісень огнистих —
жаль тільки западу сьвятого
і молодого щастя того
алмазів промінистих...

4. З днів трагедії.

Прегарний май заблис на сьвіті,
вквітчалась пишно так дуброва,
гуде дзвінка природи мова,
пчола в пиваєть ся на цьвіті
в широкім полю...

Ай, раз було: ті любі звуки
гуділи громом наді мною!
ах, я не мав душі спокою
і пив і пив і пив з розпуки
в безмежнім болю...

Відень, 1900.

5. Елегія.

-Мяккі, сріблисті місячні струї —
неначе любки легкі поцілуї
пестять мою понурую задуму,
згадок наводять рій.

Так жалібливо заглядають в душу,
що тяжко-гірко сумувати мушу,
бо от — з'являєсь серед мислиї тлуму
вік молодечий мій.

В здоровле, силу молоду одітий,
веселощами-рожами сновитий
він сьміло поступа в жита' дорогу
посеред мрій-надій — —

Потому — горе, болі і киреї
і меланхолія, як гріб моєї
весни і сонця мого золотого —
зірок, пісень, надій...

Відень, 22/8 1900.

6. Ти любиш...

Ти любиш. Се з очий твоїх
читаю: ти сумна — журлива,
з лица утік твій ясний сьміх,
ти дуже, знати, нещаслива.

Ти нещаслива, бо в його
там серці пусто, глухо, тихо,
в його душі так студено,
її тяжке пришибло лихо.

Не в силі він любить тебе,
бо груди гадюка сновиває
і всякий час її жере,
чуте любови убиває.

Ти любиш... Довгож так будé?
Утихне нута жаліслива,
колись любов та прогуде
і станеш ти знов — нещаслива...

ІЗ ПОЕЗИЙ С. ГРУЩЕНКА.

1. У Петрівку.

Сижу собі над водою,
Над Вугом рікою,
А круг мене сінокоси,
Вбранії травою.

Простягла ся, покіль видно,
Зелена рівнина,
Сюди, туди позираєш :
Душа з тіла лине !

Вітрець стиха повіває,
Таємне щось квілить,
По травиці ввихаючись
Котить дрібні хвилі.

Пишний килим простелив ся,
На нїм барва гнеть ся ;
Поміж нею, мов та бинда,
Бистра річка веть ся.

Біжить вона зарічками,
Колінця виводить ;
Мережає луг зелений
Сріблястим розводом.

Подекуди вже товчить ся
Невтомна людина :

Коса блисне, счервоніє
Вбраня на дівчині.

Он білють ся рядами
Косарській спини ;
Потягли ся здовж покоси :
Гине барва, гине !

А осьдечки дівча красне
Кониці складає,
Горне сіно грабельками,
Пісню затягає.

Тота пісня плине лугом,
Вітрець ген розносить,
А той бравий косарина
І моргає, й косить.

Кинув оком по-за лугом
А там косогори,
А там ліс стоїть стіною —
Зеленеє море.

Поріс хвилями й брилює
Пишною красою...
Боже милий ! Сам не знаю,
Що дієсь зо мною...

2. В осени.

Ой, не спішиєсь на захід, сонце миле !
Пожди ще трошечки, хвилиночку постій,
Нехай під лагідним проміннячком твоїм
Душа намучена здобуде супокій.

Сьвіти мені, розгрій застиглу кров,
Не дай заскниїти в осінній, сірій млі,
Ласкавий блиск довкола геть розлий,
Розваж мене в моїй самотині !

Бо важко так мені, бо сили вже нема,
Нудьга, як ніч, на серце налягає,
І гасне бравий дух, і сьвіт сей, як тюрма —
З усіх боків неначе мур стискає.

Чи будь мені, чи краще вже не будь?
 Се прокляте питання не щезає,
 Слідом моїм біжить, до мене промовляє,
 Мов та мара у-вічі зазирає.

Тай нащо справді, будь, чого ще тут чекать?
 Чим жити? будучим, сучасним, чи минулим?
 Кому потрібен ти, хто може відчувать
 Всі пориви твої й болісне серцем чулим?

До чого доведуть бажання всі твої,
 Як викохаш ти заміри всі сьвяті?...
 Ні! скоштувавши всмак злиденного життя,
 Не досягнеш во вік жаданної мети.

Але чи вже не будь і щезнути, як дим?
 Розвіятись в повітря, як пилінка?
 І безліч щирих дум, і в серцеві вогонь
 Від разу загасить, немов яку вуглинку?

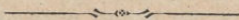
До чого-ж викохав так пильно ти свій скарб,
 Старанно виховав від ока навісного?
 Не вже не встигнеш ти ним блиснуть при людях,
 Та душі їх схилить до чистого, сьвятого?

Тай сором, сором — гей! в початку йно борні
 Схилити голову, зрікати ся надії,
 Не давши ся в знаки, пятами накивать
 Й усмішку викликать в очах людей глумливих!

А потім ані-ні, й словечка про тебе,
 Так ваче-б ти не був і на сьвіт не родив ся
 І море людськості, як завше, загуде,
 Запінить ся собі — й сліду нема, де дівся.

Так ні-ж, ще пожию, ще сили раз зберу,
 Ще вдарю з опалом і буду в ньє рубати
 Той хмурний ліс, що навкруги поріє,
 Ще буду братию до праці закликати!

Ні, не спішишь на захід, сонце красне!
 Ще раз один на мене глянь з-за хмари!
 Прости мені мій смуток та вітчай;
 Ти зійдеш знов, і я ще встану незабаром.

ЧУЖА ЖІНКА.

Оповідане ПЕТРА ШЕЛЕСТА.

— Я можу покохати тільки дівчину. Струнку як тополю, брюнетку, з чорними та блискучими очима і при тому таку, яка ще ніразу ніякого мужчини не поцілувала, нікого навіть в думках не кохала... Ось яка буде моєю дружиною.

— Фі! який-же ви брудний, який мізерний... Ну, конешне, і придане у неї мусить бути чимале?

— Буде й придане...

— Ви... розпусник!

— Буде й придане. Але для мене придане — се щира душа, ясний розум, освіта... Що-б до того дружина моя була людиною музикальною... а перед усім свідомою Українкою.

— І тільки всього? Не багато й бажаєте.

— Ви знаєте: я своїй дружині дам немало, конешне, не з матеріального боку. То й собі потребу відповідного етичного цензу. Багато даю і взяти хочу багато.

— А й справді своїй дружині ви дасте не мало: єї свої тридцять і три роки!

— Що-ж? Се-ж найкращі літа. У такі літа й Христос у перший раз з'явив ся перед народом.

— О, я знаю, ви розумненькі... коли доводить ся себе похвалити. Ну, а хіба мені не дано ніякого „етичного цензу“? Ви-ж самі нераз казали, що я й музикальна і освічена і громадська і свідомо... Тільки от що: я білява і з блакитними очима, а то-ж усе єсть і в мене?

— Але-ж у вас єсть і чоловік?

— Єсть у мене ще й дитина! А до того-ж я і чоловіка свого вже цілувала. Правда, ви знаєте, що я не любила і не люблю його, що я люблю й любити-му одного вас, вас одного! що я для вас усе, усе зроблю...

— Та се я вже чув. Я ще знаю й те, що ви ексцентрична й сентиментальна; та мої думки тепер далеко від усяких сентиментів. Хиба ви не знаєте, що мене хочуть знову висилати кудись із сього міста?

Зіна в мент сполотніла. Враз бризнули з її очей дві краплисті сльози і мов дві перли скотились по виду і десь зникли. Таких несподіваних сліз вона ще ніколи не знавала.

Він, зворушений сим, підвів ся з крісла і тихою ходою з засмученим видом вийшов із кабінету до гостинної, де гомоніла на той час молодіж, де грали в карти поважні гості.

— Як вона мене любить, як щиро, як кріпко любить! — думав він не то з жалем, не то з досадою. Зіна-ж непорушно сиділа в кріслі і дивила ся йому в слід крізь сльози.

Смерть запанувала в її душі, як тільки він вийшов. Йї уже увяляло ся, як його зараз схоплять, повезуть кудись далеко і більше вона його ніколи, ніколи не побачить.

Та Зіна майстерно вміла орудувати своїм почутем. Трудно було тому, хто мало знав її духовий уклад, постерегти, коли їй справді весело, коли сумно. Між людьми вона ніколи не хотіла бувати сумною, а через се всі бачили її завжді веселою, жартовливою. Навіть чоловік її не міг зрозуміти, через віщо, наприклад, сьогодні його жінка така занадто весела. Чим важче було їй на душі, тим більше сьміху, більше жартів та пустоців вона виявляла перед сторонніми, доходячи иноді справді до ексцентричності.

Посидівши з хвилину в кабінеті, Зіна раптово схопила ся на рівні ноги, провела хусткою по виду, причепурила злехка волося і те-ж пішла в гостинну, веселенько підспівуючи:

Єсть у мене топір, топір
І кована бляшка;
Не бою ся ані Німця,
Ані того Ляшка.

Її зараз же оточила молодіж, панночки та паничі, і всі просили співати гуртових пісень. Зіна завжді заправляла гуртовими співами.

Тихо, тихо Дунай воду несе,
А ще тихше дівка косу чеше...

Чистий, дзвінкий, вабливий голосочок панував над усім гуртом. Се був голосочок Зіни. Вона вся розчервоніла ся. Її сьвітло-блакїтні очи сяли якоюсь сьвятїстю... Ох, сї очи! Він, Черченко, не міг відірвати від них свого погляду, а надто тепер, коли Зіна розпустила своє біле шовковисте волосє. Він бояв ся сих вабливих очей, пахощів сього шовковистого волося, що навівало на його якісь чари. Він навіть собі не смїв тоді признати ся, що дієть ся в його душі.

Та й як йому було признавати ся? У його був зовсім иньший ідеал, ідеал жінки-дружини. Він шукав його вже скільки лїт і не знаходив, але був певний, що знайде таки незабаром. Він завжді носив у думках свій ідеал, берїг для його всю свою силу. Він уявляв собі той ідеал в образї сьвіжо-молодої і непорочної дївчини, невідмінно дївчини, якій він віддасть усю свою любов, усі глибокі почутя своєї душі; дївчини, з якою він зллеть ся в одну сутноту, в одну душу, з якою здобуде найвище в сьвітї щастє, сьвідомє щастє, якому не буде й краю...

А тепер? Він не може байдужно слухати сього голосу чужої жінки, матери, не може бути самим собою, коли на його дивлять ся сї очи, чистї-чистї й глибокі без дна, очи чужої жінки!

— Ні, я не можу кохати її, — рішав він нераз, в душі-ж почував, що сим обманює тїльки себе самого.

— Та однаково треба від неї тїкати. Я-ж не можу взяти її за жінку? Вона-ж має вже чоловіка та ще й дитину. Правда, як би я схотїв, то вона все й усіх покинула-б і пішла-б за мною хоч би й на каторгу. О, вона

така, що ве спинить ся на півдорозі і нічого в світі не злякасть ся! Але-ж я не хочу так... Треба далі від неї, а як тільки з очей, так і з думки...

А тим часом він прислухав ся, як у гуртовому співі мелодійний голосочок Зіни з самої глибини душі виводив — для його... він знає, що все тільки для його:

Що звів з ума дівку сиротину...
Зоставай ся, слави набирай ся...

Черченко, тікаючи від спокуси, відійшов до гостей, що за двома столами в кутку грали в карти. Він сів там кінець столу й замислив ся.

— А щож з того, що вона чужа жінка? Сьогодні чужа жінка, а завтра може бути моєю дружиною. Багата натура! Глибока без дна, як і її очі... і така-ж чиста і ясна. А ми добре жили би вкупі. Який я був сміливий юнаком, який я був оригінальний! Я тоді любив навіть удавати оригінала. Як я тоді палко проповідував про вільне кохання, про шлюб на віру! І не тільки проповідував, але й житем своїм доводив... Моя Олеся! Моя струнка, як тополя, брюнетка, з чорними блискучими очима, моя композиторка, що нікого з мужчин із роду не цілувала, навіть батька, і що так мене кохала: одержу мою цілувала, холодні пні, на яких я бувало сидів... Але-ж вона була панночка з традиційними поглядами: не хотіла жити зомною на слово. Хиба нам легко було розлучати ся? Її душа по сьому на віки вмерла, а я, поїхавши далеко від неї, поливав темними ніченьками вулиці чужого, холодного города своїми гарячими сльозами. Але-ж я тоді не поступив ся. Нехай я й помиляв ся, та у що тоді вірував, що ісповідував, те поперед усього сам і робив...

— Ну, а тепер? Тепер я зробив ся зовсім похожим на всіх людей. Всякої оригінальності стережу ся, мов огню, намагаю ся бути зовсім звичайною людиною. Бай-дуже, як і всі, дивлю ся вже на подлости, навіть кожному відомому поганцеві стискаю руку. Стараю ся не дуже радіти, коли де проявить ся щось високе й ідеальне в житті людському... І де подів ся мій молодий запал, моя енергія, моя сміливість? Тоді я казав занадто вже внев-

нено й гостро: о, я завоюю собі щастє, хоч би для сього і живцем моїх ворогів у домовину довело ся ховати! А тепер свідомо вхляю ся від такого щастя, що само до мене йде. Чи я вже підтоптав ся і став старий. Чи може я й доси той дурень,

„що лиш в думках кисне,
 Що співа і плаче, як біль серце тисне;
 Що будуще бачить людське і народне,
 А в сучаснім блудить, як дитя голодне;
 Що із неба ловить зорі золотії,
 Але до дівчини приступить не вмє;
 Ідеали бачить геть десь за горами,
 А живеє щастє...“

Черненко здригнув: щось шовковисте доторкнуло ся до його лица. То Зіна, проходячи, навмисно зачепила його по виду своїм розпущеним волосем. Вона підлетіла вже з другого боку до його і жартовливо басом заспівала: „Чом ви смутні, невеселі?“ І при тому так близько до його нахилила ся і так склала свої рожеві з виворотом губоньки, неначе вони хотіли кудись злетіти. Черненко на єдину мить залюбував ся нею, але зараз же зробив нудне обличє.

— Чого ви мене чіпаєте? Лишіть, спасибі вам.

— Ну, се вже занадто по грубіянському. Де ви, добродію, виховали ся?

Зіна повернула було йти геть, та наскочила на свого мужа, що в своїому звичайному мелянхолійному настрою, як мара якась, сновигав по всіх покоях, мов би щось дуже розумне обмірковуючи. Зіна заступила чоловікови дорогу, почала розправляти йому вуси і з лєгка посемикувати за бороду.

— Подивіть ся, пане добродію, як я люблю свого тирана-мелянхоліка!

По сих словах вона поцілувала його в губи і відбігла до молодіжи.

Сьогодні Зіна була особливо весела й жартовлива. Вона, як звичайно, верховодила молодіжю і завжді з усіма поводила ся до того просто, навіть фаміліярно, що спершу де-хто бувало й образить ся, особливо з так званих по-

важних панів. Але згодом до цього всі так звикли, що всім се стало до вподоби. Правда, Зіна ніколи не переборщувала, ніколи не доходила до незвичайности. Незвичайною, навіть грубою, вона бувала з самим Черченком, тай то рбила се навмисно.

Треба тільки раз побачити Зіну в гурті, щоб рішити, що ніжність, делікатність, чепурність — се все природжене в її натурі. Вся вона якась мініатюрна, хоч середня на зріст. Постать рівна, чепурна, рухи ніжні й жваві, а ходить мов білоча граєть ся: прудко та лехко, ніби вона по килимах ступас. І при всьому така сьвіжа та молоденька на виду, що при першому знайомстві всяк лічить її за дівчину.

А що найбільше дивувало Черченка, так се те, що Зіна зовсім не знала втоми: дні й ночі вона може пробігати, пробалакати, проспівати, живучи все самими нервами і при сьому однаково буде жвава, весела та сьвіжа. Він ніяк не міг зрозуміти, звідки у неї береть ся такий великий запас нервової енергії. І ще дивувало Черченка, що він не бачив на своєму житті, щоб хто небудь із женщин так просто і так ласкаво обертав ся до людей, так швидко за самий короткий час заслугував довіре й симпатію. З сього боку в Зіни просто був талант. Та вона й сама любила людей, і сим мабуть також приваблювала їх до себе. Серце серцеві, кажуть, звістку подає. Ще й те не мало прихияло до неї кожного, що вона була для всіх однаково ласкава: для молодих і старих, для розумних і дурних. З усіма вона охоче й приязно балакала в сфері їхніх думок і надій і часто вміливо закидала в сю сферу гачок і тягла людей у гору, до сьвітла, до добра.

Тільки єдиної категорії людей вона старала ся обминати: се тих, що не бувають, або не хочуть бути самі собою. Взагалі всяка фальш, а особливо фальш душі різко кидала ся Зіні у вічі.

Адже-ж трапляють ся в нашому житю такі натурі, що навіть перед собою весь свій вік фальшують, часто-густо й самі того не постерегаючи. До таких зіпсованих натур між иньшими належав і чоловік Зіни, правда, не-

свідомо, тільки через свою безглуздість: хотіло ся йому бути людиною ідейною, тоді як у душі було темно й пусто.

Сьогодні Зіна була — як кажуть — інтересна. Сьвітлим метеором перелітала вона з покою до покою, лишаючи по собі добрий усьміх на всіх обличах, що зустрічали ся з нею очима.

— Слушайте, пане-добродію! — підбігла Зіна до засумованого Черченка. — Хочете, я зараз розважу вашу тугу?

Черченко тільки мовчки подивив ся на неї.

— Шановні добродії й добродійки! — звернула ся Зіна до гурту професорським тоном. — Зараз у нас буде вельми оригінальний і цікавий концерт. Тільки щоб усі слухали мене бесперечно. Я кожному на вушко скажу, що йому доведеть ся проспівати. Та тільки цур-цурі! непереказувати своєї пісні нікому другому, а поспеєть ся увесь концерт.

Зіна почала викликати кожного по одинці в сусідню кімнату і там потай щось поважно казала йому на вухо. Кожен повертав ся в гостинну з якоюсь загадковою усьмішкою, з веселими й лукавими очима.

Так перебувала в сусідній кімнаті вся молодіж.

— Пане-добродію! ходіть-бо й ви. Без вас нічого й не вийде, — звернула ся на решті Зіна до Черченка.

Черченко почав було відмовлявати ся, але молодіж прохала і він пішов до Зіни.

— Готово! Тепер ставайте всі в коло! — скрикнула Зіна, сама становлячи ся посеред гостинної. — Як я скажу: „три“, щоб ураз кожен заспівав свою партію. Тільки знайте: чим дуще, тим краще вийде.

Усі стояли в крузі і не було ні одного, щоб лукаво не осьміхав ся. Навіть Черченко і той кривив рота, здержуючи ся від усьмішки. Кожен передчував, що вийде справді щось оригінальне й надзвичайне.

— Ну, раз... два... три!

Раптом уся молодіж різнотонними голосами гукнула: „ку-ку-ре-ку!“ а через один мент розляг ся по покоях невпинний регіт. Для всіх такі півнячі співи вийшли несподіванкою. Діло в тім, що Зіна потай кожному наказувала співати півнем, але через віщось усяк думав, що

таке щастє випадає тільки йому одному, а всім иньшим щось уже иньше.

Зіна стояла посеред гостинної і стежила очима за Черченком. Він і справді розвеселив ся, бо реготав дущє всіх.

— Ходіте в кабінет, я вам щось хочу сказати.

З сими словами вона взяла Черченка за руку і повела його в кабінет.

— Годі вже вам сьміяти ся. Що се ви сказали: вас хочуть із нашого города вислати?

— Простіть, Зинаїдо Петровно; я й сам не знаю, як се я так незручно пожартував. Правда, була тут одна така сторія...

— Пожартували?... Ух ви, торохтїй бездушний!

І відштовнувши його руку, вона повернула назад до гурту. Але тут усї ще гомонїли та реготали. Навіть усї иньші гості покидали карти і нїяк не могли добрати діла, що таке стало ся, що вся молодїж ураз загорланила „ку-ку-ре-ку“.

Зіна постояла з хвилинку і знову вернула ся до Черченка. Всї її думи, її будучина, жите й щастє купили ся тільки коло його особи.

— Слухайте, ви від мене не втечете. Я вас знаю всього пів року, та се дарма. Ще в той вечір, як я вас оттут у перше побачила, коли ви до мене так щиренько та ласкавенько забалакали, я вже рішила, що буду вашою дружиною. Ви, конечно, сьому дивуете ся, а я з того дня весь час підготовляла ся і підготовляю ся жити з вами в купі. Ви не можете мене не кохати й не любити. Ви в сьому самі себе обманюєте. Ви просто страхополох!...

— Ну, а на віщо ви оповїдали менї так багато з свого жита? На що казали, як вас по тюрмах катували, як ви бідували тут у нас, у засланні, як вас усї ближні ваші забули, покинули? На що все те?

— На віщо казали, як ви тут нудили ся і нудите ся, як для вас потрібна хоч одна жива людина?

— На що ви самохїть наближали ся до мене, чїпали мене то тим то сим, веди сьвідомий напад? Ви зо мною грали ся, кокетували, щоб тепер із мене сьміяти ся?

Ви-ж добре бачили, ви-ж знали, що все се вражає мою душу? Вона-ж тільки з вами й може жити та дихати привільно...

— Чуєте? — почала вона тихішим голосом, — а все-ж таки ви хороший! Ну чого ви такий хороший? Чом я ще нікого такого не бачила? А які у вас очіці!... Я-б у них дивила ся, дивила ся...

Черченко почував себе у дуже кепському становищу. Він не знав, що йому на се відповідати, як поводити ся. А Зіна лехким рухом окутала все своє лице розпущеним волосем так, що самі тільки очіці її блищали, як дві світлі зіроньки.

Черченко сидів, мов засуджений. Він дивив ся в бік, але бачив промінь тих ясних очей, що встромили ся в його. Він знав, що йому треба щось відповідати, але не знаходив для відповіді слів. Він знав, що йому треба хоч подивити ся Зіні у вічі, про те не мав на се смілости. Зіна-ж непорушно сиділа, дивила ся на його упертим, але без міри ласкавим і разом якимсь сумним поглядом. На сей час до кабінету увійшов, перевалюючи ся всім корпусом, муж Зіни. Критична хвилина для Черченка минула. Зіна зовсім спокійно встала з крісла, посадила мужа на своє місце, а сама сіла йому на коліна.

Черченкові від сього зробило ся погано: якісь заздрощі заворушили ся у його в душі.

— Слухай, мій тиране, чи ти бачив коли небудь таку гарну людину, як отсей пан-добродій? Та, ні! ти подиви ся добре на його і подиви ся в зеркало на себе. Тобі двадцять і вісім год, а йому вже трицять і три, але як від його віє молодістю, сьвіжістю! Його можна кохати, а тебе вже ні!... Він жива людина, а ти...

Зіна хотіла сказати „манекен“, та пожаліла чоловіка.

— Ну, йди собі до панночок: вони-ж у тебе всі закохані, сумувати муть без тебе. Скажеш там їм що небудь розумненьке, а вони послухають.

Зіна знову сіла в крісло, а чоловік покірливо вийшов. Він звик уже до того, що в усьому треба корити ся жінці. Правда, се не зовсім йому подобало ся, але-ж було краще, ніж протести з його боку: він уже пробував про-

тестувати, та з сього виходило ще гірше для його. Тай самі протести були якісь мляві, бездушні.

— Ось бачите, яке се опудало. Три роки тому назад він приїхав у наше місто і взяв посаду товариючого лікаря. Незабаром з'явився і до мене з усякими ідеями. Карл Маркс тоді у його з язика не сходив, хоч, як уже потім я довідала ся, він його й не читав. Я тоді тільки що скінчила гімназію і була зовсім ще дитина. Я ще ні від одної живої людини не чула тих важких слів, не бачила тих поривів до ідейного життя. Таке тільки в книжках я читала. Правда, я його не покохала, але так високо піднесла його в своїх мріях, що віддала ся йому. Тільки через пів року нашого спільного життя я в кінець уже впевнилася, що приняла порожню в черепі, начинену ідеями, за дійсний розум, за власне творчество; що його млявий, меланхолійний характер приняла за видержаність, за силу.

— Тепер він забув уже і того Карла Маркса і мов мара ходить по покоях та носить ся, як дурень зо ступою, з тим Карєвським кисілем, що так легко ковтати не пережовуючи, і всім одно тепер торочить: „Треба виробляти „міровоззрїніє“, не можна жити без „міросозерцанія“. І се в двадцять вісім літ!

— І став він мені до того противним, що я без огиди не можу вже й балакати з ним. Що не зробить, що не скаже, ну, просто, мов навмисно так і пише собі на лобі: „подиви ся, який я дурень“. І справді він до того дурний, що я його не можу ніяк впевнити, що жити з ним я вже не в силах, що я його покину. Він тоді тільки по дурацькому всьміхається і лізе до мене ласкати ся. Господи! як воно оттаке противне та безглузде лізе до мене з своїми ласками, то зо мною просто корчі роблять ся. Ну, скажіть, хіба можна жити з таким тираном, ні, більше ніж з тираном! Ви мене взяти не хочете, але-ж його я невідмінно покину незабаром. Я вже все підготувала для сього. Однаково вже пів року я з ним не живу як із мужем, з першої-ж нашої зустрічі з вами...

Поки Зїна балакала, Черченко, слухаючи її, обмірковував відповідь.

— Зінаїдо Петровно! — почав він, — як би ви не були чужою жінкою, то я, правду кажучи, не бажав би, не сьмів би побажати для себе кращої дружини. Ми хоч і не однакового характеру люде, але в нас обох так багато житьової енергії і, скажу просто, розуму, що ми ніколи-б не обридли одно одному. Чому ви пішли так рано заміж? — увесь зворушений і тремтячим голосом казав він далі. Вам нема ще й двацяти літ, а ви вже два роки замужем. Два роки!

— О, ви-б мене дівчиною не покохали: я тоді була недосьвідчена і зовсім навіжена.

— А вдруге ще ось що: ви, Зінаїдо Петровно, не можете зрозуміти сучасного настрою моєї душі. Не дивлячи ся на те, що мені тепер із матеріяльного боку добре живеть ся, мене моя неволя давить, гнітить, убиває всяку енергію, не дає розвинути ся духови ані трішечки. Хиба я таким колись був? Тепер-же що дня, що години я почувую на душі якийсь тягар, важкий, важкий... У такому стані я не тільки нікого не зможу вповні покохати, але швидче, мабуть, отрую всякому жите...

— Ні, ні! Ви будете зо мною щасливі: я все з'умію зробити для вашого щастя! Я-ж розумію вашу душу. Ви всяку неволю забудете, коли жите-мете зо мною. Та й на решті се-ж часова річ — минеть ся...

— А ще одного ви не знаєте, Зінаїдо Петровно. Я людина громадська... правда, незначна, але нас так мало інтелігентних Українців, коли рівняти з иньшими вільними народами, що колись і я здам ся на яке небудь спільне діло. А в тому колі, де я повертав ся й повертатиму ся, знаєте, усе пуристи та ригористи... І от коли-б я вас, чужу жінку, взяв у свою хату, то вже сим обезславив би себе перед громадянами, перед усіма законними родинами. Та й вам було-б ніяково ловити на собі косі погляди бездушних дам. Доведеть ся-ж і вам жити з нашими людьми, а ви ще не знаєте, як у нас усі люблять батькувати, совати свій ніс у всякі приватні діла, зазирати навіть у вашу спальню... Жити-ж знову потай з вами я й сам не хочу, бо я вас поважаю й дуже люблю...

— Ти мене любиш? Зіронько моя! ти-ж мій? мій? — аж скрикнула Зіна. Важко дихаючи вона вхопила його руку і міцно притулила її до своїх уст.

Черченко, збентежений і зворушений таким несподіваним зворотом, устав.

— Ні, Зинаїдо Петровно, ви мене не розібрали. Ви не можете бути моєю дружиною, бо у вас єсть уже чоловік. З цими словами він пішов у гостинну.

— А! громадський чоловік! Славно-звісний патріот заплаканої неньки-України! — полетіла іронія йому на здогін.

Черченкові було дуже погано. Він розумів усю нелюбогідність, усю безглуздість свого поводження. Він злився на себе, а ще більше болів душею за Зіну.

Незабаром і Зіна прийшла до гостинної, співаючи сумно, сумно так, що Черченкові всю душу перевертувало:

„Та що з того? Не побрались,
Розійшлися мов не знались“...

Гості давно вже пересьміяли ся, усе перебалакали і трохи вже почали нудити ся, сидячи або стоячи по всіх кутках. Треба було знову чимсь побавити ся. Зіна знову збрала хор. Почали ся знову співи, здебільшого композиції Лисенка. Співали, співали — вже й се обридло, а до вечері було ще далеченько. Де-хто з молодіжи почав уже крадькома позіхати, де-хто примостив ся коло карточних столів і стежив за грою.

Гра була саме у розпалі. На обидвох столах стукали руками, вигукували: „раз — мої, два — мої, сїм первих — мої“. — Грали з завзятем, ремизились, сердились і знову ремизились. Словом, усе було так, як взагалі буває між інтелегентами маленьких повітових городів. Складалась ся інтелігенція здебільшого з купців або чиновників. Сам господарь дому був місцьовий дука, а через се людина поважана і впливова в своїому городку. Він платив перву гільдію, жив на лад людей культурних, дітей учив у місцевій гімназії. Взагалі се була досить відома кожному сіра громада, так звана „інтелігенція“. Тільки Зіна та студент Черченко різко визначались на сьому сірому тлі.

Рік тому назад Черченко був присланий у сей повітовий, зовсім чужий йому городок під гласний догляд.

Спершу всі його бояли ся, мов зачумілого, всі обминали. Трохи згодом однак побачили, що він не такий-то вже й страшний, як їм було здав ся. Тепер він буває в кількох уже сімях, учить дітей, хоч і не має на се права по своєму становищу піддоглядного. Однак усі в городі про се знають та мовчать, бо Черченко з'умів придбати тут собі загальні симпатії та повагу своїм тихим, чесним і тверезим житєм, а що найважнійше, він уже мав тут реноме найкращого репетитора і розумного, освіченого чоловіка. З сього боку він був цінним для родителів, що мали недотепних або ледачих дітей. Вже кілька місяців він учить і дітей господаря сього дому і той не може нахвалити ся ним, як досвідченим учителем. Уже сього одного було би досить, аби всі сіпаки-охранителі не посміли чіпати Черченка.

Що вечера він приходив у сю купецьку сімю на кондицію. Зіна те-ж частенько тут бувала, особливо в останні дні. Черченко кінчає роботи з учениками і починає прощати ся. Хазяї у сей час раз-у-раз пють чай, просять і його до чаю. Спершу Черченко одмовляв ся, старав ся стояти осторонь від усякого близшого знайомства, а як згодом постеріг, що сімя простодушна, навіть добра й ласкава, то він почав частіш і частіш зоставати ся по вечерах. Так він тут познайомив ся з Зіною, а згодом почав і до неї ходити в гості. Побачивши, що вона людина розумна, досить освічена й начитана, він і балакати став із нею, як із чоловіком розумним, про долю нашого позабутого народу. Одна іскра кинена в душу до сеї чутливої пані перевернула весь її сьвітогляд. Через який час Зіна зробила ся сьвідомою в народній справі людиною. Зіна уже по своїй вдачі була завсїгди активна, а тепер, коли вона знайшла найвищу ціль у житі, коли душа її впізнала правду, вона не в силах була ховати в самій собі сю правду, як се міг робити Черченко. Вона понесла тую правду до знайомої молодіжи, і стала проміж них щирою вчителькою, палкою, навіть фанатичною пропагаторкою, як се буває з кожним сангвініком, особливо в той саме час, коли у його йде найсильнійше процес

творчества, коли він сам тільки ще виробляє світогляд свій.

Зіна була дивна пропаторка. Завдяки своїй нервозності, палкій вдачі, натхненно-приваблюючому обличчю вона якось враз захоплювала кожного у сферу своєї віри, свого світогляду, свого почуття і враз підіймала дух людини в гору. Черченко часто іронізував із неї, кажучи, що не має такої скотини, яку-б Зіна хоч трохи не зробила благородною, не простою свинею, а огородною. Іронізуючи так, Черченко все-ж таки бачив, що він ніколи-б не зміг зробити того для молодіжи, що робила Зіна. Він мав стрійну, послідовну програму, збудовану на наукових підвалинах, але Зіна усе те відкинула і виворила собі власну доктрину. Вона до всього підійшла з боку морального. За осередок усіх своїх думок, своїх виводів, вона взяла вартість окремої вільної особи для розвою, для щастя усеї людськості. Після сього вартість цілої вільної народності. Натхнено малювала світлу й щасливу будучність великого, вільного, незалежного українського народу. Її проповідь вела ся з таким поспіхом між молодіжю, якого у Черченка не могло бути. Він занадто розливав ся в ширину, занадто зазірав у глибину і звідти підносив ся у високости, балакаючи здебільшого езоповською мовою і при сьому все чогось не добалакував до краю. Коли-ж діло йшло про будущину народа, то тут у Черченка було багато різних ірадацій, дуже важка й мало зрозуміла для молодіжи термінологія і все таки не було видко краю. Іноді Черченко казав із сильним почутем, з глибокою вірою, але й після таких промов молодіж важко зітхала, бо в головах у неї зостав ся якийсь густий туман. Черченко був уже заляканий, він стежив за собою, аби не зоставити замітних слідів. Зіна-ж ще страху не знала. Вона балакала отверто й просто, брала факти з життя. Вона не тулила ні сепараций, ні федерацій, а коротко й ясно висловлювала всю суть ідеї в кількох сміливих словах. У неї все виходило з єдиного джерела, освіщало ся єдиним сильним почутем — ненавистю до всякої неволі, до всяких утисків та гніту. І через се, про віщо-б вона не казала, у неї була завжді суцільність із початку

й до краю і ніщо не ховало ся в тумані. Суцільність же й ясність доктрини завжді прихилиє молоді уми. Спокон-віків було так, що коли яка небудь нова думка починає прокладати собі стежку в житє людське, то старі люде, що вже зжили ся з традиціями, змагають ся проти новини, борють ся тим дужче, чим більше вона йде в розріз із їхнім житєм; про те молодіж, се вічне джерело людського поступу, швидко зживаєть ся з новою ідеєю, уводить її в коло свого житя і ся нова ідея робить ся вже конешною належністю молодого покоління.

Так було й тут, де цілком був готовий народний ґрунт, щоб перевести нову ідею в житє, а до того молодіж бачила і живих представників в образі Черченка і Зіни.

Через який час ніхто вже із сього гурту не сперечав ся про те, чи потрібна нам рідна література, чи повинна бути у народа своя національна інтелігенція, чи треба народові сьвідомости...

Інтерес до українського слова з кожним днем збільшував ся, переходили з рук до рук українські клясики, читали ся галицькі часописи, навіть наукові й публіцистичні галицькі виданя. Усе се деь находила Зіна. Вона зібрала гурток із молодіжи і сама здебільшого читала в сьому гуртку.

Так нова атмосфера у повітовому городку росла в глибину і в ширину.

Сьогодняшнього-ж вечера молодіж була якось не своя: в присутности батьків вона була невільна так балакати, як проміж себе тільки. Пустувати-ж у більшости не було ніякої охоти. Тим то й було так невесело. Всі вони зібрали ся сьогодня у гості, бо хазяї дому мали іменинницю дочку. Старі й середущі зараз-же по зборах посідали грати в карти, а молодіж, як ми бачили, нудила ся, сновигаючи з кутка в куток.

— Давайте хоч у фанти грати! — пропонує гімназистка-іменинниця.

— Се значить: давайте цілувати ся? — перепитує Зіна.

— А вже-ж, а вже-ж! — загомоніли де-які безвусі кавалери.

— Ну, ми вже для цього дуже великі. Давайте краще, каже Зіна, придумаємо яку небудь гру по наших літах. От давайте посідаємо в коло та будемо оповідати всяку всячину: хто сон який надзвичайний розкаже, хто случай який кумедний, а хто і з власної фантазії щось нам подарує...

Почалися по черзі оповідання, іноді досить оригінальні й смішні. Про те таких сміливих було не багато. Більшість соромилася і одмовлялася. Де-хто, почавши оповідати, враз обривався і густо червонів, соромлячися своєї убогої фантазії і діло кінчалося загальним сміхом.

Але ось дійшла черга і до Черченка.

Він подивився на Зіну, що сиділа насупроти його і почав звільна, певний у тому, що нерозумного він, Черченко, сказати не може:

— Я розкажу вам сьогоднішній свій сон.

Зіна догадалася, що той сон він розказувати-ме для неї. Вона дуже уважливо слухала, не спускаючи очей з Черченка.

— Сниться мені, що стою я десь, не то в відомій, не то в невідомій, місцині. Сьвітла ніч. Перед мене розістглося море, широке, далеке... Над морем, над самим обрієм, висить повновидий місяць і кидає через сонно-плескучу воду золоту стежку до моїх ніг. І стежка, ся доріжечка сьвітла, вертить ся, крутить ся, мов довжезний золотий вал, та так швидко крутить ся, аж часом здається, що іскри з неї в гору летять. Я зачарований дивлюся і ніяк не можу надивитися на таке жите природи, не можу відірвати очей.

— Нарешті я таки перемиг себе і подивився навколо: з обох боків і позад мене — гори й гори, великі й малі, одна гора ховається за другу. Коли се враз — усі вони здригнулися, поворухнулися на своєму місці... Тихо, плавно, безгучно сунуть усі на мене. Острах мене взяв. А вони плывуть, плывуть... блище, блище... і всі зостановилися біля мене. Всі злилися в одну величезну гору, що закрила собою і море і місяць і весь простір широкий. Темно зробилося, мов у могилі.

— Про те-ж у мене буцім то котячі очи і я все бачу. Бачу я, що ся величезна гора уклала ся східцями, мов тераса. Придивляю ся дуще — коли вона, ся величезна тераса, не мертва: на ній щось ворухить ся і під нею теж ворухить ся. Дивлю ся я й очам своїм не йму віри. Уся ся громадина єсть чисто вкрита жолудками! А що найбільше тих жолудків, так у низу, по підгір'ю. Сі жолудки, що під горою, кріпко присмоктали ся до землі, що сили й снаги тягнуть із неї соки. Від них ідуть якісь дудочки на гору до тих жолудків, що копошать ся по східцях аж до самісеннього верху. А по всіх тих дудочках біжать якісь соки. Чим вище східці на горі, тим жолудки на них дебелийші, ситнійші. На самому-ж версі де кільки великих, гладких, аж вилискуватих жолудків, що їм аж боки порозпирало. Що се? думаю, що се таке? А, зрозумів! Найвищі гладкі жолудки тай усі ті, що по східцях гори, тягнуть соки з тих жолудків, що присмоктали ся до землі. Та яка-ж сила сих по землі, що й ступити ніде. І які вони всі маленькі, миршаві. Либонь мало соків їм зостаєть ся. Жаль стало мені сих миршавих, із яких тягнуть трохи не всі соки, і я хотів їх порятувати. Про те, щож робити? Он там із низу одна гора не дуже щільно притулила ся. Треба її якось підкопати і тоді вся ся громадина похилить ся на бік і гладкі жолудки попадають на землю. От і почав я підкопувати гору. Коли се враз як заворушать ся, як зашиплять усі ті жолудки, що по східцях! Надули ся, настобурчили ся та враз як приснуть на мене своїми соками, так із ніг мене і збили. Підвів ся я згодом і бачу, що сам так нічого не вдію, треба шукати иньшого способу. Тоді я кинув ся було перерізувати ті дудочки, по яких бігли соки у гору. Але-ж як побачив я, що сих дудочок десятки, сотні мільонів, то й руки у мене подубіли. Де-ж люде? Де-ж мої помічники? Нема нікого! Я хочу їх покликати, хочу крикнути так, щоб на весь сьвіт почули, але щось здавило мої труди і відібрало голос у мене. Я далі шукаю очима хоч одну її, мою вірну помічницю, мою співробітницю, але й її ніде не видко. Коли ось ненароком кинув я погляд у одно місце і бачу: на східцях, не високо й не низько, ворух-

шить ся у сьому муравнику з жолудків щось подібне до людини, але таке мале, мале. Простягає воно до мене свої рученята, мов би благає спасіння. Та я бачу, що й її спасти вже не можна, бо вона так приросла вже до сусіднього жолудка, що їх не можна й роз'єднати. Я знову збираю всі свої сили, щоб покликати людей, щоб крикнути... Крикнув, тай прокинув ся.

Зіна, як маківка червона, провела рукою по розпущених волосях і, не діждавши ся своєї черги, скрикнула:

— Тепер я розкажу вам свій сон!

І зараз-же жартовливо додала: „Мені також се завтра приснило ся“.

Вона враз стала серйозна і поважно почала:

— Стою я, дивлю ся й бачу... а в тім, се він стояв, дивив ся й не бачив, а я скажу просто:

— Княжна якась намислила збудувати собі каменицю. Будувала вона її не рік, не два... Увесь свій розум, усі свої багатства поклала на те, аби камениця вийшла хороша. І справді, з надвору камениця була симетрична, чепурна, приваблива. Проте вся суть її, усі багатства й роскоші були в середині, в покоях. Покої були теплі, просторі й світлі. Сама княжна своєю вмілою рукою порозставлявала в покоях усі дива з життя і з природи.

— Усе, чим цікавив ся її допитливий розум, що любила її гаряча душа, усе, що було найкращого в світі, усе те вона з любов'ю збирала в свої покої день по дню, рік по року. Тут вабили очи розкішні картинні галерії, багатодивні музеї, дорогі бібліотеки. Тут були зібрані всякі дива, що трапляли ся їй у життю.

— З акваріюмів, повних усякою рибою, високо в гору вибухали фонтани і прохолоджували воздух. Усякі тропічні рослини освіжали повітре і напоювали його чудовими пахощами. Дрібні співучі пташки і в день і в ночі тішили душу своїм веселим щебетанєм і розгнали смуток, який би тяжкий він не був.

— Усяка штучно зроблена мебель, усі речі в покоях пересували ся електричною силою й скорістю. З покою до покою були проведені телефонні дротики...

— Словом, усе, що здобула наука-практика, усе тая княжна вмілою рукою приладжувала до своїх покоїв.

— Вона мала одну ідею: показати людям, як можна жити розумно, щасливо і тим самим послужити їм.

— І таких покоїв, так добре впорядкованих, ніде не було в тім краї.

— Проходили люде повз ту каменицю, старі й малі, чоловіки й жінки. Кожен чудував ся нею, кожен хвалив сю дивну каменицю за те, що вона така хороша з надвору, не догадуючи ся, що вся суть її була в середині, в покоях. І слава пішла про неї геть по всьому краю.

Княжна все те бачила, все чула, боліла думкою й казала собі: „Проходить людська товпа мимо моєї камениці, любить її з надвору, але-ж ніхто з них не розуміє, що все найкраще в покоях моїх. Ждатиму покірливо, поки пройде князенко; він ураз догадаєть ся і попросить мене показати всі мої багатства, що з такою любов'ю збираю я для його, нічого не розтрачуючи, ніже єдиної дрібнички. Його я в своїх мріях давно вже люблю і всю свою душу, всі багатства, свою працю й силу віддам йому. І тоді ми покажемо людям те розумне щастє, якого вони ще не знають“.

— І от якось дійшла чутка і до князенка про сю розкішну каменицю. І сказав собі князенко:

„Піду й подивлю ся на ту вєславлену каменицю. Може вона й справді така хороша, тоді якось здобуду її собі“. І побачила княжна, що йде до неї князенко, вельми зраділа в серці своїому і казала:

„Настав час, час платні за мої добрі діла, час щастя мого“. І зараз-же вона запросила князенка в свої покої, обняла його, поцілувала й сказала:

„Тебе, мій єдиний, я ждала-виглядала, тебе одного кохала, для тебе все се зробила“.

— Князенко був вельми радий, що така багата камениця йому достала ся, але він не зрозумів суті того, що в ній було. І скоро княгиня се помітила, — вельми засмутила ся. „Се не мій... і не князь... Се прийшов до мене якийсь раб у князівській одежі. З ним я не здобуду щастя і людам його не покажу“.

— І мимоволі вона повернула того князя-раба на свого покiрливого слугу.

— З засмученою душею вона знову сама розставляє в покоях обережною рукою ново-здобуті речі, сама змiтає порох із найменшої дрібнички, дожидаючи свого князя. Чи скоро, чи довго, але одного дня йшов своєю дорогою, прямував до своєї мети якийсь сирота. Сирота він був, бо був усім чужий. Чужий він усім був, бо мав чисту, правдиву душу і сьвітлий розум.

— Проходить сирота мимо камениці, про яку ніколи й не чув, кидас на неї байдужний погляд і спинається зачарований її красою. Оглядає її навкруги, любить ся нею...

„Яка чудова, — каже він, — ся камениця з надвору. А я певний, що в середині вона ще краща, бо-ж там уся її суть, усі її розкоші. Попрошу господиню, щоб вона показала мені все, що має в своїх покоях“.

— І сьміливо він увійшов у покої. Його зустрічає господиня-княгиня. „Княгине!“ сказав він таким ласкавим голосом, що враз заповнив усю її душу. „Бачу я, що ти людина розумна й багата, коли з'уміла збудувати таку хорошу каменицю. Як же ти до того ще й добра, то покажи мені все, що маєш у своїх покоях“.

— І повела його княгиня по покоях.

— Переходячи з покою до покою, він до всього уважливо придивлявся, збагнув ураз своїм сьвітлим розумом усю величність ідеї чудової камениці і сам розказував княгині, що тут і до чого і як можна зробити, щоб було ще краще.

— Тоді княгиня побачила, що сей сирота в простій одежі і єсть той князь, якого вона ждала-виглядала, з яким хотіла послужити людям.

„Князю мій!“ — сказала вона, — для тебе я дбала всі сі скарби, тебе одного я все життя своє виглядала-кохала, тобі єдиному віддаю ся всією душею, як твоя вірна дружина і твоя помічниця“.

— Але-ж сирота засмутив ся... Він-же йшов своєю дорогою, він простував до своєї мети!

— Стоїть він збентежений, засмучений, але в розумних і глибоких як море очах його сьвітить ся любов до кня-

гині... І стоїть він і не розбере ніяк: де-ж тепер його мета і його щастє?...

Зіна скінчила і прудко перейшла з гостинної до кабінету, де й прилягла ниць на канапку. Довго між молодіжю панувала тиша. Всі ще раз глибоко переконали ся, по скільки Черченко й Зіна стоять вище над усією їхньою компанією. А до того сливе всім ясно стало, як кріпко Зіна кохає Черченка. Правда, й раніш де-хто догадував ся про се, але-ж тепер усі самі побачили, самі почули. Усі поволі почали підводити ся і мовчки розходили ся по кутках.

Гра „в фантазію“ скінчила ся.

А тим часом господиня почала вже ставити на стіл вечерю. Заторохтіли дзиглики, задренчали тарілки, забряскотіли ножі й виделки...

Через який час вийшла Зіна з кабінету і як нівчому не було веселенько балакала між молодіжю, сьміяла ся, пугувала.

Черченко, хоч і як намагав ся заховати свій сум, але кожному було видко, що він переживає в душі тяжкі часи, що в його мізкові йде енергічна робота. Він ходив по гостинній і все думав про Зіну, про її багату натуру і про те, що вона чужа жінка.

„Коли я її не візьму за дружину, я буду зовсім дурень... Але ж чи так, чи сяк, а треба мені бути дурнем... А в тім я вже давно дурень“.

Такі його думки перепинила Зіна:

— Я вам хочу сказати ще одно словечко!

З сими словами вона попросила його до кабінету. Вона одна з усього жіноцтва була така сьмілива, що заходила з мужчинами в кабінет і там на одинці вела розмови.

— Сідайте, громадський чоловіче! А ось я так нічия, своя власна. Тай кому потрібне маленьке подобіє людини, що вже приросло до свого чоловіка-жолудка? Отсе я з вами хочу в останнє побалакати, бо так жити у мене вже сил не хватає; я вже в край розбила свої нерви і скоро мабуть зовсім одурію.

Черченко мовчав і ждав, що буде далі.

На сей час увійшов своєю ведмежою ходою чоловік Зіни.

— Господи! Яке воно противне! — просто у вічі сказала йому з раздратованем Зіна. — Ну чого ти за мною ходиш, мов тїнь тая?

Чоловік збентежив ся й засоромив ся.

— Та я... хіба що?... зараз вечеряти...

— Ну йди, йди собі! Посидь ще трохи там, поміркуй про „міровозрїніє“, а у мене до сього добродїя діло єсть, я з ним хочу на самоті побалакати.

Ще Зіна не скінчила, а муж її вже перевалював ся і поволї виходив.

— Ні, не можу я бути навіть в однім домі з сїєю флегмою! Не піду вже я до дому: я оттут зостану ся.

Зіна якось так примостила ся в кріслі і сидїла непорушно, що Черченкові здало ся, що вона й справді оттак увесь вік просидить на сьому місці. Вона стала дуже сумна, а в очах стояли сльози.

Черченка все се сильно вразило. Його вразили сї щирі, з самої душі сказані слова, ся глибока скорбота, навіть се непорушне сидїне. Тепер йому якось від разу зовсім ясно стало, що Зіна вже ніколи не зможе жити з своїм мужем.

— Я уїду на курси...

— А дитина? — вилетїло з уст Черченка несподївано для його.

— О, дитина моя! Я її не покину. А вас усіх, усіх покину. Одно тільки й зостаєть ся: кидати і тїкати... тїкати... Так, утечу! І знайте, — останній раз вам кажу: я вас люблю, люблю, люблю... Але-ж знайте й те, що я від вас утечу, покину вас на віки!... І скоро, завтра, зараз! Прощайте і більше до мене анї словечка! Я вас швидко вирву з свого серця, а ви такої не знайдете вже. Буде каяття...

Зіна вся червона, схвильована хотїла встати, але Черченко сам наперед схопив ся і рукою придержав її у кріслі.

— Зіно! дитятко моє любе... ви-ж моє щастечко!... За що, за які такі добрі діла випало мені таке велике щастє? Я поганий, я недостойний вас, я вас мучив...

Та Зіна не дала йому покаяти ся. Вона в мент схопила ся з крісла і кинула ся йому в обійми. Обнімала його, цілувала в губи, в очи, в чоло, в шию, без кінця, і ледви чутним, задиханим голосом шепотіла: „Мій... мій... твоє щастечко... моє коханечко...“

Черченко спершу почав було пручати ся, хотів ухилити ся від сих горячих поцілунків, боючи ся скандалу, але-ж Зіна так міцно держала його в своїх обіймах, а поцілунки її були такі палкі та швидкі, що він від разу почув, що на його наскочила якась буря. Він тільки й міг цілком віддати себе на волю сій стихії, поглядаючи в ряди-годи з підлоба на двері. Двері в кабінеті не причиняли ся і в гостинну було чутно, що там робить ся щось надзвичайне. Гості по одному, по парі підходили до дверей кабінету, зазирали туди і мов обпарені відскакували. Черченко стояв як раз проти дверей. Кріпко держучи Зіну в своїх обіймах, увесь заплутаний в її розкудовчене волосся, він дивив ся на ту кумедію, що робила ся коло дверей. Перед його очима мелькали раз-у-раз сї здивовані, мов окропом обпарені обличчя... У його десь із самої глибини душі вирвав ся сьміх. Спершу тихий, далі душий і душий, а нарешті він почав просто вже реготати.

Зіна-ж задихаючи ся в-одно обіймала, цілувала, шепотіла...

А Черченко реготав, реготав, реготав...

На решті Зіна знесилила ся й опам'ятала ся. Вона враз зробила ся тихенькою, ніби винуватою, і горнула ся до Черченка.

Черченко, ще раз-по-раз регочучи, взяв її кріпко за руку і те-ж прихилив ся до неї.

Так побравши ся, мов діточки, і притулившися одно до одного, вони, в чому були, вийшли з господи і сховали ся в нічну темряву. Вже на вулиці наздігнав їх „тиран“.

— Зіна, чи ти не збожеволіла?!

— А мій тиране! — веселенько й ласкаво повернула ся вона до його. — Іди-ж до дому та накажи строго няні доглядати мою дитину, а ми на днях прийдемо до тебе в гості. Ну, повертай-же, голубчику, назад!

„Тиран“ так і зістав ся стоячи серед вулиці. Здавало ся, що він не зовсім ще розібрав, що таке счинило ся. Йому одно проходило через голову: „Іди та накажи няні доглядати мою дитину, а ми на днях прийдемо до тебе в гості“...

ОСИП ШПИТКО.

В И Р І Д.

ОПОВІДАННЯ.

ХІІІ. *)

На дворі панувала ще зима в повнім блиску. Я одітий був лиш у звичайне маринаркове одіне, купивши його очевидно вже зношеним. На яке таке пальто не стало вже грошей. Мав при собі бохонятко хліба, кавалок сира, тютюну і ще 20 кр. З тим пустив ся залізницею до Львова. Увійшовши в купе ІІІ класу застав я там кількоро людей, що теж їхали до Львова. Не надумуючись довго я придумав *à la minute* нудну історію, мов то я російський „исіє-кінієр“, оповів коротко, що їду до Львова шукати зарібку, та не маю грошей на дорогу. Мушу шварцувати ся, лиш прошу, аби мене не зрадили. Радо пристали. Я мусів збрехати, не було часу говорити правди; врешті, хто знає, чи вони й повірили-б?...

Я сульнув під лавку, а вони посідавши на неї прикрили мене ногами, так, що кондуктор, а навіть перехо-дяча контролю не могли мене побачити. Так доїхав я до Львова, хоч у дорозі не багато вже бракувало до смерті. Залізничні вози відчиняли ся ще з надвору, за кожним рипом бухали мені прямо в рот клуби зимної пари, а в плечі пекло знов від резервоару, якими огрівають вози. Боки

*) Див. кн. ІХ, стор. 261—286.

боліли, ноги затерпли, так, що я ледво підняв ся з підлоги. Хотів подякувати моїм товаришам за поміч, та не міг уже говорити і від змученя і від хрипки, лиш уклонив ся та махнув рукою. Зіскочивши з воза, пішов манівцями в місто.

На ніч зайшов я до християнського шинку. Там знаходила ся одна велика зала з тапчанами та сінниками, призначена на нічліги для таких мабуть бідаків, як і я. За 10 кр. спало ся і цілу добу. Тут застав я ріжних людей: і ремісників і робітників і кількох із класи званої „інтелігентним пролетаріатом“. Усе бідне, обдерте, голодне... Один одного випитував, що де чувати, та де-б йому вдарити, аби знайти шматок хліба, і один одному відповідав стереотиповим: „Усюди один чорт! Усюди біда однакова!“

Випивши рано горнятко молока пішов я у місто за-сягнути язика. Та на жаль вернув з тим, з чим і пішов, тобто з нічим. Мені рішучо заявили, що в театрі таке переповнене, що будуть мусіти троха „перечишувати“ товариство. До самої-ж дирекції я таки й не ходив, соромив ся йти показуватись в такім одію, зачувши, що портієр таких голодранців навіть не анонсує директорови.

В моїм шиночку пізнав ся я з якимсь справдішнім російським „uciekinier“-ом. Він був військовим дезертиром; говорив вправді не зле по українськи, але духа мав московського. На жите заробляв випладовуючи дерево з залізничних возів, а побіч сего — грою в доміно. Я злучив ся з ним до спілки і ми денно заробляли коло дерева по 30, 40, а навіть 50 кр. Бачучи однак, що я тут не дороблю ся на стільки, аби купити собі нове одіне, я став таки знов на івалт роздумувати про театр. Чув я перший раз у житю оперу — грали „Гуїєнотів“ — і мені здавало ся, що я там дуже можу придати ся з моїм голосом, бодай у хорі. Більше як місяць роздумував я над сим і в кінці таки впхав ся.

Урядивши ся сьак-так, почав я працювати над собою серіознійше, як досі. Вправді не великою симпатією тішив ся я, особливо між товаришами, котрі ніяк не могли дарувати мені мойого музикального таланту, і що я прийшов між них обдертий, гірше може, як не один помічник

машиніста або простий статист — та я собі нічого з них не робив маючи за собою директора оперети і оперетки. Вчив ся і співав.

Передовсім узяв ся я до книжок; читав, що попало: і романи і драми і наукові твори... маючи те переконанє, що без відповідної осьвіти чоловік не варт нічого, навіть артистом-співаком не буду таким, яким я бажав бути і яким повинно ся бути. Тут або там вдирав ся я в порядні товариства, між академіків, беручи уділ у диспутах та різнородних вечерицях. У моїй голові почало звільна розвиднювати ся; всі ті думки, що давнійше заплонювали мій мозок, роз'яснювали ся, ставали повнійші, виразнійші — словом, я зачинав де-що розуміти. Мені дивно було, що я бувало давнійше застановляв ся над неодним питанєм і воно вже й тоді видавалось мені таким; дивно і чудно, що найбільші сучасні вчені писали в деяких книжках саме те, над чим я колись думав, лиш вони оброблювали все сьміло, арґументували кожду проголошену ними засаду незбитими доказами, ставили все ясным, зрозумілим і для кожного приступним; найважнійші доґми, яких давнійше я лиш тому не силкував ся розв'язувати, що бояв ся гріха, і не знав таки, з котрого боку до них забирати ся, вони мов ті різники краяли силою свого розуму на дрібні куені, кавалцювали, укладали кожду частину на своє місце, зберегаючи все розумне й потрібне, а викидаючи те, що не годило ся ані з законами природи, ані з їх розумом. Усякі загадки, що мені видавались давнійше такими таємними, вони розв'язували одним замачом, одним почерком пера і я лиш чудував ся, чому всі люде не розуміли їх так, як я? або чому їх іще й тепер лякала правда? чому вони воліли глупі забобони, чим ясну голу правду?...

Я дуже полюбив науку, а натомісь усякі романи, навіть такі „Мускетери“, які перед кількома роками зробили на мене таке сильне вражіне, видались мені тепер сьмішними, майже глупими. Я лютив ся на Жіль Верна, що затягнувши мене на місяць або на Марса, заставляв читати дві або й більше карток, заповнених простою

лайкою або розмовами з псом. Як наука, то нехай буде наука! По що правду вбирати у фантастичні шати?

Я змінив ся цілком, до непізнання. Веї церковні книги, всякі біблії, катехізми і т. н. мали у мене вартість звичайних „Egipsk-их sennik-iv“, а всіх віруючих, усіх побожних людей уважав я або дураками, або акторами. Бо знав я між ними й таких, що теж висьмівали не одну доїму, очевидно в приватнім кружку, а опісля убравшись в офіціальні шати, цілували і корились перед тим, на що перед хвилию плювали. Таких людей не любив я гірше, ніж справді побожних, бо останні грали комедію по більшій часті лиш тому, що вірили, і що в їх головах царила ніч звичайного незнання. Отих же комедіянтів уважав я іноді злочинцями; адже вони, по моїй думці, допускались злочину на темних масах, робили із себе простих блазнів лише тому, що їм було з тим добре, гасили всякі проблески думки, що раз-у-раз проблискують між масами, гасили лиш тому, аби ті маси їх не здемаскували, та при сьвітлі правди не зажадали від них рахунку. Я не любив акторів, що грають на сьвітовій сцені, на сцені життя, але помалу, помалу — і штука театральна почала в моїх очах блідніти, звільна втратила й вона своє первісне значінє і чар. Адже всякі комедії призначені лиш для таких, яким не вистарчить сама книжка! А таким треба примітивних арґументів, вони аж тоді зрозуміють і відчують сором, нещастє і біль, приміром уведеної дівчини, коли їм добра акторка добре відіграє сю ролю. Ніяка дитина не навчить ся у школі математики без галочок на дротах і без таблиці. Театр перестав із часом бути для мене сьвятинею ідеалів, у нїм бачив я тепер уже не що иньше, лиш звичайну, промислову школу, яка одним, розумнійшим, запевнює карієру, а иньших, дурнійших, учить розуму, навіть уморальнює їх, а ще иньшим — потрібна знов на успокоюване розбурханих нервів, так само, як і морфіна. Одна лиш музика лишилась тим, чим була.

Зрозумівши сьвіт, таким способом хотїв і я при помочи театру зробити карієру. Умови потрібні були, може навіть у більшій давці, як у не одного з тих, що на

сцені вже були поробили мастки. Бачучи однак, що сам нічого не вдію, став я просити сильніших від мене о поміч. Нічого дивного! Вправді говорить ся безнастанно, що жиємо в віці пари та електрики, але я-б скорше сказав, що жиємо в віці корупції та протекції. Сьогодні лиш протекция висуває людей на верха, а рідко коли незвичайний випадок. Просив я всіх, хто лиш міг що-небудь допомогти, писав поданя, залучував усякі потрібні *allegati*-и — та всюди відправляли мене ні з чим, навіть протекції не здибав я безінтересовної... може тому, що я не вмів просити (а се теж грає у нас велику роль!), а може й тому, що я видав ся всім несимпатичним... певно тому. А коли остання можлива проба в тім напрямі рішучо не повела ся, я почув себе знов самітним, опущеним, помітуваним, ненавидженим виродем, почув у серці знов і жаль і біль і сором, почув знов ненависть до людей.. Я присягав собі в душі, що доти не сконаю, поки яким-будь способом не пімщу ся на них за всі свої кривди. Адже я мав таке саме право, як і вони, бути чоловіком, мав право теж бути завше ситим і напитим, мав право бути веселим, бавити ся, уживати сьвіта так, як і вони... мав право бути щасливим!... Чому-ж виходить не так? Чому я не мав би пімстити ся на отих шакалях, що живуть тільки людським добром, людським потом, кривавицею; на отих безсердечних, закаменілих блазнях, що за всякі шопки, за байочки, за різні джонілерські штучки видурюють від біднійших золото, і на отих модерних цезариках, що з такою байдужністю приглядають ся мукам мільонів своїх братів!... Чому, чому-б їм раз не показати, що вони грубо помиляють ся, думаючи, що ніхто їх не розуміє і що ніхто не має права жадати від них рахунків за їх погані вчинки?... Чому-б нарешті не потішитись їх власними муками, їх терпіннями, не побавитись їх шамотанєм, болем, не поглузувати собі з їх стогнань, плачу та сліз розпукки?... чому?...

Я здержував у собі оту, сказати-б, спрагу — уцитись слізми та кровю моїх кривдників, та в серці варило ся, кипіло, клекотіло мов у величезнім кітлі; одно докинене до вогню полінце — і міг наступити страшний вибух.

Та в тих часах судьба, або скажім, як і передше, якесь невмолиме фатум кинуло мені під ноги жінчину. Вона любила мене дуже, і сама її глибока, безмежна любов здержувала в мині всякі анархістичні пориви, усяпляла їх любовними пестощами та горячими поцілуями. І не будь її, давно вже був би я повис на шибениці. Ми пізнались на провінції. Я співав на концерті, урядженім кружком Русинів у роковини смерти Тараса Шевченка, очевидно під прибраним назвиськом. Тоді, між иньшими, дістав я від неї китицю прегарних цвѣтів, якої окрасою була сьвіжа, жовтава рожа. Швидко я довідав ся, від кого походив сей даруночок, а довідавшись і пізнавши Оленку, я заплатив їй горячим поцілуєм. Се була жінщина, яку любив кождий, хто лише глянув на неї; її не можна було не любити. Природа — як хтось сказав — справді висилалась, аби сотворити щось скінчено гарного, доброго і принадного. Я-ж взагалі вразливий на красу. Я любив її, але за що вона мене полюбила — сего я не міг зрозуміти, бо про себе міг би я скорше сказати, що природа висилалась, аби сотворити щось гидкого, недоброго та відразливого.

Родичі Оленки, довідавшись про наше коханє, страшенно на мене обурились, що я посьмів сягнути своєю нужденною рукою по такий чарівний овоч. Старали ся нарозумити доньку, вибити їй мене з голови — дарма, Оленка заєдно говорила: „Ані графа, ані князя, ані короля, ані нікого на сьвіті, лише його одного люблю і ніколи любити не перестану“. Мені-ж показано двері з тим додатком, аби більше ніколи не навивав ся їм на очи, бо ведять мене слугам оббити, голого, бездомного вітрогона!

Тоді ми рішили ся на одинокий і звичайно в таких випадках практикований крок, думаючи, що старі опісля нас будуть просити. Не помогло однак і се нічого. Старий Долинович вишукав Оленці податкового урядника, пана Баніцького, який глянувши на неї, відразу залюбив ся по вуха.

— Пане! — говорила йому Оленка на кілька днів перед шлюбом. — Я вас не люблю і ніколи не буду любити.

— Але я вас люблю! — відповів той.

— Гляньте лиш на мене, я не сама!..

— Пусте! Дам дитині моє назвисько.

— Се неможливо, я до сего не допущу, скажу цілому світові, що се неправда.

— І се пусте! Люблю вас — і се мені цілком вистарчить.

— Але-ж я вас ненавиджу і не вийду за вас, хіба мене поховаєте.

— Побачимо! — відповів Баніцький і лагодив ся до весіля.

Оленка грозила родичам, що позбавить себе життя, коли її випхают за нелюба.

— Я його не хочу! я його ненавиджу, не буду з ним мешкати ані дня, ані години! Раз полюбила одного і буду його любити до смерті, явно-славно.

Не допомгло ніщо. Старі бійкою випхали її до шлюбу, а її тітка, запікаючи волосє, попекла їй вуха зелізком.

При аналою стояла Оленка бліда мов стіна. Ніхто навіть із близько стоячих не чув, що вона відповідала сьвященникові. Я стояв при дверех церкви і дивив ся на неї так, як звик дивитись за улітаючим щастем, таким зором, яким дивить ся тонучий у морі на лодку, яку бурливі філі уносять що раз дальше. Я не кидав ся, не боров ся з філями судьби, ждав лиш хвилі, коли буде вертати вона. Я хотів у-останне глянути в її великі, чудові очи, хотів побачити її ще раз, останній раз, хотів бачити її — панею Баніцкою.

Від вітара провадив її вже пан муж, веселий, щасливий... а вона, держачи в правій руці китицю, теж ішла дуже звільна; видно було, що немов навмисно отягаєть ся, шукає когось очима. Побачивши мене, легенько вклонилась і усьміхнула ся, але — слізми. Цьвіти кинула мені, а зробила се остентативно, так, що по хвилі очи всіх присутних звернені були на мене. Пара чорних коней унесла молодих на весільний пир, а я почув, що ті чорні коні увезли мою останню надію, останню ратункову лодку, щастє, останню мою любов...

Між цв'їтами знайшов я малесеньку в трубочку звинену карточку з отсими словами:

„Не сумуй, не гризи ся! Я тебе не зрадила і ніколи не зраджу. Прийде час, і я порву оті силоміць накинені на мене пута і буду твоєю на завше. Лиш шануй своє жите, шануй його для мене, для твоєї

до смерти вірної

Оленки“.

Ся карточка трохи потїшила мене, бодай о стїлько, що успокоїла подекуди мою амбіцію. Але з другого боку я, правду сказавши, не дуже хотїв вірити, аби Оленці уда-ло ся коли-небудь „пїрвати супружеські пута“. Врешті що мені з такої любови? Вона має мужа, обовязки... цер-ков їх злучила на віки вічні і хиба лише його смерть зможе її увільнити. Коби вона пізнала сьвіт і жите так як я, коби зрозумїла його з того боку, що й я — тоді і я мав би надїю. А так...

Але Оленка справді додержувала слова. Ненавидїла Банїцкого мов собаку, погорджувала ним, плювала йому в очи, коли дер ся до неї, щоб поцілувати. Він же спершу нічого не мовив їй, не супротивляв ся, відносив навіть на почту листи адресовані до мене, (очевидно, моє назви-сько було змінене), читав кореспонденційні карти, на яких завше стояло: „Мій надорожний Ромчику...“, а від-так на кінці: „Твоя завше, до смерти...“ — ждав мабуть спосібнїшої хвилі, думаючи, що преці все те колись скін-чить ся і вона забуде мене. Три місяці по шлюбі справив гучні хрестини, даючи гостям до зрозумїня, що дитинка його. Та в кінці, бачучи, що Оленка таки справді голосно компромїтує його, говорить усюди лиш про мене, як про тата дитинки, захвалює мене, чванить ся мною і моєю любовю, а про него виразно говорить, що ані не поди-вить ся ніколи на него і на його грїб не піде — змінив своє поступуване, почав виступати із своїми правами і до-магатись їх у тєні наказу. Оленка сьміяла ся йому в очи.

— Чи я — говорила вона — мушу тобі вічно одно і те саме повторяти, що люблю лиш Романа, а бїльше ні-кого на сьвіті? Чи я тобі ще перед шлюбом сего не го-ворила?... Так скажу тобі ще раз: не піддам ся тобі за

ніщо в світі, хиба трупа дістанеш! Ось тобі віз і перевіз.

Баніцький грозив-грозив... а в кінці, зненавидівши передовсім мене і малу дитинку, а відтак і жінку — взяв ся до бука. Бив її, як простий мужик, бив навіть невинну дитину, кидав нею мов псаєм. Оленка була непохитною, піднімала малу Ганю, голубила її, цілувала горячо, промовляючи: „Моя квіточко! мій Ромчику маленький!...“ Се гнівало його ще більше, він бісив ся, присягав, що вбе мене як пса, де лиш подибле. Біда лиш, що не знав мого назвиська, лиш імя, бо Оленка укривала його і вимогла на мині, аби ніколи не зраджувати ся.

Дуже вона терпіла, з її лица майже ніколи не щезали синяки, втікала пару разів із дому, та муж завше спроваджував її, силоміць тягнув до себе. Відтак внесла до суду обжалуване, подала о розвід, але Баніцький не хотів про те й слухати. Її відправили з нічим. Тоді вона „пустила ся на пси“, а мені писала ось що:

„Ромчику любий!

„Хоч як мучу ся, хоч як терплю — бо Баніцький страшенно побиває мене — а все-ж таки усе те є нічим супроти сеї глибокої душевної певности, що хиба одна смерть вирве мені із серця і душі Твій коханий, солодкий образ. Чим гірше терплю, чим страшніші муки зношу, тим дорожшим і милійшим стаєш мені Ти, мій ангеле коханий. Як Тобі відомо, я програла в суді справу; судия вчитав мені ще „Pater noster“ на тему подружніх обовязків і відповідальности... Ти чуєш? відповідальности перед Богом на тамтїм світі! Я відповіла їм у суді публично, що супроти п. Б. не почуваю ся до ніяких обовязків; маю лиш один обовязок на світі: любити вітця моєї дитинки, любити Того, кому справді присягала і кому вперед присягала, то значить ся — Тебе, Ромчику. Розумієть ся, се нікому не трафило до переконання, навіть могому правному заступникови, який сказав, що всякі рекурси нічого не допоможуть. — Ну, коли не допоможуть, то я собі сама поможу! — погадала я собі. І знаєш, що я тепер роблю? Ах, серце мені краєть ся, що мушу засмутити Тебе, мого найдорожшого сокола. Япустила ся

цілком „на пси“. Зраджую буцім Баніцкоґо на кождім кроці; приймаю ріжних гарних парубків, простих мужицьких парубків і, коли Б. входить у хату, я починаю тоді ніби-то цілувати їх, а відтак удаю переляк... Або визначую „rendez-vous“ ріжним мужчинам... виходжу вечерами з дому і то сама одна... Оноді „втїкла“ я була з одним урядником із позичкової каси — словом, роблю йому скандали, компромітую його і тим способом хочу його змусити, аби тепер він подав о розвід. Я певна, що се мені вдасть ся.

А Ти, моє жите любе, доленько моя кохана — не смути ся, я-ж присягла Тобі вірність давнїйше, а сьогодні поновляю її. Нехай Тебе се не болить, ані гризе, я чиста! Люде — нехай собі говорять, що мені там їх опінія! Я плюю на неї! Поза Тобою нема для мене ані сьвіта, ані опінії.

Цїлую Тебе горячо

Твоя

Оленка“.

Вже за отсю одну черту характеру, за її постійність — варто було її любити.

Я вернув до моїх давнїйших обовязків, але не виповнював їх уже так, як перед тим, занедбував ся, против настоятелїв оказував ся часто грубим, провокаційним. Та про те я вважав таки Оленку страченою для мене на все, мав те переконанє, що тиран таки не пустить її від себе. Коли-б був мав хоч одробину амбіції, то був би зовсім із нею не женив ся, бодай я на його місці не вчинив би сього.

І від того часу став я що раз частїйше роздумувати над самовбїйством. Щож мені було тепер по житю? Ніщо! воно помалу зачало мені бриднути, ставало тягаром. Любити таку жєнщину, таку чудову, гарну, чарівну і характерну жєнщину, без найменьшої надїї на будуче, і в додатку терпіти ще лиш для того, що вона мучить ся?... Ні, се вже для мене за багато. Раз треба покінчити із собою! Раз мати родила — раз гинути треба!...

Так, згинути справді було треба, се я вже повинен був давно зробити, тільки...

Як же се! гинути так марно, самітно, погано?... По чім же будуть пам'ятати мене? по чім будуть згадувати

вирода?... Вмру — і кінець, напишуть коротку, суху згадку в новинках про звичайне самовбійство... і нічого більше, швидко перейдуть надо мною до дневного порядку, таки ще того самого дня, тої самої хвилини, коли скінчать про мене читати. Всякі самовбійства приймають сьогодні люде як звичайну буденщину, як щось зовсім природне, без найменшого вражіня!... Ні, треба се инакше урядити!...

І я зотягнув ся помалу в ряди оборонців гноблених та поневолених братів, став ширити соціалістичні ідеї, став будити сплячих, бурити одних против других, кривджених против кривдителів, жебраків против богачів. Протягом одного року я звербував собі був понад двісті людей, готових на кожний мій поклик, на кожний рух руки — навіть в огонь скочити. Оце товариство так хитро було з'організоване, що один про одного мало що знав. На всякі тайні збори ми сходили ся в масках і радили по ночах, десь або по лісах, або в полях, за містом, але звичайно в місцях пустих, безлюдних. Я хотів зробити із сего щось в роді чеської „Omladin-и“, лише тенденція мала бути далеко острійша.

Так минув рік. Я вилетів із театру, оббивши боки директорови за те, що зневажив мене, коли я станув в обороні визискуваних ним товаришів. І хоч вилетів просто на вулицю, остав без ніяких способів до житя — то вже не так журив ся собою, як давнійше, не чекав божого змилюваня, не шукав затишних закутків по долинах і не віддавав ся пустим мріям... Чого мені було журити ся? чого гризти ся? чим?... Хлібом, чи нічлігом, чи грішми? Хиба-ж то мало скарбів є на сьвіті? хиба безсовісні шакалі мало понагромаджували золота, мало наобдирали людей? мало напили ся людської крови?... Гріх... Я не боюсь ніякого гріха, я-ж атеїст! атеїст до шпіку-кости, тілом і душею! Вкрав, чи забив, чи лиш так обдер кого — все одно! Зрештою — коли цезарики могли і можуть ще й тепер обкрадати мільйони бідної братії з таким спокоєм душі й серця — то чей же можу і я їх самих обкрадати ще з більшим спокоєм душі й серця! чей же я чистійший буду, відбираючи по троха від них людську кервавицю

і роздаючи її покривдженім! Я буду лиш відбирати те, що вони покрали!...

Був се свого рода анархізм. Иноді, подумавши над собою, пригадавши собі оте пекло, яке перейшов я за час мойого короткого житя, або дізнавши якого нового упоко-рення — я ставав страшним, жорстоким, диким і лютим, як бестия, готов був кров проливати не лиш одної касти, не одної шайки — але всіх богатших, хоч би лиш троха богатших від мене. Всі вони були однакі, всі без серця, егоїсти, деруни — всі брудні, кати...

Я заходив до ріжнородних домів, до ріжнородних нор, приглядав ся всему й усім; сонних, голодних дурнів на-мовляв просто до рабунку. — Іди — говорив я неодному — та кради, рабуй, бий — нехай їх усіх чорти беруть! Не бій ся ніякого гріха, бо його нема, так як нема й Бога. Вони придумали собі такого Бога, аби його бояли ся всі ідіоти такі, як ти. Чому вони не боять ся Бога? чому не боять ся гріха, а крадуть мов ті круки, рабують у бі-лий день, і за всяку оборону — пакують тебе ще й до вязниці? Чому?... Бо ви дурні, бо ви лінюхи, спите, ждучи манни з неба та шукаючи грушок на вербі, що будуть падати вам на їх розказ. Спіть же і здихайте з голоду, як руді миши! Видно, що ви й не варті нічого, коли не вмієте достоювати своїх прав! Коли хочеш, то приходи тоді а тоді... там а там... на згромаджене „Товари-ства местників“.

Наговоривши одному — я йшов дальше і те саме робив. Зачула про се й поліція, шукала за мною, за ініци-ятором і проводирем, шукала дуже пильно, бо я вже багато по собі слідів полишав по місті. Усі вже чули і мали подекуди й докази, що в тім побожнім та споконвіку спля-чим Львові запахло щось анархістами. Ріжнородні шпіцлі мишкували, вітрили мов ті гоньчі собаки за зьвіриною — а я завше щасливо вимикав ся їм, иноді чкурнув таки зперед носа. Раз приловив мене один на розліплюваню революційних афішів, провадив уже за ковнір до поліції, але я й сим разом викрутив ся. Удаючи дурного, завів я його у якісь рови над Полтвою, буцім хотів йому пока-зати склад динаміту, револьверів, ножів, штилетів, навіть

таємну друкарську машину — та там же трутив його коміть головою в bagno, вибивши вперед на борзі.

Оленка писала раз-у-раз, я відписував їй, однак не зраджував ся з нічим перед нею, сам не знаючи чому. Може тому, що таки за всяку ціну шукав смерті.

Мешкаючи при вулиці Краківській в одній із жидівських камениць, мав я нагоду пізнати жите ще з одного боку, з такого, про який я й не думав і в що перед тим ніколи не повірив би.

В цікавім товаристві обертав ся я. З одного боку моєї кімнати мешкав якийсь „крулевяк“, старий, низький, грубий, з малими очима, дихавичний і вічно наптий, фабрикант фальшивих російських папіросів, індивідуум о скільки брудне й підле, о стільки глупе. Напившись, утівав домів і тут показував свою силу над власною жінкою, близько 60-літньою бабою, хитрою, обскурною, скінченою злодійкою, що також у горілочці шукала потіхи. Чудна пара людей! Идеалом пана Władysława, Jana, Kazimierza trojga imion Przełęcz Nikczemskiego був Наполеон I., що висів у него над ліжком. Себе називав тенієм і „крулем“, а свою любу жіночку „Дездемоною“. З другого-ж боку в темній, вохкій шкалубині догарала на купі гнилої вже соломи гарна колись жінка, можливого колись польського обшарника, пані Кучиньска, що покинула свого мужа і жила якийсь час „на віру“ з актором Пшесевичем. По мужеві мала 30-літнього Больця, скінченого лотра і пянюгу, що заробляв на горілку „покутним писарством“, а по Пшесевичу — 20-літнього карлика, а то карлика на дусі й тілі. Надо мною, себто на четвертім поверсі, була теж до комина доліплена шкалубина; тут мучив ся сліпий музика, рідний син пані Нікчемської по першому мужеві. Він грав вечерами по шинках на фортепані і заробляв зглядно багато грошей. Коли однак мав виходити з шинку, його мати ждала вже на него, підпоювала добре горілкою і забравши від него гроші, відпровожувала до дому. Синові гроші уживала очевидно виключно для себе. І ще одна пара людей жила підо мною. Він звав ся Грабовий, спольщений Русин, бувший тефрайтер при війську, потім жандарм, а в кінці дозорця вазнів —

чиста ходяча мумія. За те його жінка бридка, ряба Мазурка, бувша служниця, вічно молила ся, вічно цілувала „шкаплері“, яких масу носила на шиї, і вічно переслідувала мене своїми любовними листами.

Оте любе товариство пізнав я завдяки Больцеві. Він був чоловіком цілком морально пропащим, натомість здоровим і міцним фізично. Саме таких мені треба було, з'організоване мною „Товариство местників“ не знало ніяких скрупулів. Больцьо запровадив мене до свого дому.

— Є — казав — у нас одна кімната до винаймлення, як раз для вас, дуже дешево, бо лиш 4 злр. місячно! Ей, тож-то будемо жити!

Спровадившись став я приглядати ся найперше родині Больця.

П. Кучинська ніколи не виходила з дому і не опускала барлога; все, що було треба, робив карлик Адаєв. Він і гроші звідкись завше приносив і маму кормив і всім займав ся. Навіть Больцьо жив часто його коштом, бо свої зарібки пропивав звичайно до шельюга і за пять місяців мойого побуту там я ніколи ані не бачив, ані не чув, аби Больцьо дав дома от хоч би на папіроси для мами, яка воліла-б була цілий день нічого не їсти, ніж не курити. Дуже мене се дивувало, як, чим, із чого і по якому живуть оті люде? Біда тут така, хоч плач! Проста, доволі велика пака служила замісь комори і шафи і стола; всеї посуду тільки самовар і три склянки — от і умебльоване. П. Кучинська була колись богата, та від коли покинула мужа, опустила її доля. Родина мужа, доволі заможна, не хоче їй ніколи нічого післати.

— А знаєте — говорила вона мені — чому? Ото тому, що я живу неморально. Ну, і скажіть же ви, пане, ви чоловік учений, інтелігентний: чи не дурні вони? Дурні! вони нічогісько не розуміють, вони простаки, держать ся мужицької віри і думають, що будуть жити в небі. Адже жите на тім і полягає, аби його робити собі що раз приємнійшим та иньшим. Тут на землі жите! більше його ніде нема. Звісно-ж, що і псови навкучить ся ходити вічно одною і тою самою стежкою. А я жила — ей, пане, то-то жила! Може ніхто на світі так не жив, як я! Вірте!

— З чого-ж ви тепер живете? — питав я.

— Ет, що то тепер... Уже моє життя скінчило ся, тепер не живу, лиш мучу ся. От пішлю Адася до міста, принесе який крайцар, тай так капараю.

— Він услугує?

— От, так, як може.

Я недовго попасаю у Львові. Остогидло мені все, навіть моє „Товариство“, від котрого я помалу відсторонив ся, не знайшовши й тут ніякого морального вдоволення. До сего причинилась без сумніву Оленка, що знала вже про все, і писала один лист за одним, закликаючи на все на світі, аби я покинув „Товариство местників“, хоронив себе скільки мога, шанував жите... для неї.

„Соколику мій любий! — писала в однім листі — знаю, що ти дуже а дуже терпиш; знаю, що не один на твоїм місці був би вже давно їв сиру землю по такій школі життя; знаю, як гірко тобі приходиться ся боротись із неправдою, облудою, заскоружлістю та упередженнями сфатанізованих людей; знаю, що в мині бачив ти останню пристань у тім морі терпінь, в яким ти, бідний мій Ромчику, стільки літ купаєш ся; знаю і те, що по моїм проклятім шлюбі з нелюбом тобі хиба смерть може дати спокій! Але милий мій, наколи ти стільки мук, стільки ріжнородних і так тяжких мук уже перебув, не втративши ще зовсім фізичних сил — тож видний знак, що можеш ще більше терпіти, а преці все колись скінчить ся. Чоловік перенесе лиш стільки, скільки дозволяють сили; иноді той, кого смертельно забиває одна лиш зрада коханки, або втрата майна — терпів видно більше від тебе, коли впав. Я знаю дуже добре, я майже напевно знаю, що ти шукаєш смерти, одначе я певна й сього, що ти покинеш сю думку. Я-ж знаю тебе, знаю твою душу, бажаня, ідеали... і, любий мій, повірь, що я терплю на-рівні з тобою. Адже твій смуток є заразом і моїм смутком, так як і радість твоя — була-б і моєю. Подумай лиш добре: я полюбила тебе не задля чого иньшого, тільки задля тебе самого, задля твоїх прикмет тіла й душі. Я плюю на всякі

карієри, на мамону, на почеси... плюю і — як сам бачиш — на мою честь жіночу, топчу її добровільно власними ногами, аби лиш увільнити ся від гидкого та непевного мужа, аби лиш порвати оті золоті кайдани, які вложено на мене силоміць, проти моєї волі і на перекір мойому найгорячішому бажаню. Борю ся, кидаю собою, сіпаю ся мов та безсильна пташка у клітці — і хоч як тяжко мені, хоч як гірко... а таки вірю глибоко, вірю міцно, що вирву ся на волю, на сьвіт і буду жити з тобою і для тебе та для твоєї дитинки. Про те щиро тобі раджу і прошу: прийми оферту кс. Лежановского і, редагуючи „Hasło“, будеш міг справді зватись оборонцем поневоленого люду. Хоч він Поляк і українофоб, то твоїм обовязком буде спам'ятати його і переконати, що він на злій дорозі. А втім, ти, як редактор, будеш редагувати газетку в такім дусі, в яким схочеш. Найщиріше моє бажанє — бачити тебе демократом, радикалом, соціалістом, чи навіть анархістом — але на скрізь українським. Сам бачиш, яка бідна наша Вітчизна і як зі всіх боків чигають на неї; сам ти писав мені недавно, що Русини не впали ще морально так низько, як їх гнобителі. Отже виходить, що й для нашій Вітчизни варто жити...“

Дивна женщина! В такім прикрім положеню, вона ще патріотка! Побіч любови для мене, побіч усіх иньших терпінь, вона, слабосильна женщина, думає про рідну Вітчизну, про Україну, і тою любовю для її і моєї Вітчизни, а хоч би лиш памятю про неї — вона засгавляє мене соромити ся!... Каже, що „для Вітчизни варто жити“... Певно, певно, що варто, адже „близша сорочка тіла“, більшим обовязком є ратувати найперше найблизших рідних, ніж дальших, чужих, а втім разі і тих, що саме лиш нашою кровю випасають ся, та висисаючи з нас останні соки, набивають огнетревалі каси золотом і забивають на домір сього всякого духа скарги, бунту... Чудна женщина-Українка, такої я ще не подибав досі.

Я послухав її і виїхав до Кракова, щоб обняти редакцію „Hasła“ і служачи справі люду — мати передовсім на оці власну справу народню, якій ксьбондз Лежановский дуже шкодив.

XIV.

Кс. Лежановский вибирав ся саме в довшу подорож до Риму і на Угри з візитою до свого біскупа, то й мусів доконче лишити на своє місце чоловіка, що гідно заступав би його. Знав мене з моїх публичних виступів, агітацій і ріжних острих статей, надиханих ненавистю против пануючої кляси, і був певний, що я справи не попусю.

Був се, коротко сказавши, польський Єзуїт у повнім значіню слова. Вихований, як звичайно, на лад польського консерватизму, він — як кождий руський ренегат — відзначав ся особливою ненавистю до Русинів. Незвичайно хитрий, зручний, притомний і здібний чоловік, у борбі з ворогом не оглядав ся на ніякі згляди, не перебирав у способах; його девізом було: ціль усьвячує способи. Осівши при помочи єзуїтської хитрости на товстій парафії в однім із місточок східної Галичини, вимантив у одного польського журналіста людову газетку п. з. „*Hasło*“ і почав її ширити між парафіянами й в околицях, вивівши отверту війну і загладу всему, що руське. Стояв доволі міцно, маючи за собою і польську шляхту і польський „*rząd krajowy*“, від якого побирав навіть на свою ціль щорічну субвенцію. І був би може кс. Лежановский і до сьогодні будував Польщу на українських землях східної Галичини, заїдаючи смачний обід при правительственнім жолобі, коли-б не одна з недуг XIX віку, схарактеризована словами: „*Cherchez la femme!*“ Вона запопала його, потягла зразу на лаву обжалуваних, а звідти і до вязниці і змодернізувала його нарешті основно.

Так воно сьогодні й є на сьвіті, що чоловік, знайшовши хліб — шукає жєнщини, без якої жите не є властиво житєм. Кс. Лежановский чув ся о стілько щасливішим від иньших, що сим разом не шукав її; вона сама прийшла... найперше до костела на „*kazanie*“, далі до сповідальниці, а нарешті й до його дому.

Вивівши війну Русинам, почав він перечищувати насамперед свою парафію, та натрафивши на міцного противника в особі руського пароха, програв битву, відсидівши перший раз кілька діб у арешті. Стративши зимну

кров, програв і другу битву з противником із власного таки табору, місцевим можним дідичем, що станув в обороні споневіряної чести жєнщини. Перехитрений ксьондз утратив правительственну субвенцію. Кс. Лежановский не жалував своїому ворогови штовханців, збунтував против него мужиків, осьмішуючи перед ними „синьокровного шлятона“. Осея льокальна борба зробила нарешті кс. Лежановского непримиреним ворогом шляхти і правительства; виступаючи супротив них, він, як вишколений стратегік, мусів оперти ся на людї. Таким способом він цілком не хотячи став ніби оборонцем кривдженого польського люду, воюючи однак зажерто з руським людом.

Коли я обняв редакцію „Nasza“, кс. Лежановский саме тоді обходив ювілей 25-разового відсиджування тюрми. Очевидно, власти сьвітські і духовні нищили його немилосерно, бо — будь-як-будь — він їм не раз заливав за шкіру горячого сала. Обсервуючи зблизька, пізнав я наскрізь його облудний характер. Він знав мої переконаня і не злякав ся навіть мойого атеїзму.

— Волю завше чесного атеїста, ніж облудного католика — відповів мені без намислу. Ясна річ, що і він, як кождий висше вчений Єзуїт — був теж чисто-кровним атеїстом і як такий, розумів добре великанську вагу і силу своєї духовної шати, яку дуже часто поневіряв по тюрмах, аби відтак чванити ся поміж темними мужиками своїм мученичим житєм, що його він принїс у жертву на вїстари мужицької правди і волї.

Він з'обовязав мене йти дорогою т. зв. християнсько-соціальної реформи, я лиш виміг собі боронити рівночасно і політичних прав руського люду, що далеко більше від польського був кривджений усїми. Ми довго диспутували і бороли ся, і в кінці мої арґументи, що нарешті не були нічим иньшим, лиш чистою правдою — цілковито побїдили. На стягу „Nasza“ вивісив я „гасло“ рівної мірки для всіх: „Віра вірою — а бриндзя за гроші“ і з тої пори число передплатників росло з кождим днем, а „Nasza“ побирано навіть багато Русинів.

В міру однак зросту наших політичних прихильників зростала завзятість правительства. Часопись раз-у-раз кон-

фіковано, а тим самим нищено матеріально. Бачучи се по повороті зі своїх паломництв кс. Лежановский, з приятеля Русинів перекинув ся раптом у приятеля — Москалів, шукаючи у них захисту. Найбільшою його амбіцією і ідеалом було тепер стати біскупом у Варшаві, так як давнійше хотів конче бути ним у Галичині. В тій цілі їздив кілька разів до Росії, поклонити ся „сильним мира“; Росія від тоді була головним жерелом доходу нбвоспеченого „панславіста“. Він же сам приймав численні жертви „na Mszy święte“ і відправляв їх що дня по 2, 3, 4 і більше, одну за одною, не відпочиваючи і не роздягаючись.

Та тут я мусів зірвати всякі зносини з тим чоловіком; я-ж не міг запродувати люду ще до гіршої неволі московської. По році моєї праці я розлучив ся з ним в найострійший спосіб, бо він на домір усього просто обрабував мене не лиш із належної мені від него платні, але і з готівки, яку мені люде позичили на інтерес; ми розійшли ся, відсидівши ще разом оба кількामісячну тюрму.

Кс. Лежановский рабував далі в найбезличніший спосіб різних людей, та вводив безкарно чужі жінки, а я, залізни, завдяки йому, раз у довги, й досі не можу з них вигребати ся.

Близько по 6 роках моєї артистично-політичної мандрівки перший раз я рішив ся поїхати в рідні сторони. Тужно мені було за ними, захотів їх побачити, перекопати ся, чи такі самі, як були давнійше, а коли що й змінило ся, то як і чи багато? Захотілось мені побачити ся з родиною та знайомими... от, проста цікавість.

Усі-всі прийняли мене доволі холодно: рідня звичайно як вирода, а чужі з якимсь подивом, ляком, як чоловіка, якого правительство та упривілейована кляса наклеїмили пятном соціяліста, „burzyciela porządku społecznego, przewrotowca, antyreligijnego agitatora“ і т. п. І справді, все на мене дивилось мов на яке чудовище, уникало мого товариства, а хоч дехто й сьвіттив у очи, то на вулиці або перед иньшими трусами і сам ставав ся трусом, опускаючи мене. Тато таки не перестав мене ненавидіти; вправді говорив зі мною, але не маючи вже сьмілости

по давньому гримати, покинував сумно головою заєдно дорікаючи:

— Де там! Не буде Господь благословити! Він уже в Бога не вірить!... Не мав, не має і не буде нічого мати! Господь Бог не дає безбожникам.

Мати тішила ся троха, але також дорікала, що я відцурав ся родини, остиг для неї. Жалувала дуже, що я не приїхав тоді, коли вона писала мені і втратив таку добру партію. А дівчина ждала на мене з півроку і вийшла за муж за якогось судового посіпаку, та тепер не може сего пережалувати.

Але найщиріше і найласкавіше привитали мене рідні дуги, по яких я стільки колись набігав ся то за коровою, то граючись із товаришами-пастухами, потічок та жайворонки. Все здавалось те саме, лиш село і хати якось змаліли дуже в моїх очах, а й знайомі люде постаріли ся, позмінювались, де-хто до непізнаня. Колишні мої товариші та товаришки — поженили ся або повіддавали ся, не хотіли зі мною говорити по давньому, шапкували низенько передо мною і страшенно панькали.

Мати таки не рувала ся зовсім із своєї хатини, мешкала постійно з рештою дітей, а тато деякий рік відбігав на „дяківку“, а тепер „сидів на бурку“.

Відпочивши трохи на сьвіжій повітрі став я шукати якого занятя, бо родичі криво дивили ся вже на мене. Шукав же я — вічно шукав і годі було що-небудь знайти. Очевидна річ, що всюди приймали мене чемно, по сусідськи; з трусости перед „szatanem“, що „w postaci człowieka“ ходить поміж людей та вербує душеньки до пекла, признавали мені здібність, добрі „сhęc-і“, засукували передо мною руки і кланялись доволі низенько, думаючи, що я в кишенях що найменше нону анархістичні бомби, та тільки і всего. Попи, особливо латинські, страшенно виклинали мене із амвон, остерігаючи вірних перед „Antychryst-ом“, що вже завитав у ті досі спокійні околиці. І хоч я цілком до нічого не мішав ся, шукав лиш хліба, то вони робили ріжні доноси до властей, мов то я бунтую люд проти правительства та церкви, чорнили мене всюди й усім і шкодили всюди й усяко.

Оленка перестала писати до мене. Останній її лист доносив, що танцювала публично в цирку, але і се не спонукало її мужа до виточеня скарги о віроломство. Цілий лист був зрошений сльозами, з него так і віяло розпучливою резигнацією. По тім близько рік не писала вже нічого.

Моє положенє ставало що раз незноснійше. Доходів ніяких, заробити не вмів, нарешті не було й де. Дома теж, що правда, не було звідки, от, штукувало ся як мсж, клин клина вибивав. Кредиту не мав ніде...

— Жени ся! — говорив мені кождий, хто лиш дихнув. — По що тобі так бідувати? Мало ще тобі сего, що перебув? Глянь на себе: ще молодий, а вже знати на тобі сліди житя. Ходиш мов який відлюдок, люде з тебе сьміють ся і ні за що не мають... От, що було — пусти в непамять, ожени ся з першою-ліпшою дівчиною, візьмеш який крайцар, ужий його розумно, то й поправиш ся матеріяльно, а відтак, хто знає, може й моральні рани вилічиш. Адже метою чоловіка є: уліпити собі власне гніздочко, сотворити дім і жити в першій мірі для него, для потомства...

Я не мав найменьшої охоти до женячки; ся думка цілком не промовляла мені до серця, не трафляла до мого переконаня. Жени ся!... На який лад? До чого приведу жінку? до кого? що дам їсти, тай взагалі, що пічну з нею? Адже хліб — се перша умова подружнього житя! І нехай фантасти говорять, що їм хочеть ся, нехай завертають людям голови про „любов, що вистарчить за все“ — то правда останеть ся завше правдою, що найідеальнійша і найгорячійша любов швидко вистигне, коли забракне хліба, присне чар любови мов та банька з мила, а його місце займе сум, зневіра, взаїмні докори, а нарешті й ненависть. Не кожда женщина потрафила-б бути Оленкою, а нарешті хто знає, чи й вона згодила-б ся гинути зі мною голодною смертю в щирих, сердечних обіймах любови?... Жени ся!... Ну, нехай і так, нехай я й знайшов би таку наївну, що віддала-б мені своє серце та майно, мені, чоловікови розбитому, без завтра і без ніякої виразної ціли на будуче — та чи тільки я буду здібний сьак-так грати ролю мужа, чи вдоволю мою жінку,

чи не буду відтак і сам жалувати мого легкодушного кроку?... Адже-ж крім назвиська треба доконче дати жінці... наколи вже не троха любови, то бодай привязаня, пошани, дрібку довіря!... А чи зміг би я на се здобути ся?... Мені здавало ся — ні! Що найліпше, міг би я взяти собі просту сільську дівчину, бо лиш така могла-б мені принести троха капіталу... та така, хоч би я її й справді любив, не зрозуміє мене; те, що иньшій, інтелігентній імпонувало-б, у її очах буде чимось нелюдським, гидким. А в тім у женщины — по моїй думці — треба любити щось більше, крім тіла, вона мусить мати „щось“, що чоловікови імпоує, промовляє до него і гармоніює з настроєм його „я“, инакше любов не є любовю, а просто сказати-б — звірською жадобою. Чи-ж ся остання варта сего, аби через неї скувати себе у віковічні кайдани? Ні!...

З часом люде і місцева інтелігенція освоїли ся троха зі мною, а иноді, переконавшись, що я не ношу при собі ніяких убійчих „струментів“, навіть дразнили мене кінцями пальців, саме так, як юрба великоміських голяків дразнить запертого в залізній клітці льва або тигра, кепкуючи собі з його безсилля. У всяких диспутах політичного чи релігійного змісту підкусували мене з боків мов ті пєсики, завдаючи ріжні просто дитячі питання, які в їх вузькоглядних мозківницях були заразом і відповідями. Приміром, аргументом одного з „найученійших“ між ними на доказ, що кадильниця в церкві є доконче потрібна, було таке питанє: „Коли ви такий філософ, то скажіть і докладно мені вияснить, звідки у вас взяли ся вуса під носом?“

Лише один-одинокий дїм знайшов я в моїй рідній стороні, де можна було справді серіознійше говорити, та на жаль, і сеї одинокої приємности мусів я виректи ся. Газдиня дому бачила в мнї просто „тенія“, чоловіка великого, незвичайно розумного, вимовного — ба, незрівняного і ніким непоборного! Газда-ж, пенсіонований лісничий, чоловік легкий і порожний, а при тім цілком пережитий, удавав розумного, признавав мені завше слухність, навіть тоді, коли я навмисне збрехав щось, він удавав, що „прочитав десь щось, він собі пригадує...“ — чва-

нив ся тим, що я виріжнюю його дім і, аби мати спокій з жінкою, якій справді нічого більше до щастя не бракувало, лише здорового мужа — гостив мене дуже радо, часто лишаючи нас обоїх при грі в „пикета“ до пізної ночі.

Пані Бобікова користаючи з сего, старала ся вговорити мене, що нам обоїм не стоїть ніщо на перешкодї до ближших зносин, „бо й так — каже — люде вже голосно говорять, що я за вами гину“. Дійшло нарешті до такого, що вона сама перед своїми знайомими голосно признавала ся, роблячи себе при тїм поважно-поетичною :

— Так є, люблю його, як мою душу, бо він не такий, як наші мужчини... він поет, музик... він розумний...

А мені ані снило ся про ніщо. Уважала мене „генїєм“ певно тому, що уживанє всяких „шкаплїрів, корункок“ і т. п. назвав я „змодїфікованим родом забобонности“; поетом — що написав їй у альбом доволї незручний віршик; а музиком — що не співав когутячим голосом, як її муж, і що розумів ноти. Ну, такої жєнщини — будь вона і панночкою — я-б не міг полюбити.

Коли я не прийшов день або два, зараз посилала фірмана з довгим листом, завше закінченим „поезисєю“. Швидко менї се остєгидло і я позбув ся її досить незвичайним способом.

В повітовім місті Т., де стоїть звичайно троха війська, жила собі, проживала, знана не лиш у місті, але в околицї 30-кількалітня дївка жовнірська... прачка, звичайна маломїйська помивачка, обдерта, вічно запита, скрофулічна... Її кликали іронїчно: „панно Гапко!“ Сьмішнішого страхопуда я ще й не бачив доси на сьвітї. Тут справді природа мусїла зужити незвичайно багато сили, аби сотворити щось так гидкого.

Коли я їй раз у місті приглядав ся, стрїлила менї до голови чудацька думка: чому-б я не мав дозволити собі на такий „юбель“ і не урядив заручин із Гапкою, очевидно, заручин офіціальних?... Щоб то була за радість для всего мотлоху, а тим самим і для мене? Я завше серїозний, поважний, — чому-б менї раз не побавити ся? А при тїм осьмішу ся так, що й до віку менї відхочеть ся жєнячки: тоді певно нїяка порядна дївчина не піде за мене,

а родина і приятелі дадуть мені спокій, перестануть мучити. Я більше нічого й не бажаю.

Як загадав, так і зробив. Прикликавши Гапку став я їй говорити, як би то було добре, коли-б ми обоє побрали ся. Почастувавши її кількома чарками оковитки я намовив її до всього. Кілька днів опісля ми обидвоє з'явили ся у місцевого пароха, щоб дати на заповіді. Парох сей був вправді еґоїст, але при тім дуже порядний чоловік і заслужений патріот. Почувши, з яким ділом зайшов я до него, дуже втішив ся, стискав мені руки, бажаючи всякого добра.

— Але деж ваша суджена? — спитав. — Прошу представити мені її!...

На даний мною знак у кімнату ввійшла запита та по самі вуха заталапана Гапка.

— Отсе — кажу — моя наречена.

Парох остовпів.

— Що?? — скрикнув подаючись у зад — ся погань?...

— Прошу лиш числити ся зі словами! Агафія Гарбузівна — моя наречена. Ось тут вам належна такса, прошу вписати до книги і на найближшу неділю виголосити першу заповідь.

— Ну, — промовив парох заходячи ся зі сьміху. — Коли ви хотіли зробити собі „шпас“, то се вам вповні удало ся.

Я прибравши як найсеріознійшу міну вмовив таки в него, що зовсім не жартую, а з Гапкою таки оженю ся.

— Пане! добродію ласкавий! — просив парох, гласкаючи мене попід бороду. — Схаменіть ся, що ви робите? Ви хіба не при здорових змислах?... Але-ж так є! Я посилаю зараз по лікаря!...

Та ніщо не помогло, я говорив розсудно і таки переконав його. Дивив ся на мене і трохи не розплакав ся.

— Знаю один лише подібний випадок на земській кулі, а то летенду про „Юліяна Милосерного“, що.. але ні, ані сей чоловік не поцілував би такої потвори..

Але справдішня сензация наступила аж у неділю, коли парох зломаним голосом читав мою заповідь. Люде просто подуріли в першій хвилі, а відтак ціла церков так

і затрясла ся від сьміху. Того-ж таки дня вістка ся рознесла ся по всіх усюдах. Усе, що жило — просто заносилось від сьміху, а відтак скваліфікувало мене як чоловіка божевільного... Лише дехто з інтелігентів прийняв се як дуже вдатний жарт. Очевидна річ, другої заповіді я вже не позволив голосити, одна вистарчила, аби пані Бобікова та иньші того рода залюблені відчепили ся від мене раз на завше.

Я діпняв свого; і родина і чужі перестали докучати мені женячкою, відчепили ся на разі, та не відчепила ся від мене жура моя гіренька. Знов я бив ся з думками: що робити, куди обернути собою?

Настали вибори до Ради державної. Закипіла люта борба поміж двома кандидатами: скрайним консерватистом і легоньким демократом. Обидва були чистокровними Поляками, але розум політичний наказував Русинам із двох злих вибирати менше зле, а в тім випадку старатись переперти кандидатуру демократа, що й удало ся, а що й мене коштувало не мало здоровля.

По виборах поїхав я знов до Львова, до моїх земляків, просити занятя. Маючи на думці факт, що Русини не впали ще так низько морально, як їх гнобителі, я вірив глибоко, що вони оцінять мої скромненькі заслуги, які я положив над піддвигненням народньої справи, і умістять і мене десь між собою, тим більше, що уміщують людей цілком незаслужених, незнаних, а часто навіть непотрібних. Одно мені лиш стояло на перешкоді в узисканю якої важнійшої посади в руських інституціях або і в редакціях часописей, власне те, що я дуже слабенько знав руську літературу та літературню мову, а граматики руського языка — зовсім таки ні. Се однак було підрядне діло, я-ж талановитий чоловік — що й самі земляки признавали — а коли міг вивчитись добре польського языка, коли взагалі стільки річей я вивчив ся без ніяких шкід, то швидко навчу ся й руського языка. Не моя вина, що між чужими стільки літ обертав ся! Волів би я був між своїми, та не будо куди. Всі руські інституції, часописі, театри, а й сама інтелігенція — дадуть ся почислити на пальцях.

І думав я собі нерозумно: „Боже мій, нехай би я був навіть цілком неосвіченою людиною, просто анальфаетом, нехай і так, що Русини у всім подібні до інших, хоч би до своїх сусідів, то чей же знайдець ся хоч би одна-одніська людина, виїмок, що преці пригорне свого брата, зрозуміє його і де в чім допоможе! Се-ж просто неможливе, аби я один між ними не помістив ся!... А в тім я-ж нічим не спроневірив ся русько-українській нації та народній справі, говорю і думаю по українськи, ніколи в життю не робив нічого на шкоду української ідеї, — чому-ж би мені руська громада не дала того, що мені справедливо належить ся?... Правда, я самоук, ніяких шкіл, ніяких свідощів у мене нема, а тим самим нема й запоруки, що я зумію приміром зрахувати до купи: $2 + 4$, або запро-токолувати в книзі надіслане письмо — але-ж саме тому повинно ся такого чоловіка підпирати! Тут не повинен рішати шматок паперу з підписом кількох професорів, не повинна рішати ніяка протекція, лише здібність та добра охота. Так бодай поступають усі культурні, справді цивілізовані народи.

Не знаю, що мене тягло заєдно до якихсь висших діл, знаю натомісь лиш те, що всяке тихе, сільське житє не для мене, на селі я-б швидко стуманів, з'їдіотів... Видно, що мені назначене було природою якась висше зване, висше становище, якась важнійша роля на світовій арені, і тільки кляті обставини звихнули мене.

І я не завів ся в моїх рахубах, бо ледво по 15-місячнім ходженю та просьбах дістав я в певній руській інституції посаду аж на 30 зр. місячно. Шеф оказував мені зразу цілу купу симпатії і давав виразно до зрозуміння, що приняв мене просто з ласки, а за те моїм обовязком повинно-б бути: доносити йому все, що дієть ся між його підвладними, а моїми товаришами. Та хоч я чоловік і зіпсований, то все таки бридив ся того рода занятєм. Дійшло до того, що я таки мусів уступити перед могутістю шефа, чоловіка, сказати-б так, більше зманерованого, ніж злого.

Кілька днів опісля новий грім ударив у мене, в саме дно мойого і так розбитого серця. Оленка, ота одинока

і остання ниточка, що вязала мене з житем, урвала ся і пропала для мене безповоротно. Донесла мені кореспонденткою, що зриває зі мною всякі зносини, що вона перестає любити мене цілком і раз на завше і що я від тепер ніколи і ніколи не повинен на неї числити. Їй удало ся в кінці узискати судову сепарацію з мужем, та для сього треба їй було аж утечі з одним офіциром від артилерії, кетрий однак не здобувши від неї нічого, таки зараз стрілив собі в лоб.

Оленка жила у одного попа в характері газдині дому, очевидно разом із малою Ганею. Я просив її в численних листах, закликав на все в світі, аби виявила мені бодай причину свого кроку — але вона вже більше ніколи не відписала мені.

Таким способом закінчила ся моя кар'єра. Із зрадою Оленки, з останнім моїм уступленем із посади в руській інституції улетіли з глибини моєї душі і серця рештки всяких скрупулів що до чесноти, улетіла віра в людей, в їх патріотизм, доброзичливість, словом, улетіли решти всего того, що можна було в мині назвати добрим, а що скривало ся доси деє у закутку сумління. Я морально цілком збанкрутував. Усе на світі, чого я лиш не ймив ся, завело мене. Завели мене люде, завела любов, завели і мрії і власні сили, та я остав ся сам один на світі; сам, мов та опущена билінка в полі, яку вітер міг нагинати куди йому захотіло ся. Не стало ціли в житю, не стало й охоти до него, не стало сил до дальшої боротьби. Між людьми рідними й нерідними я побачив себе відокремленим, викиненим із товариства, з усякої колії — самітним, мов на якій страшній пустині. Мене опустили й ті, що присягали мені вірність, навіть приятелі відцурали ся зрадивши в поганій, брутальній спосіб...

І я пустив ся „на пси“. Коли вирід — то нехай же й жию і скончаю як вирід...

(Далі буде).

Борис Грінченко.

Арсен Яворенко.

Драма на пять дій.

ЧЕТВЕРТА ДІЯ.*)

Сьвітлиця та, що і в першій дії.

I.

Меланія Семенівна та Ольга.

Мел. Семенівна. Ах, чудово! чудово! Як же ти витягла його?

Ольга. Нишком ключ узала від портфелю та й витягла. Так бояла ся!...

Мел. Семенівна. Але за те тепер як чудово: все пропало, і ми їдемо в город. Ах! Які в нас там журфікси та бали будуть, Олю!

Ольга (солодко). Ах, бали!... (Схаменувшись із острахом). А як Арсен таки не схоче?

Мел. Семенівна. Ти повинна на його напасти ся, спокую йому не давати, аж поки схоче! Який розумний сей Модест Кирилович!

Ольга. Ах, він такий розумний і гарний — чудо!

Мел. Семенівна. Гляди лиш, Олюню, не закохай ся в його! Бо щось уже...

Ольга. А хоч би й закохала ся, так що? Хиба не можна?

*) Див. кн. IX, стор. 287—305.

Мел. Семенівна. А не годить ся: повинність перед чоловіком! Хіба так, трошки, щоб веселійше було...

Ольга. А зовсім не можна?

Мел. Семенівна. Говорити про се не можна... Ах, кохала колись і я!... Я така нещаслива, така нещаслива була за своїм чоловіком!... Того я така й хвора тепер.

Ольга. Хіба він так мучив вас усякими ідеалами та принципами, як мене Арсен?

Мел. Семенівна. А на що-ж ти Арсенови потурала?

Ольга. Так бо-ж він тоді закохував ся. Мені мама завсіди казала: коли ти, Олюню, помітиш, що мужчина вартий уваги, то випитуй, якого він напрямку, яких думок, які книжки любить, попроси в його тих книжок — читати не треба, тільки попереглядай, щоб знати про що воно. Тоді й сама ті думки хвали, мов і сама так думаєш. Бо тепер нова мода: вже не самої краси шукають мужчини, а ще часом випитують і яких думок панночка. То треба знати, що кому казати.

Мел. Семенівна. Твоя мама дуже розумна.

Ольга. О, вона так се все знає!... Я так і робила з Арсеном, і він не помічав... Сяк-так було одговорю ся, а він і вірить. Але я ніяк не думала, що він схоче мучити мене сим увесь вік

Мел. Семенівна. Чи скоро-ж він вернеть ся з тієї сходки? Цікаво знати, як там його посмикали... Нападись на його зараз же: тепер він буде на мужиків сердитий, то швидче згодить ся покинути село. Ох, піду спочину... Я так утомила ся: сьогодні трошки заспала, устала, пройшлаєь отсе садом — і просто знемогла ся... Боже, як важко жити на селі. (Ліниво встает і виходить).

II.

Ольга. Ох, як то воно буде?... А що, як Арсен догадаєть ся? Ой-ой! Ні, сього не може бути: він ніколи на мене не подумає. (Арсен виходить із своєї кімнати).

Арсене, ти вже тут? Вернув ся з громади?

Арсен. Вернув ся... Але таке нещастя мені трапило ся...

Ольга. Яке, Арсеночку?

Арсен. Пропала моя умова з громадою. І диво дивне — опинила ся в руках у старости.

Ольга. Невже?

Арсен. Якесь страшенне дурисвѣцтво, шахрайство!

Ольга. А тобі се дуже погано, Арсеночку? Сядьмо тут!
(Садовить його на канані і сама сідає близько біля його).
Дуже тобі се погано?

Арсен. Так як же-ж не погано? Діло загинуло. Громада не дозволяє робити.

Ольга. Ах, які вони негарні! Бідний ти, Арсеночку!
(Цілує його). Не варто за-для їх нічого й робити, коли вони такі негарні, що тебе, мого любого, так кривдять! Бідненький!

Арсен (пригорта її). Спасибі, серденько! Так мені тяжко!

Ольга. Забудь про їх! Не варті вони того, щоб про їх і думати! Думай краще про мене, про те, як я тебе люблю.

Арсен. Моя дружино дорога, любя! Я про тебе думаю, але-ж не можу я сього забути: стільки праці, клопоту, замірів, надій — і відразу все загинуло!

Ольга. О, гарного діла так багато на сьвітї. Хиба діло тільки й є тут, у сьому маленькому закуточкові? По великих центрах його ще більше. А тобі треба широкого поля, великої арени. Тільки там ти можеш свою силу показати.

Арсен. Ах, Олю! облич се! Не хочу я тепер про се говорити.

Ольга. Навпаки, — тепер і треба говорити. Тебе тут тяжко скривдили: покинь усе і переїдьмо в город.

Арсен. Ні, я сього не зроблю.

Ольга. Чому?

Арсен. Я вже тобі багато разів про се казав.

Ольга. Але-ж то було тоді, як ти з громадою ладнав, а тепер ти-ж сам кажеш, що все загинуло.

Арсен. А може ще й не все. Я думаю, як направити діло.

Ольга. Нема чого тут думати: діла вже не направши.
Треба кидати й їхати в город.

Арсен. Я тобі вже сказав, що не поїду.

Ольга. Так зостань ся тут, піди ще попроси їх, тих, що тебе одурили, поклонись їм — може вони ще трошечки насміють ся з тебе! У тебе нема самолюб'я, Арсене.

Арсен. Ні, воно є, да тільки не таке, якого ти хотіла-б. Я не піду прохати, не піду кланяти ся, а зостану ся тут і подивлю ся, що можна зробити, щоб направити діло.

Ольга. А вже-ж! Тобі дорожчі єї мужики, що тебе дурять, кривдять, ніж я! Я, що тебе так люблю! О, я нещасна! Ти мене не любиш! (Закриває обличчя руками).

Арсен. Олю, я тебе люблю, і ти се дуже добре знаєш. Але я не люблю таких безпідставних докорів, таких незароблених обвинувачень. Я тебе люблю, але почування до тебе не може мене примушувати і не примусить ніколи робити не те, що я повинен робити.

Ольга (зриваєть ся з місця і стає). А, так! Так я-ж тобі заявляю, що я не можу так жити, що я не хочу сього терпіти. Розумієш ти? Я хочу жити, а не пропадати в сій пустині! В останнє тебе питаю ся: згожувеш ся ти переїхати в город?

Арсен (встає). Ні.

Ольга. О, ти пожалієш, що сказав се „ні“! Пожалієш! Я далі так жити не можу!

Арсен. Олю, я бачу, що ти дуже стурбована. Заспокій ся і тоді ти може зрозумієш мене.

Ольга. Не хочу я нічого розуміти!

Арсен. Але-ж зрозуміти треба. (Виходить).

III.

Ольга (падає на канапу). Ах, Боже! Що-ж се? Думала, що се так уже пособить і — не пособило! Але-ж гинути тут, жити без Модеста — неможливо! Що мені вигадати? (Думає мовчки).

Підкова (тихо увіходить). Ольго Олександровно!

Ольга (жахнувшись). Га? Се ви? Чого вам треба?

Підкова. Я до вас за важним, за дуже важним ділом. За таким ділом, що воно вас касательно.

Ольга. Кажіть.

Підкова. Ви мене осьміяли, Ольго Олександровно. Осміяли мої стихи. Спершу я думав — щось у стихах не так. Провірив рихми — усе як треба. Тоді я догадавсь і почав за вами оглядати ся.

Ольга. Ви посьміли?!

Підкова. А хіба як мені, так і не можна підглядати, з ким ви ходите? О, я й не се саме бачив!

Ольга. Нічого ви не бачили!

Підкова. Ова! Стільки бачив, що даже байку Глібова про вас можна написати. А в їй списати, як ви з Крашевичем цідували ся.

Ольга. Як ви сьмієте?! Ви!

Підкова. А ви ж посьміли! Все бачив і знаю все! Не схотіли моєю дамою бути, — ну, дак і я-ж вам не попущу: зараз усе Арсенови Петровичу розкажу.

Ольга. Що ви думаєте робити? Божевільний!

Підкова. Коли вам се не до вподоби, то я можу сього й не робити. Тільки вже тоді й ви зробіть, що я вас попрося.

Ольга. Кажіть, голубчику! Коли зможу, то зроблю.

Підкова. Ще й як зможете, аби схотіли! Будьте ви й моєю дамою.

Ольга. Як то дамою? Щоб ви до мене стихи писали? Ну, пишіть!

Підкова. Не тільки стихи, а щоб... розумієте?... Ви розумієте?

Ольга. Ні.

Підкова. Оттак! Як із Крашевичем, дак розуміли, а зо мною, дак ні?

Ольга. Що?!

Підкова. Коли йому можна, дак чому-ж і мені не можна? Полюбіть мене, Ольго Олександровно! Що там Крашевич? Панок собі та й годі! А я поет, я вас стихами прославлю!... О, моя дамо! Моя Олю!... (Кидає ся до неї).

Ольга (зриваєть ся з місця і відштовхує його). Геть! зараз же геть відсіля!

Підкова. Геть! Ну, дак я до Арсена Петровича піду!

Ольга. Куди хочеш! Геть, мужик!
 Підкова. Ну, се ви так з опалу кажете. А роздумасте ся, то не те буде. Даю вам до завтрього подумати. Завтра або ви будете моєю дамою, або я все розкажу Арсенови Петровичу. Краще коріть ся, бо Підкова що схоче, те й зробить з вами! (Виходить).

IV.

Ольга (сама). О, Боже! Що-ж мені тепер робити? Хоч би Модест тут був, щоб порадити ся з ім!... Не послухати ся сього проклятого вишкварка, — завтра він усе розкаже Арсенови, — пропала я тоді! Послухати ся його... ні, ні, я сього не можу! Треба зараз же, зараз же зважити ся щось робити, щоб лихови запобігти. Що? (Думає, тоді враз). А, хай буде, що буде! Однак мені лиха не минути, а коли так ізроблю, то може краще буде. (Швидко виходить).

V.

Сцена якийсь час порожня. Далі увіходять Харита та Павленко.

Харита. І як се ви попустили, Карпе, щоб у громаді таке зробило ся? Аджє у вас є свій гурт, — треба-ж було оборонити ся.

Павленко. Дак коли-ж їх більша купа.

Харита. Де більша купа, там ще не більша сила. Силу дає дух, дружність, і малий гурт може бути дужчий за великий.

VI.

Арсен (увіходить). Мені сказано, що Карпо прийшов. Ви з громади? Що-ж там?

Павленко. Дуже галасували і навіть на болото були побігли. Та Семен припинив: „Стривайте, каже, братці! Не робімо так з опалу. Треба ще роздумати ся та поміркувати. Ще поспіємо, бо тепер наша воля“. Дак вони й припинили ся.

Арсен. Поставте добру варту на ніч, а то щоб якої шкоди не нарobili.

Павленко. І я сам там ночувати-му.

Харита. А хіба можна шкоди наробити?

Арсен. Вже-ж. У-поперек болота річка-ж тече. Тепер вона не розливасть ся по всьому болоті, бо ми їй корито викопали. А як попусувати річці корито, то вона знову розіллеть ся по болоті і робота пропала.

Павленко. Арсене Петровичу, позивайте громаду! Ми всі під присягу підемо, що умову вкрадено в вас.

Арсен. А що-ж тоді буде?

Павленко. Примусимо їх! І кара громаді буде.

Арсен. На що мені те? Мені треба з громадою ладнати, щоб у-купі діло робити, а не сварити ся.

Павленко. Тепер посварите ся, а потім вони сами побачуть, що се добре діло і дякувати-муть вам.

Арсен. Добрі діла силоміць не роблють ся. Насильне добро перестав бути добром і робить ся злом. А ти як думаєш, Харито?

Харита. Я з тобою згоджую ся. Твоя мета не дозволяє тобі силоміць досягати свого. Коли ти примусом його тепер візьмеш, то хоч би вони й побачили потім, що твоє діло добре, та завсіди вже між тобою і їми буде мов би мур який — се та образа, яку ти їм учиниш, зламавши їх. Вона не давати-ме вам робити в-купі.

Арсен. Так. І я не з тих, що ламають людей, аби досягти свого. Та ще й те: як уже підеть ся на сварку, то хоч неначе і в моїх руках буде сила, а таки не дадуть робити: знайдуть ся ті, що в ночі нишком роботу попусують, або ще як пошкодять. Однак не буде діла.

Павленко. А що-ж його робити?

Арсен. Підожду трохи, поки громада заспокоїть ся — день, два. А сам тим часом поговорю з людьми окремо, розкажу, вмовлю. І ви се робіть. Тоді видно буде, що й як починати. У всякому разі я сього діла так не покину.

VII.

Лапченко (увиходить). Доброго здоровля!

Арсен. Що вам треба?

Лапченко. Діло до вас є.

Павленко. Дак я туди піду. Бувайте здорові!

Арсен. Ідіть здорові! (Павленко виходить).

VIII.

Арсен (до Лапченка). Я не бажав би мати з вами ніякого діла. Прошу казати швидче, чого вам треба і йти зараз відсіля геть.

Лапченко. Получимо своє, то й підемо. Ваш покійний родитель позичав тут в одного чоловіка гроші — дві тисячі, у Єрмакова. І по тому векселю тепер строк вийшов... Тепер сей вексель получил за довг... Прошу — пожалуйте гроші.

Арсен. Покажіть вексель.

Лапченко (виймає вексель і показує Арсенови розгорнувши, але з рук не пускає). От і підпис вашого родителя. Сьогодні платити.

Арсен. Бачу. Зараз мати-мете. (Виходить у свою світлицю).

Лапченко. Чудесно. Можна трошки і подождати.

Арсен (вертаючи ся згодом). Давайте вексель, — от вам дві тисячі рублів.

Лапченко. Дозвольте спершу пощитати. Сума не мала.

Арсен (кидає гроші на стіл). Щитайте!

Лапченко (бере гроші, лічить і ховає). Тепер у роцоті. (Відає векселя). Тепер і мені вдовольствие і вам. Бо як ви на болоті заробили, то вам приятно векселька свого викупити. Доброго здоровля! (Виходить).

IX.

Арсен. От іще нове лихо! Харито, ти не знаєш нічого про сей вексель?

Харита. В-перше чую. Ти-ж знаєш, що татко не любив, коли розпитували ся про його грошові справи. (Дивить ся на векселя). За тиждень перед смертю вида-

ний, — мабуть і не встиг тобі сказати. І саме в такий час се лихо! Се-ж ті останні дві тисячі, що ти позавчора з банку взяв розплачувати ся з людьми?

Арсен. Еге-ж. Зараз винен робочим рублів з п'ятьсот, а дома зостало ся яких десять рублів. Що його робити?

Харита. Мабуть поїдь завтра до Титаренка та позич хоч стільки, щоб можна було робочим заплатити.

Арсен. А тоді? Я думав сими грішми довести діло до краю, одержати гроші від своєї громади і тими грішми далі посувати справу. А тепер?... А тут іще Ольга! Просто не розумію, що з нею стало ся! Ще ніколи вона така не була. Однак, каже, діло загинуло, так поїдемо в г'ород. Там веселійше, бачиш! Цілковитий егоїзм, цілковите нерозуміння того, як мені се боляче чути. Навіть не думає про те, що се-ж велика грошова страта — хоч се зрозуміла-б. Дак їй одно — аби веселійше.

Харита. Де вона тепер?

Арсен. Зачинила ся в своїй кімнаті. Я піду до неї на хвилину, — вона сьогодні така, — неначе хвора, чи що. (Виходить).

X.

Харита (сама). Бідний брат! Тільки другий рік як одружив ся, а вже нелад між їми. У неї всі нахильности зовсім в инший бік. Вона його не хоче розуміти. От їй Крашевич дуже подобаєть ся. Ох, який він ізрадливий!... Гидкий!... Ну, та хай йому, — не займає тепер мене се... Минуло ся!...

XI.

Арсен (швидко виходить з листом у руді). Глянь, Харито, що я найшов у неї в кімнаті! (Кидає листа на стіл і не сідає, — падає на стілець).

Харита (читає:) „Все скінчило ся між нами. Ви не можете мене розуміти. Ви ніколи не могли зрозуміти, що моя натура не на те здалась, щоб жити серед мужиків, але щоб упивати ся життям та коханням. За се мене втрачаєте. Я йду до того, хто вмє мене

любити і розуміти — до Крашевича. Більше не ваша Ольга". (Прочитавши:) Бідний, бідний, дорогий мій! (Обнімає брата).

Арсен. Але за що-ж така страшна кривда? Хиба-ж я не кохав її? Хиба я не силкував ся дати їй змогу бути щасливою? І за що-ж се? Ні, се не може бути! (Зриваєть ся з місця). Так не може бути! Я не попусти сього! Я верну її! (Хоче йти, але спиняєть ся). Верну? На що? Щоб цілувати її після Крашевича, після сього гидотного?... О, ні! Сього я не хочу!... Мені не треба її! (Сідає знову і не помічає, що Харита тим часом плаче). Не треба!... Але-ж зневажити мене так!... О, гидкі! Я не можу сього попустити, я повинен помстити ся! Дуель — дурниця, але є випадки, коли треба помсти, коли жити не можна без помсти! Тоді дуель гарна! (Хоче йти).

Харита (заступає йому дорогу). Стривай, Арсене, так не можна.

Арсен. Облиш мене!

Харита. Не можу. Ти мені занадто дорогий, щоб я попустила тебе се зробити. Дорогий не тільки як брат, але й життям своїм, але й духовою чистотою твого образу. Не можу я попустити, щоб ти сам свої принципи ламав. Щоб ти своє життя, свої сили, призначені на працю для добра твого народу, для добра людського, рівноважив із життям якогось ледаща і віддавав се життя задля почування помсти. У тебе иньший шлях.

Арсен. Пусти мене, — я хочу йти!

Харита. Ні, ти спершу повинен вислухати мене. Хиба тобі можна так метити ся? Твоя помста не на дуелі з яким дурисьвітом, а в тому, що ти — сьвіт, а вони — тьма, і що ти, сьвіт, подукаєш їх на широкій громадській арені — не одного, а всіх! От твоя помста! Твоя особиста кривда мусить не закривати від тебе твоєї громадської повинности.

Арсен. Ох, я се знаю! Але-ж душа болить! (Сідає знову). Я любив її, я зробив її собі другом, братом, товаришкою всім моїм думкам, надіям, замірам — і вона

нічого не зрозуміла! Вона була моїм сьвітньом яєним і сама схотіла зробити ся темрявою. За щож я такий нещасливий?

Харита. Ти сам казав, братику: щастя в дорогому для людини ділі.

ЗАВІСА.

ПЯТА ДІЯ.

Сад той, що і в другій дії.

I.

Арсен (сам). От тобі й нове життє з дорогою дружиною! Як недавно почало ся і як скоро скінчило ся, розбило ся!... Йї нудно було зо мною, бо я не ставав перед нею що хвилини навколїшки, не торохтів з нею про квітчасті нісенїтницї, а казав про поважне завданне життє! Хиба женщина може те зрозуміти? Хиба під її вузьким лобом може помістити ся висока, величнєя ідея? На словах... о, на словах вони признають се, а справді... Все, за що їх батьки, брати, чоловіки борють ся, мучуть ся, працють, на смерть навіть ідуть, — все те їм річ незрозуміла, нудна, а часом просто дурниця, з якої вони сьміють ся, глузують!... Чоловік високої душі, могучої сили, величнєої ідеї — такий чоловік іде в бїй за найкращі, найсьвятїйші ідеали свого часу, за найдорожчий духовий скарб людський, — а вона? Що вона йому — другом стане, товаришом у роботї? Де там! Хоч зрозуміє-ж! Не сподївай ся! Йї він рівний з яким джигуном язикатим, крученим шелихвостом — той на неї кивне, а вона вже й зуби йому показує. Навіть того вона не може зрозуміти, що її-ж краса збуджує в душі тому, хто палає до неї високим, лицарським коханнєям! Одурений мужчина даремне дожидає в сьому ласкавому осайному поглядї відповіди на коханнє; даремне шукає глибокого почуваннєя в тісї, яка не може знати тії глибинї й сили. Що їй до всього того?

Чужу честь, свою честь і шану вона не посоромить ся в bagno втоптати, аби кинути ся якому пройдисьвітови на шию! Ніжненькими пальчиками, щебечучи як пташка, з небесним виглядом вона роздирає те серце, що їй, нещасне, віддало ся — роздере й кине скривавлене під ноги — хай тріпочеть ся, конаючи в останніх муках!... І се люде? І їх можна поважати?

II.

Харита. Арсене...

Арсен. Харито, ти?! (Бере її за руку). Се ти прийшла — моя люба сестро, мій друже, мій товаришу!... О, який я радий, що ти прийшла! Я зараз сказав велику неправду на всіх женщин. Я забув, що серед величезної їх більшости є такі чисті, високі душею і розумом женщины, як ти. Моя дорога сестро, друже мій єдиний, ти завіди мені розвагу, спокій і надію приносиш.

Харита. І отже мушу иньше тепер принести. Арсене, братику, стало ся нещастя.

Арсен. Знову нещастя? Ну, кажи! Я тепер не заплачу, не схитну ся. Годі вже!

III.

Павленко увіходить.

Харита. Ось Петро — він тобі сам розкаже.

Павленко. Лихо, Арсене Петровичу: не встерegli ми. У ночі прибігло мабуть з півсотні людей із села, кинули ся з коляками на робочих, попрогнали їх, побили... Річку перепинили, закидали, щоб вона знову розлила ся по болоті... Ох, задихав ся!... Біг з усієї сили...

Арсен. Вода розлилась?

Павленко. Розлилась, скоро на все болото буде.

Арсен. Ну, то й кінець справи! Тепер не можу зарадити лихови. Зв'язано руки. А робочі де?

Павленко. Розбігли ся всі зо страху — нема ні одного. Бо, кажу-ж, як із ломаками кинули ся...

IV.

Ольга, за нею Меланія Семенівна.

Ольга (вбігає). Ах, Арсене, Арсене! (Кидаєть ся до його, але він оступаєть ся назад і здержує її рукою).

Харита (до Павленка). Ідіть, будьте ласкаві, в хату, підождіть там, — трохи згодом. (Павленко виходить).

V.

Харита. Тьотю, ходім і ми!

Мел. Семенівна. Ах, ні, я не можу! Я повинна тут пособити... Я женщина опитная, з умом — тільки я й можу тут пособити.

Харита. Нам краще тут не бути. (Хоче йти).

Арсен. Зостань ся тут, Харито!

Ольга. Арсене!

Мел. Семенівна. Ах, Арсене!

Арсен (виймаючи листа, до Ольги). Хиба сього не досить?

Ольга. Вислухай мене і ти побачиш, що я не така винна, як тобі здаєть ся. О, вислухай!

Мел. Семенівна. Арсене, ти повинен її вислухати!

Арсен. Я слухаю.

Ольга. Ах, Боже!... Ну, так, правда, я гидко зробила, я — погана, я — нікчемна. Вчора я посварила ся з тобою... Ах, як тяжко було!... Ти так мене скривдив, і я така зла була... І так мені схотіло ся помстити ся!... І я написала того листа нерозумного, а сама втекла і блукала весь сей час у нашому гаї... Ні, ні, я не думала втікати до Крашевича, я не могла-б сього зробити... Присягаюсь, що ніколи в мене й думки такої не було!... Ніколи в мене з їм нічого, нічого недозволеного не було!...

Мел. Семенівна. Ах, Арсене! нічого не було недозволеного, нічого! Вона мені всі свої таємниці звіряла.

Ольга. Я ручу ся... Я тільки хотіла помстити ся, а тепер каю ся, бо бачу, як се тяжко тебе вразило.

Мел. Семенівна. Ах, Арсене! — вона каєть ся! О, неже ти будеш такий немилосерний?!

Харита. Тьотю, не займайте Арсена! Найкраще — ходім ми відсіля!

Ольга. Арсеночку! любий мій! дорогий мій! Прости мене! прости мене! (Благаючи складає руки). І не гляне на мене! Недобрий! Я-ж твоя Олюня! Ти бачиш — я не сьмію до тебе підійти.

Мел. Семенівна. Ах, Арсене! ти бачиш — вона не сьміє до тебе підійти.

Арсен. Тьотю, я вас попрошу не перешкожати нам. (До Ольги). Стривай ще! Ти кажеш, що се жарт — злий, мстивий, але жарт. Сей жарт уразив мене боляче, тяжко... Але все можна простити, — не тільки жарт, навіть справжню помилку... Я тільки одного ніколи не можу простити — нещирости. Я хочу вірити в твою щирість.

Ольга. О, вірь, любий, дорогий мій! Своїй Олі вірь!

Арсен. Хочу вірити. Але-ж учинок твій занадто вразив мене. Скажи щось, зроби щось — таке, щоб воно мене впевнило, щоб я міг тобі повірити і забути на віки сі два останні дні. Розумієш — я в непевности. І коли ся непевність не зникне тепер, зараз, то вона до труни не покине мене. Вона отруїть і тобі й мені все життє... ні, зробить його цілком неможливим, доведе до чогось гіршого... Так правди-ж, самої правди я хочу від тебе — яка-б вона не була! Я все прощу — опріч неправди.

Ольга. О, Боже!... Щож я можу тобі зробити або сказати? У мене-ж не може бути ніяких доводів, тільки мое слово. А ти йому не віриш. О, Боже, яка я нещаслива! (Падає на ослін, закриваючи обличчя руками).

Мел. Семенівна. Арсене! подивись, яка вона нещаслива! Як ти можеш мати таке кам'яне серце?!... Я жєнщина опитная, з умом...

Арсен (підходить до Ольги, одводять її руки від обличчя і зазирає їй ласкаво у вічі). Так правда? І все се був тільки сон, негарний, тяжкий сон? І вона знову зо мною — моя Оля, моя дорога дружина, мое щастя...

VI.

Підкова (швидко увіхсдить). Арсене Петровичу! Підкова
получив од вас роботу, ви получите від його правду.

Не вірте, що вам кажуть. Ваша супруга вам змінила.
Арсен. Що?

Підкова. Я сам бачив, як вони цілували ся з Краше-
вичем.

Харита (бере Підкову за руку). Цитуйте! ідіть зараз ізвідси!
Йдіть!

Підкова (одводячи її руку). Позвольте, я хочу об'яснить ся.

Ольга (закривши ся знов руками, крізь пальці). Неправда!
Неправда! Він сам до мене чепляв ся, а я його про-
гнала, так він тепер на мене набріхує.

Підкова. А, коли так!... (Виймає листа і подає Арсенови).
Прошу читати: екстренно важно.

Арсен (читає:) „Я відобрав твого листа. Що за фанта-
зія? На що я буду готувати ся виїздити кудись да-
леко? Пишеш, що будеш у мене незабаром, а й не
подумала, що з сього буде. Скільки скандалу й крику!
Такої одвічальности я не можу на себе взяти. Та
й на що се? Ми могли-б і далі зривати квіточки
наших приемних відносин і без романтично-сантимен-
тальних історій. Я виїзду в город, а тобі покидаю
сього листа. Сподіваю ся, що ти всю сю справу вла-
годиш тихенько... тоді я може ще вернусь на село...
А там і Арсен мусить же нарешті переїхати в го-
род, — тоді буде і тихо і любо. Цілую тебе. Твій
Модест“.

Підкова. Сей лист вони забули в своїому пальті, і я,
можна сказати, його відтіля виняв і пощитав, що
й вам його треба прочитати. Та я за їми слідком
ходив, можна сказати, і бачив, як вони до Крашевича
виходили в гай і йому якусь таку бумагу віддали,
що у вас із портфелю взяли. Я не дурак і потому
можу догадати ся, що се мабуть ваше условіє з гро-
мадою вони вкрали.

Арсен. Добре, годі! Підіть зараз до прикащика, скажіть,
щоб вам оддали всі гроші, які ви заробили, і зараз же

йдіть з мого дому і не сьмійте близько до його підходити!

Підкова. Як то? Дак се така дяка за мою правду?

Арсен (тихо, з притиском). Геть, я вам кажу, йдіть! Зараз! Ну!

Підкова (виходячи). Ну, положим! Не дуже! Наплювать мені на вашу роботу! Я вас у газетах опишу.

VII.

Арсен (до Ольги). Правду він сказав? (Ольга мовчить, похнюпившись. Арсен кладе перед нею листа від Крашевича). Візьміть! Ви були гарною актрисою, але я актрис люблю тільки на сцені.

Ольга (схоплюєть ся і хапає листа). Я їду до мами.

Арсен. Се ваше діло. (Ольга швидко виходить).

Мел. Семенівна (виходячи за нею, глянувши на Арсена). У, варвар!

VIII.

Арсен (сідає і говорить спершу стиха, де далі голоснійше). О, Господи! На що вона вертала ся? на що комедію грала? Мені-б лекше було, як би вона втекла й не вернулась. Тоді я думав би, що вона його покохала... Тяжко се було-б, та я знаю, що почування не від нас залежить, — могло й її скорити почування. Але я не думав би, що вона така нещира, така облудна. Стоптала все, що було сьвятого між нами, та ще й назнуцала ся з його, торгувала ім! О, гидота!

Харита (торкаючи ся йому до руки). Братику!

Арсен. Ти боїш ся, що я не витримаю, що я... Ні, не турбуй ся! Найгострійший біль я відбув уже сьогодні в ночі, — тепер я зумію бути твердим.

Харита. Еге, твердим, мужнім! Бувають у житті такі тяжкі часи, що, здасть ся, нема ніякої надії на краще, ніякого виходу з безнадійного становища. Але поки людина жива, повинна вона не втрачати надії ні через віщо! Од найбільшого горя вона може перейти

до найбільшого щастя. Тільки треба духом не занепадати, мужнім бути — і ти се можеш зробити.
 Арсен. Спасибі! (Стискає їй руку).

IX.

Спершу чути якийсь галас, якийсь гомін, крики.
 Все дужче й дужче.

Харита. Що се?

Юрба селян (убігає в сад, кричучи, галасуючи один вперед одного). Щож се? — Дак он як ти? — Занапастив нас із дітьми! — Вода розлилась... Убити тебе мало!... — Дурив тільки нас!... — Кажі, що нам тепер робити? — Проклятий! — Будеш же ти за свій гріх тепер одвічати! (Насувають па його).

Арсен (спершу сидів не розуміючи, що се, а потім устав. Харита біля його). Що вам треба?

Селяне. Що треба? Голову тобі скрутити — от що! — За те, що нас занапастив!... Хапай його, братця! — Тягни його в болото! Нехай подивить ся, що він наробив! (Насувають іще ближче).

Харита (виступає наперед, мов захищаючи Арсена і простягає до селян руку, мов хоче їх вдержати). Гетьте! Не займайте його! Недобрі! Хиба ви не бачите, кого ви займаєте? Він вам добро робить, себе для вас не жаліє... А ви... Подумайте, що ви робите! Боже мій!... Та єсть же у вас совість, єсть же правда в душі, — згадайте про їх! (Селяне на мить стихають уражені, а далі —)

Один селянин. Що ви її слухаєте? Бреше! Беріть його! (Відштовхує Хариту, хотівши йти до Арсена).

Арсен (виступає наперед і як грім гримнувши:) Назад усі!... І слухати, що я казати-му! (Всі стихають ураз і спиняють ся). Хай вийде один і каже, що зробилось і чого вам треба! Да каже тихо, без галасу! Ну, виходь хтось!

Селянин. А те зробило ся, що вода залила не то болото, а й поле наше: од кривої балки аж до села вода розлилась. Щож ми тепер робити-мем, що наше поле болотом стало?

Арсен. Дак он як! Ви сами собі лиха наробили, а тепер приходите ївалтом до мене, на мене нападаєте! Ви сами перегородили річку, примусили воду розлити ся, а тепер я винен! Ви безчесно забрали в мене умову, не дали мені діла доробити, а тепер я повинен за ваш бѣзум та за вашу нечесність одвічати! Ви повірили дурисьвітови, що є якийсь закон нечуваний, сами прогнали мене, а тепер ще й ївалтуєте тут, тягти мене хочете! Ні, ви потягніть самих себе, потягніть того, хто вас дурив і до сього призвів? Де він? (Побачивши старосту, халає його за груди і мов викидає його наперед). Ну, ось ти скажи їм — що ти наробив? Подивись на громаду — ти в їх землю відняв, ти в їх хліба шматок відняв! Як же тепер? Сьміяти ся будеш, як їх діти плакати-муть з голоду? Геть, мерзений! Піди, повісь ся на гилляку, коли в тебе є хоч крихта сорому, хоч крапельина совісти!

Староста. Та щож... я... Хиба я сам?... Се він мене призвів... Лапченко...

Арсен. Лапченко! А ти-ж сам що думав? Де в тебе совість була? Де правда? За скільки ти її продав? Кай ся зараз же перед громадою, поки є час! Кажи, хто тебе навчив брехати, мов би є такий закон, що я можу землю вашу собі забрати?

Староста (кляняєть ся громаді). Простіть, панове-громадо! Нема такого закону. Все по правді робив Арсен Петрович. Все по правді. Лихий мене спокусив, Лапченко. „Вигадаємо — каже — що такий закон є, одуримо громаду...“ От і одурили!... Простіть, панове громадо! (Знов кляняєть ся. Спершу всі мовчать).

Селяне. Дак таке воно діло! — Одурено!... — Беріть старосту, беріть його, бісового сина! — Ведіть його до Лапченка та обох утопимо в болоті!

Арсен. Стривайте! Уже одно лихо на вас упало, — не беріть же на себе й другого! Про Лапченка потім будете думати, а тепер подумайте, як себе ратувати.

Селяне. Та що його думати? — Що ми видумаємо?

Павленко (що теж надійшов ще попереду на громадський галас). Нічого не видумаємо, — тільки одно: просімо Арсена Петровича, щоб він нас ратував.

Селяне. Треба просити! треба! (Кланяють ся). Поможіть нам! — Поратуйте! — Простіть нам, що ми дурні були, дурисьвітам повірили!... Темні ми...

Арсен. Темні! Але-ж і темні повинні бути чесні! А ви хиба чесно зо мною робили? Умову відняли...

Староста. Ось вона, тая умова... Бог із нею, візьміть її назад! (Кладе папір на стіл).

Арсен. На що мені її тепер? Я прийшов до вас із хлібом у руці, а ви стріли мене камінюкою. Вас Лапченко дурив і обдирав, а ви йому повірили більше, ніж мені — тільки через те, що на мені ся панська одежа, а вже як пан, то-то вам ворог! Але й пани бувають усякі. Є й такі, що хочуть усім людям добра і задля того працюють. Да тільки ви їх камінюками стриваєте!

Селяне. Простіть! — Невидючі ми! — Поможіть нам!

Арсен. Як я вам поможу, коли ви сами все діло попустили? Годі вже!

Харита (підходить до Арсена і знов стає поруч із ім. Стиха говорить). Арсене, у їх поля водою залило, хліба не буде, коли не поратувати... Діти маленькі... Поможи їм!

Арсен (стискаючи їй руку). Ластівочко моя! (До громади). Хоч би й хотів я вам пособити, то як се зроблю? Діло от-от уже кінчало ся, я всі гроші витратив, — де я тепер їх візьму? Нема мені змоги.

Селяне. Грошей ми дамо! — З громадських дамо! — Скинемось! — І ваші вернемо, і нові на роботу дамо! — Сами робітників поставимо! — Громадою робити-мем. — Тільки пожалйте нас, пособіть!

Арсен. А вірите мені тепер?

Селяне. Віримо! Всі віримо!

Арсен. Будете мене слухати ся?

Харита. Будуть! Будуть!

Селяне. Присягаємось, що будемо!

Арсен. Дак коли так, то будемо знов робити! Всю громаду на роботу! До діла!...

ЗАВІСА.

Трицять від ста.

Неаполітанське оповідане Матільди Серао.

IV.*)

Служниця ввійшла до світлиці Елеонори Тріджіано коло осьмої години. Світло соняшне доходило до світлиці крізь на пів відчинене вікно і при такому неясному, ранньому світлі пані читала. Лице у неї було бліде, очі змучені, немов вона без перестанку читала ще від попереднього вечера. Розсіяним та байдужним голосом, начеб у неї погасла всяка іскорка радості і суму, запитала Рафаеллі:

— Чи вернув пан?

— Ні, — відповіла вона зітхнувши, — навіть учора не заходили.

Чоловіка не було дома вже від чотирьох днів, навіть не подав вістки про себе: досі ніколи того не бувало. Нині рано пані побачивши в своїй світлиці Рафаеллю запитала монотонно таким самим голосом, як що днини вертаючи з проходу:

— Чи вернув пан?

— Ні, не вернули, — шепотіла служниця, звертаючи до пані голову, сумна, що мусить дати відмовну відповідь. Та ся мелянхольна пані привикла вже до такого пустинного житя. Вже нічого не бажала ні від Бога, ні від чоловіка, ні від усього світа. Жила так із дня на день не зупиняючись, не розбираючи свого положеня. Вона мусіла не звертати уваги на се, не думати, не питати у себе причини житя. Бояла ся, аби нечаяна розпука не довела її до якого нещасного вчинку.

Молоденька, вродлива, з великим багатством чутя в серці, з душею повною ідеалів, вона чула себе покинутою в широкім світі, без підпори, без помочи, без нікого, хто-б товаришив їй. Не хотіла думати про се.

Жила так, читаючи багато, приходжуючи ся заєдно, цілі години проводячи на молитві в церкві, вела лише посторонні розговори, займала ся навіть дрібними посторонніми річами, аби оминути велике питане, що ворохобилось у нутрі її душі.

— Хто знає, де пан? — говорила за кожним разом Рафаелля, що не могла зрозуміти такої самоти.

— Порає ся певне коло своїх діл — відповідала байдужно Елеонора. Та коли допити проворної служниці ставали частійші, сказала їй раз пані терпко:

— Прошу вас, Рафаелльо, не турбуйте ся сим!

Так уже ніхто не говорив до неї про її чоловіка і ніщо вже не могло розбудити її з того духового летарґу, в якому її горе не мало впину. Питала про нього лише так, із простої цікавості, без жаху і радості.

— Може вернеть ся нині, — додала сьогодні служниця, помагаючи пані одягати ся.

— Може.. — прошепотіла Елеонора Трілджіано. Але нечайний плюскіт дощу перервав їх бесіду. Вчасна неаполітанська весна заповідала ся сим великим, милим дощем, що падав з великим шелестом, проганяючи студінь і морозний вітер, спроваджував північний легіт, який зрушує нерви, наче ніжними пестоцями коханих рук.

— Дощ пустив ся, шкода! — сказала Елеонора. І знов провела всю довгу днину в великому пустинному мешканю. Не знала, що чинити, що читати, до чого брати ся, трохи лякаючись, аби нечайно не розбудило ся її серце. І стільки днів, стільки днів минуло один по одному так як отсей, одностайно, без надії і бажань; се числене довге, безмірне, непокоїло її, а жите видавало ся нестерпно довгим і нестерпно пустим. Весняний дощ торохтів перлами по склах вікон, а сірий серпанок розтягнув ся над цілим містом. За сим дощем показали ся весняні цвітки і вся цвітиста краса великого, полудневого краю. Се був оживляючий дощ, а по вулицях бігали малі волоцюги з відкритою головою, босі, сьміючи ся і кричачи:

— Дожджик, доджик!

Але її ніщо не манило, навіть се, що за сим дощем скінчить ся зимова нудьга. Не манило її ні тепле веремя, яке насувало ся раз-у-раз. Від тепер минав час для неї зовсім байдужно: ніяка хвиля не могла принести їй новини, її істноване було звичайним, довгим протягом часу, без цвітів, без оwoчів.

— Ось якийсь лист, — сказала служниця, входячи до світлиці, в якій пані чесала байдужно своє русяве волосе.

— Лист? — сказала вона все розсіяна.

— Приніс післанець і чекає на відповідь.

Вона вітворила. Писав до неї Павло Коллеманьо. Писав коротко ось що:

„Пані Елеоноро, повинність, яку Ви наложили на мене я сповнив. Людині, яку ви любите, грозить велика небезпека. Тільки ви можете спасти його. Скажіть мені зараз, де можу вас видіти нині. Не сьмію просити, щоб ви прийали мене в вашім домі. Скажіть, я послухаю. Завірте мойому глибокому поважаню. Павло Коллеманьо.

Вона гляділа на лист і думала. „Людині, яку ви любите“... Що за людина? Вона чула, що вже нікого не любить, ні себе, ні иньших. Нікого, нікого. Але коли треба останньої жертви в імени минувшини, вона повинна принести її. Носила прецінь імя того чоловіка, повинна спасти його. І сквапливо написала до Павла Коллеманьо отсі слова:

„Коли пізнійше покаже ся сонце, ждїть на мене в парку Каподімонте, на першому хіднику. Там буду. Дякую! — Елеонора Трїджджіано“.

І післала сю неозначену, нерішену умову чоловікови, якого так обожала. Може цілий день буде непогода і її мине сей розговор, у якому її горе знов заострить ся, в якому всі небезпеки її житя збільшать ся. Вона лякала ся сього розговору. Її мала постигнути страшна судьба: вона мала віродити ся, набрати волї, йти проти недолї. А що більше, вона мала знов побачити Павла Коллеманьо, його чесне і вірне обличє. Вона мала слухати його голосу, що зрушував до глибини її серце і викликав у неї співчутє, ніжність. Вона так просила Господа, аби дав їй забути сі страшні марева. В сїй сонности просила, аби не згадувати, не думати, жити лише в вічному сні, і от власне добував її із сього гробу голос, сильний голос, який неволив її встати і йти. Ох, коб падав дощ цілий день, нехай би затопив ся цілий свїт великою зливою, аби уйти, нещасного віродження! Чого хотїли від

неї еґоїсти? Пощо будили її? Чому неволили її в друге до нової борби, її бідну, безсилу, безнадійну? Чого вони хотіли від її знеможеного серця? А коли дощ більшав і лопотів сильно по вікнах і на вулиці, то в її серці родилися сумніви, протиріччости, терпіння зломаного ества. Вона ходила геть і назад по своїй сьвітлиці, в своїй чорній сукні з каштанової вовни, бо за дощем заносило весняним теплом, бо в її студених жилах зачинала грати кров. Ходила туди і сюди неспокійна, зворушена, згадуючи, яка-б то мала бути ся близька, важка небезпека, представляючи собі найстрашніші річи, порівнюючи довгу неприсутність чоловіка зі змістом письма Павла Коллеманьо. Дощ змагався раз-у-раз сього дня, але воїна, заглублена в сумних мріях, не зважала ні на що. Пробі! сон супокою втік на віки, ся спокійність, се забуте пропали і вона знов у журбі і тривозі найнещасливішого життя. Де міг бути її чоловік у сю пору? Яке нещастє грозило йому? Як можна ще спасти його? І чи у неї найде ся ще спромога? Ах! як било ся тепер її серце, в підозріннях, у тривозі, в великому знесиленю, в незмірнім маяченю! Хвилі, які вона переживала у зворушеню блукаючи по своїому мешканю, пририта чорними гадками, не мали у неї вже знамени часу. Вона відродила ся до турботи безнадійних, які не знають значіння часу. Вона була самісінька, коли глянув на неї крізь вікна ніжний промінь сонця. Вона машинально глянула на сьвіт. Муїла йти. Мала довідати ся, мала спасти свого чоловіка, своє імя, а може, хто зна?, і жите людини, яку любила. „Людині, яку любите“, писав смирно і з болем Павло Коллеманьо. Ні, ні, вона не любила, не хотіла любити, але вона відродила ся до важкої повинности свого істнованя, наново давили її обовязки життя, важкі, величезні.

— Ходім, — сказала.

Коли сиділа в колясці, ціле лютове небо було вкрите ніжним, голубим серпанком, такою блакитю, яка являє ся по довгій непогоді. Ще буяла в повітрі і по вулицях якась вохкість, приємна вохкість, наповнена залашними випарами. Вона взяла криту коляску, аби сховати своє зворушенє. Та про те люди на вулиці обертали ся, аби глянути крізь зарошені вікна коляски на се бліде, безкровне личко русявої наїї, що мала якийсь чарівний вигляд у чорній блискучій сукні та ніжному чорному серпанку. Вона так бажала, аби коляска їхала чим скорше, таке велике зворушенє було у неї в сій хвилі; але се було неможливе, бо на вулиці

було велике болото, і все дуже бризкало. Коляска котила ся поволи через Толедо. Ціла вулиця була заліплена червоними, жовтими, зеленими паперами, все оповіщена нових і старих банків, у яких не жалували по двацять чотири, двацять п'ять, аж по двацять вісім від ста на один місяць, але Елеонора Трідджіано гляділа на се все без уваги, жмурячи очи. Вона за кожним разом хвиляла своє бліде обличчя до зимного скла, наче неволена якимсь внутрішнім поривом, начеб не могла оперти ся якійсь тайній, внутрішній жадобі; слідила уважно, немов кожде обличчя прохожих осіб, немов уся обстановка навкруги мали їй сказати тайну її тривоги. Коляска не доїздила. На горбок Санта Тереса мусіла їхати поволи, так було тяжко із за болота. Надармо пані тягнула два чи три рази мотузок, приказуючи візникови поспішати. І тоді кидалась вона знов у зад, у глибину купе, опираючи голову о подушку задної стіни коляски, та прижмурюючи очи, начеб не хотіла ні чути, ні видіти, начеб хотіла забути, що вона жива. Вкінці по довгих хвилях утоми відкрила знов очи, аби глянути крізь вікно, на яку вулицю заїхала, і завважала, що була вже на луках, що окружали Каподімонте, та їхала „страшною“ вуличкою, попри вілля сьвященника; страшна се вілля тому, що там замордовано сьвященника. Тому цілий сей зелений краєвид мав якийсь меланхолійний вигляд.

Пора була тиха, околиця безлюдна, Каподімонте, що веде до королівського замку, звичайно роїть ся людьми, але лише літом, із за mnogих огородів, а зимою не видко нікого. Се за далекий прохід, ба тут нема навіть закоханих, які так шукають самоти. Вона гляділа на великі, безлисті дерева при дорозі, а тим часом коляска скрутила на ліво, до чудового королівського парку, де буяла рослинність усе зелена, усе сьвіжа. І якась лагідність находила на неї в сій самоті, в сьому огороді, ще скропленім роскою, від сих віль, у яких вікна і двері позачиняні, від сеї безмірної тишини на весняному полі. Коляска зупинила ся край великої брами королівського замку, а дверник, що знав паню Елеонору, ледви доглянувши, що вона просить вступу. Вона ходила часто сюди, по сих великих тінистих вулицях, мовчазних, самітних. Вона любила ся довгою алеєю, далекою, далекою в тіни дерев. Ішла поволи, поволи, опираючи ся о слоневу рукоять своєї парасольки, і побачила нараз перед собою вірного, сталого Павла Коллеманьо. Чи се може

привид, чи він справді змарнів, а очи запались у глуп і яснілі більше, як звичайно?

Поздоровкали ся звичайно очима, не простягаючи руки, не промовивши ні словечка, і так ішли поволи одно побіч одного, із спущеними очима, немов прицвлені власними гадками. Минули по лівій руці величаву палату, що стояла наче в віночку в зеленім, англійськім парку; потім звернули на право по під кам'яний лук, де поздоровив їх гасвий із порога своєї хатчини, здіймаючи військову шапку, та війшли в глибину парку. М'який пісок на хіднику, вкритий жовтим листям ще з зими, ще цілком мокрий, навіть не хрустів під ногами. Просторі левади і дерева на склоні вкривали ся вже ніжною, ясною зеленю; мішав ся вже запах фіялок із свіжим, вохким запахом рожевих анемон, жовтих цвітів темної гушавини, куди не доходить соняшне промінє. Йшли, вона побіч нього. В серці відчувала спокій по бурливих поривах розпуки, які від рана томили і розривали її відроджене серце, а вступала тепер якась нова надія на кращу долю, свіжа, свобідна, мов перша зелень лісів, мов ся ніжна рости́нність у гаї, невинна та холодна. Він, що вже довго не видів її з близька, глядів на неї з великою розкішю: була ціла біла, русява, мов дівчинка, яка що йно готуєть ся до житя. Йшли. Вона відчувала, що вітрутила від себе вину; але думала холодно і поважно, що мала сповнити обовязок, важкий обовязок зглядом свого чоловіка, якому грозить небезпека. „Остатній обовязок“ — гадала — і се слово „остатній“, грізне, якого вона ще не може собі пояснити вертало їй усе на язик, наче се було слово самого її істнованя.

— Скажіть, Павле, — шепнула тихим голосом, доходячи до сільської деревляної лавки та сїдаючи на неї.

Але йому не казала сїдати обік себе; він слухняний, стояв перед нею стукаючи кінцем зеленої палички, вимахуючи машинально на всі боки.

— Припорученє, яке ви дали мені, було дуже тяжке, пані Елеоноро, — зачав він, виголошуючи її імя з великою ніжністю, — але я обіцяв! Сей страшний одур заволів цілим містом, а навіть цілою провінцією, а в таким полудневім краю, горячим і палким до фантазий, як наш, тяжко стямити ся від поривів і одуру.

— Не вже-ж ви розслїдили правду? — запитала жадно, начеб він сам лише міг знати, начеб він сам був правдою.

— З великим трудом дослідив я, — відповів спускаючи очі в долину. — Я поступав так, немов би се було моїм особистим дослідом, немов я був слідчим судією. Зрештою незабаром великий процес розкриє сю справу перед очима цілого загалу.

— Процес? — крикнула вона бліднучи, — який процес?

— Пані Елеоноро, — додав він із певною повагою, — всі ті банки, се одно велике злочинство; банкири, урядники і агенти, се самі злочинці.

Вона закусила губи, а її обличчя вкрило ся сльозами — остатніми сльозами; цілий ліс зник із її очей.

— Ні одна поголоска неправдива, — говорив він, наче пояснюючи самому собі, — ні Ротшільд, ні англійський банк, ні папа, ні Франц другий ніколи не давали ні одного шельюга до сих банків. Ніколи не могли гроші дати по десять, дванацять, п'ятнадцять або двадцять відсотків місячно ні в найбагатшій банку, ні при найпильнішій зпонадливості. Але отсі Руффо-Шіля, Коста, Феррер і ціла незлічима купа менших не були ніколи ні банкирами, ні біржевіками, ні підприємцями: се правдиві грабівники публичного гроша. Розбишаки, нічого більше. Давали відсотки, беручи з капіталу, а решту пожирали самі, даючи меншу частину своїм урядникам і агентам. Давали такий процент, беручи з капіталу, самі жили весело з дня на день, бо знали, що за три місяці, за місяць, за десять день постигне їх руїна. Вони не думали і не хотіли думати, лише фантазували в своїому полудневому одурі, наче в сні, про острів дармоїдів. Забували зовсім про недалеку небезпечність, певну, нехибну, невмолиму, серед роскоши безмежної розпусти, серед нестоців жінок, любуючи ся кіньми, повозами, прогульками на село, окрасами, всею людською глупотою, аби розвеселити хвилі, що скоро втікали.

— Всі були злочинці? — запитала машинально пані Елеонора.

— Всі, без винятку. Хто для розпусниць, хто для красних коній, хто для театру на Сан Карльо, хто для смачного обіду і солоденької вечері, всі були співниками в крадіжці. Гроші, які прийшли одного дня до банку, виходили за дві або три години до кишень банкірів, урядників, агентів, аж до дверників, на те, аби вечером знов розкотили ся там, де їсть ся, не ся, грає ся, викидає ся гроші в одній хвилі. І певно... захланність гнала богачів складати свої гроші так корисно; велика жадоба неправого зиску поборолла навіть неодну строгу совість. Але тепер одна велика

катастрофа скільки потягне за собою менших, заманих на малі суми, скільки затопить ся скарбів, і скільки лиха нанесе за собою!...

— Катастрофа? — запитала вона, глядячи боязкими очима на його лице.

— Буде за три або чотири дні. Всі члени сього величезного обманства вже в руках королівського прокуратора. Банкири, агенти, урядники, всі будуть арештовані під закидом організації товариства злочинців. А може признають се лиш як підступне банкрутство і обманство. А се значить не менше, як пять літ в'язниці. У всякім разі вони пропали.

— Думаєте, що мій чоловік на правду скомпромітований? — запитала вона, начеб уже була жінкою злочинця.

Він виждав хвилику.

— Думаю, — сказав опісля, поборюючи себе.

— І ви певні сього? — наставала з якоюсь твердістю.

— Маю докази, — прошепотів він у правоті своєї совісти.

— Сі докази можуть виявити його співвинним перед справедливістю, можуть погубити його?... відповіла вона остро, бажаючи дійти до краю сеї руйни.

— Так, — сказав він, — існують посвідчення, папери, реєстри, а на них його імя. Треба понищити їх. Певно буде багато свідків між вкладчиками: але коли знищити папери, то устні докази не будуть мати такого значія.

— Ох! — простогнала вона, наче поражена еими вістями.

— Не може бути инакше. Провина сповнена, треба старати ся затерти сліди. І... треба виїхати.

— Він мусів би втікати? — запитала роздумуючи.

— Так. Закон і так не засуджує обманщиків на віки до в'язниці. Опісля... все може направити ся.

— Та честь страчена на віки, — сказала вона холодно.

— Се справді, — відповів він.

— І щож я можу вчинити? — запитала вона.

— Переконати чоловіка про небезпеку, наклонити його затерти сліди, намовити до втеки. Буде мати гроші... втече...

— А я? — запитала вона.

— Ви відважні і добрі, — відповів ніжно, — переболієте співвину задля чоловіка, якого любите.

— Я не люблю його, — сказала вона спокійно.

Він глянув на неї: і по якому її обличчю перебігло полум'я пристрасти. Але навіть і сю пристрасть поминуло його чесне серце; він сказав лише:

— Мене се не обходить, маєте його спасти.

— Буду старати ся, — промовила схиляючи голову.

— Старайте ся зараз, — сказав він. — Я стараючи ся спасти його, хочу спасти вас, ваше імя, вашу будучність.

— Я не маю вже будучности, Павле, — сказала вона сумно, знеможеним голосом.

— Не кажіть сього, Елеоноро. Можуть вернути ще щасливі дні для вас...

— Ні, ні. Все страчене, знаєте.

— Обіцюєте мені зробити все, аби усунути частину катастрофи.

— Що я можу зробити? — промовила вона обводячи навкруги наляканими очима. — Його нема дома від чотирох днів.

— Не знаєте, де він?

— Ні. Перше сповіщав мене; тепер навіть не говорить.

— Може верне...

— Слухайте, — додав живо Пабло Коллеманьо, — я думаю все про вас у тій катастрофі. Коли він не затре слідів, коли не виїде, то його чекає тюрма, а вас обох страшно нещастє, розпука. Аж годі почувте ціле горе. Поліційні ревізії в вашій домівці, інспектор поліції, що прийде перешукувати ваші папери, слідчий судья, що візвє вас на свідка, всі важкі подробиці, усе се не миле. О Елеоноро, святий ангеле, як видержите се?

— Ох Боже, Боже! — охала вона ломаючи руки з розпуки.

— І не бачите ні відки помочи? — промовив він розпучливо.

— Ні відки, ні відки.

— Відна дороженька, — промовив, беручи милосерно її одну руку в свої.

Вона спалахнула мов дівчина при першій любовній розмові. Тоді згадала трівожно страшну будучину, яка її чекала, згадала житє, звязане на віки з сим лайдаком, відчувала цілу нечесть, яка заглядала їй у очи. І нараз встала з лавки.

— Іду — промовила до Павла Коллеманьо, дивлячись йому в лице. — Іду до свого остатнього обовязку. Але перше, Павле, позвольте, сказати вам: моє серце низило ся перед великістю вашої доброти. Ви такий відважний, розумний, добрий, милосерний,

а я чую ся перед вами гупою, нужденною, безвартною. Я вас так мучила, — додала дрожачим від зворушення голосом, — я не могла ні гадкою віддячити ся вам. Простіть мені, прошу вас. Скажіть мені, що прощаєте.

— Ох дороженька, дороженька, не говоріть сього... — шептав придувленим голосом.

— Так, так, я не могла. Я сотворіне слабе, пужденне. Ви терпіли ізза мене. Простіть мені. Не можу відійти відси без вашого прощєня.

— Най вас Бог благословить, дорога душе, — сказав він, поважно, доторкаючи ся її чола, — за добро, яке ви вчинили мені.

І йшли знов разом, побіч себе, не подавши одно одному руки, не говорячи ні слова. Йшли в своїй важкій судьбі, чесні душі, мучені чужими провинами, та гнучи голову під тягаром судьби. Йшли поволі, немов бажаючи продовжити сі хвилі милого товариства. Але час утікав і вони скоро опинили ся під кам'яним луком, де мали розстати ся. Він завважав, що вона хотіла вже відійти і зупинив її на остатнє слівце:

— Слухайте, Елеопоро, — промовив до неї, тримаючи її руку в своїх, наче передаючи їй свою силу, свій спокій. — Я не в у вас „приятель дому“ і не маю права прийти до вас. Але від сього вечера в якій будь справі, якої лише помочи будете потребувати, згадайте, що я все у себе дома, жду одного вашого словечка, готов на всяку жертву. Не думайте ніколи, що ви самі, без помочи! Яке-б горе не навістило вас, маєте приятеля, найвірнійшого між приятелями. Напишіть мені, сповістіть одним словом: зроблю все, що захочете, все чого будете жадати. Не забувайте сього. Я там у долині, в тій самій камениці, наче вірний ваш сторож. Зробіть мені сю ласку. Не забувайте про мене в вашому горю.

— Не забуду, — відповіла вона зворушена до глибини. — Не забуду вам сього на віки.

Віддалила ся скоренько, не обертаючи ся в зад, наче злякана, наче б гнало її якесь незнане рішенє. Всіла до коляски, оперла голову о задню стіну, очи зажмурила, обезсилена і ледви жива в трівозі, та просила у Бога, щоб поміг їй зрушити серце чоловіка. Ах, не було надії! Була се людина лехкодушна і лехкодушно блудна, полудневий балакун і брехач, веселий і простацький, який в любовнім розпалі був щедрий на цєстоці, але потім виявляв ся брутальним і безхарактерним. Як вона мала наклонити

його, зрушити, коли він не відчував уже милого впливу чесноти і благородности, бо маючи гроші, бажав їх іще, багато, дуже багато, без міри, видирав, окрадав, ставав винувником крадіжки, грабіжи! Яке найчесніше слово могло відродити совість сього веселого злочинця? Ах, вона не мала надії і все видалося їй страченим на віки! Помалу вертаючи до Неаполю вона уклала плян як найпрактичнійший, але все здавалося їй безцільним супроти великої безстыдности її чоловіка. І він не був бідний, ні; от тим то його проступок був ще тяжший.

Було вже пізно, коли приїхала до дому. Не висїдаючи з повозу, закликала дверника і запитала його, чи випадком не вернув її чоловік. Ні, не вернув. Нема ніякої депеші, ніякого листа? Ніякого. Вона хитнула головою, відчуваючи цілу важкість судьби. Не мала снаги піти до дому, аби там вичікувати. Її неволила потреба рухати ся, кидати ся, шукати чоловіка навіть безхосенно. Дала приказ візникови завести її до банку Коста, але коли приїхала туди, власне зачинали двері. Сьогодні банк був отворений довше одню годину, аби призбирати більше гроша, який напливав невпинно. Не сміла запитувати ні про що у сих урядників, що виходили балакаючи, сміючи ся, курячи, свободні; вони розмовляли голосно, а їх обличчя всміхали ся шасливо. Се пригадало їй її чоловіка. Глянула лише на них збентежена, згадуючи, що за три або чотири дні вони не будуть уже більше сміяти ся.

Вертаючи відси не минула ні одного місця, де могла правдоподібно подибати свого чоловіка. Вступила до клубу, де він звичайно ходив, до каварні, заглянула до кількох домів приятелів, шукала його наче в одурі. Не висїдала з коляски, бо бояла ся, аби всі не вичитали на її лиці розпуки. До середини заходив сам візник. А вона вижидала в вечірному сумерку та ломала руки, наче в трівожній молитві. Візник поволи входив і поволи вертав, бо був старий і повільний. Схилив голову з козлів коляски та говорив до пані, що в клубі, в каварні, у приятелів не виділи пана Тріджджіано від чотирьох або п'ятьох днів. Вона давала новий приказ і знов зачинала ся *via crucis*. Вкінці, не можучи вже придумати, де би ще шукати його, а не хочаючи шукати його по вулицях, вона впала на одну думку: він мусить бути у Лідії Джіойї.

І в сій горячці ратованя була-б шукала його навіть у сеї безстыдницї, але не знала, де вона мешкає. Тоді стративши надію

казала візникови вертати домів. Коли платила йому, промовив до неї двірник :

— Пан вернули перед годиною.

— Ах! — охнула вона глибоко.

І вискочила скоренько. Рафаелля вийшла відчинити двері.

— Пан вернули, пообідали, а тепер сплять. Не веліли будити ся аж о девятій.

— Зажду — прошепотіла до себе.

Скинула мантильку, лискучу від чорних пацьорок, зняла капелюх, стягнула легенько рукавички і все віддала Рафаеллі, що гляділа на неї мовчки. Потім сіла на фотель, підпираючи ліктем чоло і почала ждати терпливо.

— Обід готовий — сказала Рафаелля не віддаляючи ся.

— Добре, пізнійше, -- прошепотіла вона.

— Ваша Ексцеленція зруйнують собі здоров'я таким способом.

— Не журіть ся, йдіть, Рафаелльо. Дайте лише знати мені, коли пан устане.

Але мусіла ждати досить довго, найменше дві години. Сиділа в своїому кріслі недвижно, а очі поринули в широкім серпанку вечірного сумерку. Чоловік спав твердим сном, немов спочивав по великій праці або по великих зворушеннях. Видко було, що вернув домів безсильний і в двох світлицях чути було лише його сильне і різке храпанє. Вона слухала терпливо, навіть не рушала ся та дякувала Богови, що спровадив її чоловіка до дому хоч на одну днину.

Вечір усе більше западав. Нараз почула довгий дзвенькіт електричного дзвінка і звичайний, веселий голос розбуженого Карля Тріджджіано. Він зачав говорити з Рафаелею, із собою самим, приспівував, замикав і відчиняв голосно скрипочки, всюди скрипів новими, красними черевиками. Пані Елеонора не вставала, не йшла до його світлиці як звичайно, лише вижидала в сальоні. Він вийшов по хвилі в сурдуті, гарно вбраний, з капелюхом на голові, та висвітлював якусь пісеньку. Але перед жінкою, з якою заховував ще яку таку етикету, замовк і зняв капелюх.

— Даруй, знаєш, — почав говорити, — що я не дав вістий про себе. За ділами не мав я ні хвильки супокою...

— Не шкодить, не шкодить, — сказала вона, глядячи на нього якось ласкаво і милосерно.

— І сього вечера мушу йти, зараз, — сказав він. — Маємо сходити всі банкири, наше положення стає чим раз цікавіше.

— Я мушу поговорити з тобою, — сказала вона рішучо.

— Добре, будемо мати й завтра час на се, підчас сніданя. Бодай на разі не їду нікуди... і вечером також ні...

— Ні, не завтра, тепер, — повторила вона тим самим тоном.

— Ну, то в ночі, як верну, — старався він уговорити її, підсуваючи коротку проволочку.

— Ні не в ночі, таки тепер, — наставляла вона уперто.

— Але я мушу йти... — говорив він, зачинаючи нетерпеливити ся. — Маю безпроволочне діло.

— Але річ, яку я маю сказати тобі, ще більше безпроволочна.

— Ви, жінки, все так говорите, — пробуркотів він, — а відтак зачинає ся пуста балаканина. А як би я так попросив тебе відложити на завтра сей розговор, вчинила-б ти мені сю ласку?

— Ні, — повторила вона уперто, — мушу сказати тобі сього вечера, зараз. Я жду на тебе п'ять день, без ніякої вістки. Я шукала тебе всюди сьогодні і вчора. А тепер прошу тебе, лиши ся і вислухай мене.

Її поведене було таке спокійне, її голос такий певний, що зробила сим на чоловіка дуже сильне вражіння. Він привик бачити її все принадною, смирною, милою, а тепер відчував свої хиби, відчував, що вона мусіла змінити ся, повинна так говорити.

— Слухаю тебе, — сказав, сідаючи проти неї, але не клав ні капелюха ні палички, наче-б був на візиті.

— Карльо, — зачала вона по хвилі, — твоєї доброї віри надужито і тебе всі ошукали; твоя прихильність до банку Кости загнала тебе до лихого діла. Від чотирьох місяців працюєш на людей, яких усі називають розбишаками, живеш із людьми, що завтра можуть явити ся перед судовими кратами.

Він смертельно поблід при її перших словах, але коли вона далі говорила спокійно, він трохи успокоїв ся від зворушення. Лише гладив нервово вуса, наче-б ся бесіда нудила його трохи. Вона гляділа йому в очи і продовжала:

— Брехали перед тобою, Карльо. Перше був ти бадьорий чоловік, а тепер дав отуманити себе; ти навіть не знаєш у своїй доброті і чесноті, в яку пропасть вони загнали тебе. Ти чесний, ти благодородний, у якого руки я віддала себе з гордощами, а зав-

тра, коли не подумаєш про ратунок, можеш найти ся в безодні нечести. Вірю... сподію ся, — додала з притиском — що можеш іще спасти ся. Можеш іще затерти всі сліди, що свідчать проти тебе: подерти, понищити папери, листи, посьвідчення, все. Можеш зараз зірвати з Костою і поїхати, відбути подорож...

Він глядів на неї і почав голосно сьміяти ся.

— Не сьмій ся, не сьмій ся. — сказала вона, наче-б урвав ся її голос із тривоги.

— Сьмію ся з тих байок, які тобі наговорили. Коста, се найщорівніший чоловік у цілій Европі: се найліпша голова між банкирами. Впевняю тебе, що тобі набрехали... — додав він тоном зневажливого співчуття.

— Коста і всі инші за три дні будуть у руках справедливости. Всі акти вже в руках королівського прокуратора, — сказала вона, стримуючи на силу гнів.

Він іще сьміяв ся, а вона поблідла, наче-б попала в безсиле.

— Се хтось закнив собі з тебе, моя дороженька. Ся вість кружить від чотирох місяців. Се вороги Кости розносять такі вісті.

— Я певна, що се сьвята правда, — крикнула вона, підносячи руку, наче до присяги. — Всіх по а р е ш т у ю т ь, як товариство злочинців.

— Глупота, — сказав він устаючи, — глупота. Я навіть не думав про се.

— Ох Карльо, Карльо, так ти не хочеш ратувати себе?

— Та від чого? Але чом припускаєш до голови таку фантазію? Я не потребую ні ради, ні просьби. Я товариш Кости від початку, лишусь і на дальше. будемо богачами, як і він.

— Се крадені гроші, — сказала вона твердо.

— Елеоноро, ти тратиш память! — крикнув він у гніві.

— Кажу тобі, се крадені гроші, тебе зловлять як розбишаку, а мене назвуть жіркою розбишаки!

— Мовчи, — крикнув він, скрегочучи зубами, — мовчи, глупа!

Вона зажмурила очи, уста побіліли, а щоки дрожали; здавало ся, що вона вмирає.

— Зрештою, — відповів він усьміхаючи ся, — нема страху. Судії, президенти, королівські прокуратори, се наші приятелі. Гроші можуть усе зробити. Кого не перекупиш грішми?

— Карльо, Карльо! — голосила вона розпучливо.

— Не будь же ти така дитинна, і не гадай, що ми такі глупі. Ми уложили дуже корисно наші справи. Інтереси, які в'язуться з нами, є такі, що ми не можемо покинути їх; покинуло-б їх за багато людей. Будь певна, ми за надто хитрі.

Від сеї цинічної і немилосерної бесіди, в якій він навіть не зважав на щирість жінки та в добрій вірі признавав ся до співучасті в сьому обманстві, вона відчувала в собі велику руїну, смерть.

— Так ти знаєш, що сї банки обманство, злодійство? — запитала холодно.

— Поволи, поволи, се смілива спекуляція, се добуване грошей від захланних і дурних. Ми даємо відсотки...

— Беручи з капіталу... — крикнула вона.

— Елеоноро, сї діла тебе не обходять, — сказав він холодно, здавлюючи в собі гнів. — Жінки не сміють мішати ся в сї справи.

— Так ти не віриш мені? — запитала вона трівожно.

— Ні, не вірю тобі.

— Не будеш ратувати себе, не підреш паперів, не поїдеш?

— Анї навіть не в гадці мені се.

— Зістанеш тут?

— Так. Я не дурний утікати тепер, коли можна заробити стільки гроша.

— Ох Господи! — скрикнула вона, ломлячи руки в розпуці.

— Не будь краснорічива, — сказав він глумливо.

— Навіть коли я тебе прошу, закликаю на наше імя, на нашу честь, на... нашу минулу любов?

— Краснорічива, краснорічива, — повторив він.

— Карльо, Карльо, дай зрушити себе, не пропадай, глянь як я тебе прошу, глянь, яке горе проймає мене! Заклинаю тебе, покинь усе і їдь.

— Ні, — відповів він ще острійше.

Вона склонила голову на груди, наче в задумі.

— Я вже розумію, — сказала вона відтак. — Ти не ліпший від інших; тобі треба, як і иньшим, чужого гроша на нечесне, блудне жите. Я думала, що подружилася з чесним чоловіком, а тепер я жінка лайдака...

— Елеоноро, — крикнув він люто.

— Мені сором глянути на людей, як згадаю, що ношу твоє ім'я... як згадаю, що ти замочив руки в чужих грошах, у сотиках бідаків, які не мають із півдкіль помочи. Коли-б ти був хоч бідний, нужденний! Бодай бідність звиняла-б тебе! Але се захланність, жадова великих грошей, багато грошей, щоб дарувати тій... ти знаєш се добре... Лідії Джіої...

— Ну то добре, так чогож хочеш? — крикнув він у великім приступі гніву.

— Ох Пречиста Діво, поможи мені! — скрикнула вона зносячи руки до неба.

— Чи я знав, що буду дивити ся ціле жите на твої мертві очи? — крикнув він, доходючи до вершини бруталности. — Чи я знав, що треба буде мені пересувати з тобою чотки десятки літ? Так мені подобає ся; я плачу за се. А гроші може твої?

— Ох Богородице, Богородице, потіш мене!

— Чи може не маєш усього, чого бажаєш? Чи може не даю тобі чого? Чи ти не свобідна? Освободи мене, не переслідуй мене.

— Ох, Маріє Діво, Маріє Діво, потіш мене! — охнула в третє.

— Не нудь мене сими сценами, сими криками, сими бесідами. Чи не знаєш, що вони тобі не допоможуть, а можуть відігнати чоловіка на віки від дому? Хочеш, аби я зараз забрав ся відси?

— Підеш до неї, неправда?

— До неї, до другої, до кого будь, аби не бути з плаксивою жінкою, зрадливою, що оклеветує чесних людей, зачинаючи від власного чоловіка! Зі всіми, аби не з тобою! — крикнув він, повтараючи три або чотири рази сю фразу, не можучи запанувати над собою.

— Можу піти собі, — сказала вона тихенько, біла мов стіна.

— З Богом, Параню! — скрикнув він. — Не знаю на правду, куди-б ти могла піти, але навіть не буду тебе питати.

— Всі сотворіня мають яквійсь захист, добрий або лихий, — прошепотіла вона, зносячи очи до неба.

— Роби, як думаєш, — сказав він, уже втомлений, забираючи ся до відходу.

— Маю йти? — запитала вона, трівожно, наче-б у неї була ще крихітка надії.

— Забирай ся, де хочеш! — відрубав він твердо, закурюючи ципіроску.

— Карльо, памятай. Се ти прогоняєш мене, се ти неволиш мене йти. Памятай!

— Памятаю, памятаю.

— Прощай, Карльо!

Обернула ся до нього плечима, не виявляючи ні знаку зворушення. На кріслі лежала мантилька темної барви, капелюх, рукавички, які поклала вертаючи із сього проклятого шуканя за чоловіком: але вона й не гадала брати їх. Пішла так, без капелюшка, в чорній сукні, з головою спущеною на груди, наче придавлена тягаром злощасної своєї судьби.

Чоловік глядів за нею машинально, лише ізза звичайної цікавості, та гриз папіроску.

Вона вже не оглянула ся більше. Перейшла поволи через сьвітлиці. Він дивив ся, як вона відчиняла високі двері, відхилила, вийшла на коридор. Але він побачив з порога, що вона не сходила на перший поверх до від'їзду, лише легенько виходила на третій поверх.

І перед очима остовпілого чоловіка, який глядів за нею з порога не розуміючи нічого, вона застукала у двері на третьому поверсі, спираючи ся хвильку о поруччє, наче-б вагала ся. Сейчас відчинили ся двері, і вона увійшла не говорячи ні словечка. Чоловік вернув ся до сьвітлиці і закликав Рафаело.

Вона виділа і чула все, то й прибігла зараз, бліда і зворушена.

— Хто там живе на третьому поверсі? — запитав він удаючи байдужність.

— Пан Павло Коллеманьо, — відказала вона, спускаючи очи.

— Любовник пані, неправда? — сказав якось дивно.

Служниця не розуміла сих слів, але відповіла зараз:

— Ні паноньку, ні. Сей чоловік, бажав їй добра.

— Ах! — крикнув він крутячи нервово свій вус.

Він відійшов троха непевною ходою, а уста троха побіліли.

А там, коли вона застукала, вийшов відчинити сам Павло Коллеманьо, наче-б дожидав її. Як увійшла до напів темного передпокою, промовила крізь зуби:

— Ось я тут.

Він упав на коліна перед нею і серед сліз цілував крайчики її одія, легенько, мов сьвятощі.

V.

До дня 10 лютого зросло число банків на сто десять, розкинутих по всіх вулицях Неаполю. І коли перші двацять, на взір банку Руффо-Шілла і банку Кости, заховували ще деяку приличність в урядженю і у персоналї, ба навіть було видко почасти виставність, аби додати великої поваги, то иньші, що росли мов гриби по дощи, мали нуждений вигляд, містилися по лихих вулицях, по темних присїнках, де огидні і лихо одїті люди довершували по простацьки складаня грошей і виплачуваня відсотків.

Вистарчали на банк дві кімнатки, або темний коридор на Гвантай Веккі, або на вуличці Стуфа Сан Джіорджіо або на торговлиці Кампане; посадили в середину дві огидні особи, лихо одїті, дві поломані скрині, дві книжки з грубого паперу і чотири деревляні крісла.

Деякі із сих нових банків розмістили ся в шатрах на вулицях Трібуналі, Віко Нільо, на дорозі Мерканті, на торговлиці Меццо Каппоне, де подибує ся всьо, родини горожанські і робітничі, фабрики штучних цвїтів, гафтарі штучних образів, повитухи, заведеня для бідних дївчат увязнених за розпусту, тайні білярди, дешеві гостинницї, агенції заставів. Ба навіть де була лише агенция, повставав гордо банк на висшому, або низшому поверсі. Обличя урядників у сих банках подібні зовсім до душоубів, рівнож така загадочна обстановка, книги, бюрка зелїзні, або деревляні. Були се знаряди старі, огидні, заялозені, а урядники мали такі самі помазані сурдути, пошарпані сорочки, і такі самі червоні краватки.

Однак не вважаючи на неприличну бідноту сих нових банків відсотки росли все більше і більше, наче грудки снігу, що скочуючи ся з вічних альпейських ледівців, творять велику брилу. Похибку виплачуваня відсотків наперед учинено вже в половинї сїчня і дійшло до того, що вкладчики, зложивши гроші в одному вікні, йшли зараз до другого по відсотки. Нечувана річ, наче марево, наче блискавиці біржеві, виглядали сї банки.

І навіть сї відсотки по бирани наперед збільшили ся аж до трицяти від ста в першій половинї лютого. Гроші пили до банків з пїлого Неаполю, з усіх провінцій близьких і далеких, і зросли в десяти днях до мітичних сум.

Хто не мав своїх грошей, позичав. Панї заставляли брилянти, продавали дорожші одїня. Ті, що побирали платню, заставляли

квіти на пенсію. Почтарі, винаємці льотерійних колектур, що мали виплачувати гроші за вісім, п'ятнацять днів, — усі, що приносили гроші для інших, найчесніші, найточніші люди, склали гроші, лише на короткий час, розуміє ся, говорили так, на власну відповідальність. Властители фільварків давили державців, та видирали гроші, аби зложити в банку. Де лише був який збір осіб, кружок, велика родина, шатро жовнірів, дім монахинь, приют сестриць на новіціяті, пансіон для дівчат, інститут для хлопців, усюди, всюди вивязувала ся горячка гроша; навіть найбільше недовірливі, найбільшійші, найгосподарніші, найпроворніші, всі склали свої гроші в сих банках, де давали по трицять від ста... місячно.

Вкладки були малі, але дуже численні. Почавши від служниць по каварнях до прачок, що мали по сто двацять лірів опадности, від жабручих сестричок до капітана бурбонського війська у приюті, від вихованки до учительки, від дверників аж до властителей каменниць, усі склали гроші в тих банках. Певне, не без того було, щоб де в кого не зароджувались підозріння, якесь непевне побоюванє, наче перший холод недовіря; находили ся й розумні голоси, які вічували упадок цілої сеї штучної будови. Повставали всюди завязаті спори між недовірками, байдужними і горячковими, засліпленими. Але се непевне побоюванє, сеї підозріння, се недовіре розбуджувало ще більше уми і додавало огню фантазії вкладчиків, великій, південній фантазії, яка мусить усюди втягнути ся, навіть у справи біржеві. Оборонці банків були засліплені фанатики і вони разом із інтересованими вели страшну борбу з одною вечірною часописю, Pungolo (батіг), відважною, чесною, що від самого початку зачіпала сеї банки і не давала їм ніколи супкою. Тому то як усе добре має свого ворога, так і тут росли нові рептильні часописи, наче гриби по дощі, у всьому слухняні і підчинені сим банкам, та вели горячу сварку з „Pungolo“. Прийшло до поединку і невинного вбито; банки осквернили ся вже людською кровю. „Pungolo“ вів дальше борбу, не вважаючи на всякі погрози та безіменні листи. Всі спільники не бояли ся загальної опінії, яку вони поборолі і здавили, але лякали ся дослідів правительства, магістрату, торговельної палати.

Вкладки росли горячково, наче б ретельність банків ніколи не мала захитати ся. Найбідніші люди витрясали найменші кадитки в днях осьмого, девятого, десятого, одинацятого лютого.

З полудня одинацятого лютого підскочив процент у двох нових банках. Від десяти днів виплачувано процент стало наперед по трицять від ста, а тепер один банк платив по сорок від ста, другий по шістьдесят.

Однак вони не дочекалися вкладок, бо повстали з полудня 11 лютого. Дванацятого лютого з рана захиталися всі банки, наче замок із карт. Річ діяла ся ось як. День перед тим доніс той сам Pungolo, що королівський прокуратор видасть завтра приказ арештувати всіх банкирів, агентів, урядників, що засекують усі зложені суми і запечатають усе. Треба знати, що ніхто сьому не хотів вірити. Вість повтаряла ся вже два або три рази, і могла бути, хоч би ще яснійша, лише голосом вопіющої в пустини часописи. Не вірили сьому навіть інтересовані, які нічу перед тим показували ся всюди, на Сан Карльо, в Giardino d' inverno, по великих ідальнях, у великих домах гри, на балах і в каварнях, разом зі своїми розпусницями, своїми приятелями, своїми дармоїдами.

Та ось о восьмій рано д. 12 лютого зачала ся паїка. Зовсім природно завважав нічу Гуліельмо Руффо-Шілля, що зайшов у пропасть, і не може більше виплачувати грошей. Попав він у сю безодню в часті добровільно, а ще більше ізза марева великого зарібку. Проте постановив Руффо-Шілля зголосити ся рано до квестора; і справді, як уже зачало ся слідство, віддав ся в руки квестора Неаполю.

Вість рознесла ся блискавицею по цілому місті. Арештованя, секвестрації, запечатуваня зачали ся о десятій годині серед плачу юрби, яка заповнила всі уряди, коридорі, всі вулиці перед банками. Які обличя! всі білі мов стїна, наче-б їх смерть підкосила косою! Деякі бліді, мовчазні, иньші аж зелені, судорожні. Се банкрутство було для многих цілковитою руїною, невможлими нещастем, якого величини не змогли ще змірити в першій хвилі, але вже зачинали відчувати його страшний початок. Для многих се банкрутство було нечестю: вони вложили чужі гроші в надії віддати їх, і от тепер загарбано їм безповоротно, а їх самих обжалують за спроневірене. Вони ходили серед купи народу бліді, з витріщеними очима, не бачучи нічого, не чуючи нічого; їх морила лиш одна думка, що вони пропали на віки. Перед палатою Фавчітано один почтарь, що переховував льотерійні гроші і перед трьома днями вложив до банку багато тисяч лірів державних грошей, не хотів зразу повірити в банкрутство, а опісля, як уже впевнив ся,

заводив, плакав, сьміяв ся, маячив, вив ся наче вуж, лякаючи ще більше своїм нежданим божевільем сю перелякану, приголомшену юрбу. Поліція муєла забрати його на силу. Але се не одинока сцена, таких сцен розпучливих, божевільних було більше. Один старець кричав: „Сини мої, сини мої, убийте мене! Я розбишака!“ Один блідий молодець заводив: „Мені не лишає ся ніщо, хиба забити ся, повісити ся!“ І повторяв сі слова невпинно, наче-б збожеволів. Другий старець ходив, заводив і виливав із старечих, червоних очей останню сльозу. Серце роздирало ся тим, що ще не знали нічого, а зайшли між юрбу спонукані нещасним видом. По сорок, по пятьдесят голосів нараз спішило ся подати їм лиху вість, серед крику, войку, плачу, проклять. Хто ще не знав нічого і одержував таким лихим способом болючу вість, ставав на лиці блідий мов смерть, повіки зачиняли ся, наче-б очі не могли дивити ся на сьвіт: такий хитав ся, наче-б земля западала ся під його ногами.

Але ще розпучливіший вид представляли жінки. Всюди, де лише був банк на Трінїта делі Спаньолі і Санта Брїджіда, на вулиці Тофа і Івантай Веккі, на Толедо і Сан Фердїнандо, по великих вулицях і вузких, у сїнях і темних сходах, в темних передпокоях, з усіх сторін збігали ся жінки всякого стану, селянки в димках і простоволосі, служниці в білих запасках перевязаних у поперек, півселянки з хусткою звішеною з голови, каснерки, півпані, правдиві пані, які не мали спромоги належно убрати ся, — і вони за серпанком так само були бліді, і у них та сама судодожна розпука, що й у селянок. Страшний вид: одні ломали руки, другі завертали блудними очима, иньшим дрожали сині уста і добувались на силу охання. Деякі слабші і цілковито покинуті не вмїли стримати себе і плакали на вулиці, в закутку вулиці, деякі заливали ся рясними тихими сльозами, иньші плакали голосним нервовим плачем, наче діти у великім болю. І сей плач був безнастанний, невгомонний, кінчив ся в однім закутку, аби зачати ся в другім. Був се плач покинутих жінок, які проливали останні сльози над руїною всього щастя, всеї ошадности, всеї надії; сей жіночий плач було чути всюди на публичних дорогах, по сходах, сїнях, плач, від якого ніхто не міг стримати ся. Сей плач був важким, памятным знаменем сього рана нещасного 12 лютого.

Але сцена змінила ся, коли покінчено дослїди, секвестрацію, опечатування, і по сходах зачали йти в уніформах інспектори, від-

поручники, поліція, та несли з собою книжки, реєстри, гнали до в'язниці банкірів, урядників, аґентів, що не мали на стільки розуму чи сорому, щоб утекти, та з'явилися ще й тепер. Аж тоді на вид сього немов похоронного походу, коли несено сі рідки і гонено людей, аж тоді пізнала куна мужчини і жінок, що все скінчилося, що все пропало, що не віберуть уже ніколи своїх грошей. Чути було лише один великий рев прокльонів, зойків, ридань, страшного звірячого вереску, жіночого охання; лунав голос, до якого долучали свій плач навіть хлопці на руках у матерій. Усі перепинювали поліцію, що говила проступників. Більше збожеволілі кидалися на поліцію, бажаючи видерти з її рук увязнених і вбити їх, задушити. В деяких банках на Трибуналі і Фолія мусли добувати шабель інспектори, відпоручники, промовляти до розлюченої юрби, аби спасти проступників. У інших банках на Мерканті, Санта Марія ля Нова взивано помочи жандармів, жовнірів, аби спинити юрбу від забійства банкірів. Годі було розігнати громади, переконати людей, що зовсім нема чого ждати на вулиці, ждати й ждати на нічо. А вже-ж! чоловіки, жінки, діти не мали сили в сій великій розпуці сидіти дома; вони виходили, бігли до банків із пустою надією, інстинктивно, аби побачити вулицю, мур, стіни, де закопали свої гроші.

До товариств, монастирів, педагогічних інститутів, урядів, шкіл, військових кошар, дійшла вість про банкрутство десь коло другої години. Мусли перерватися наука, праця. Ніхто навіть не гадав ні писати, ні читати, лише вийти, вирвати ся, побігти до банку, подивити ся. Хто не дістав дозволу, виходив сам, у великім заколоті, поминаючи всякі форми, всякі перепони, не гадаючи лише про втечу. Коло третьої юрба ще збільшилася, бо долучувалися ті, що довідалися пізнійше. Домашні монахині, учительки, професори, робітники, військові вдови, урядники повиходили з урядів: новий елемент живого, остовпілого болю.

Ті, що долучувалися о третій, четвертій годині, стрівожені, плакали безпастанно, а давня юрба стояла вже мовчки, пригноблена, обезсилена довгим голосінем, криком, стогнанем, прокляттями, знеможена довгим безхосенним жданем, стояла так приголомшена, остовпіла, не маючи снаги вертати домів. Зачинали ся нові сцени. Ті, кого не було тут від рана, мовчазно схиляли голови, наче-б хотіли сказати, що їх горе ще більше. На сих учасників нового горя гляділа давня юрба людей наче несподівано поражена

дивним остовнієм. І в міру того, як пустіли уряди, школи, мешканя, всі збірні місця спільного житя, росла нова юрба серед нещасного, мовчазного ряду тих, які вже від семої години виливали всю гіркість своєї недолі та виплакали всі сльози. Уже зачинали ся з'їздити провінціяли найскоршими поїздами з Салерна, Казерти, Фоджджіа, Кампобассо. Всі безмірно були поражені великим обманьством. Були се страшні, скривлені обличя, деякі худі і огидні, деякі такі червоні, такі грубі, з очима так налитими кровю, наче-б у сій хвилі мали вмерти від заливу крови. Цікава річ: провінціяли мовчали, не говорили ні словечка, лише гляділи навкруги недовірливо, боязко; вони мали все в великому підозріню цілий Неаполь і всіх Неаполітанців. Неаполь був наче горячий котел, у якому розтопили ся всі їх гроші, зникли, спопеліли. От надибали пропасть і пропали в безодні; вони добровільно покидали своє село, виймали гроші з повних скринь, де ховали їх від давна, та везли до Неаполю; Неаполітанці пожерли всю благодать божу, їх добро, якого вже більше не побачать. Провінціяли не вірили сим безнадійним, стурбованим, заплаканим обличям Неаполітанців: не вірили, що останній Неаполітанець стратив останню ліру. Вірили оттак, фантастично, що цілий Неаполь грає перед ними комедію, що сі люди пожерли лише їх гроші, що може мали ще в кишени одну частину, а лише перед ними плакали розпучливо і заводили. Задумчиві, стрівожені, закусуючи уста, згорблені, з недовірливим поглядом, снували ся крізь юрбу провінціяли, бігли до банків, але тут заставали двері зачинені і опечатані, і сходили назад хитаючи іронічно головами. Многі їздили повозками, наче дурні, від квестора до королівського прокуратора, від нього до президента торговельної палати, вичікували цілими годинами в передпокоях разом із такими самими білими обличями, в кінці входили і хоч як чемно приймали їх тут, вони розливали ся гіркими словами проти Неаполю і Неаполітанців. Власти вислухували їх терпливо, говорили, що на разі не можна нічого зробити, треба вичікувати обрахунків. І провінціяли мали основу повірити сим словам, що були самою правдою, та про те не вірили їм, виходили серед глумливого сьміху, видячи, що се лише мана, аби їх вислати на село, їх провінціялів, обманених і обезчечених.

Вкінці сунерк зачав западати на Неаполь і юрба поволи розходила ся. Всі виглядали наче страшні марева, що зникали нерано, несучи з собою весь тягар свого горя, лякаючись хвилі

повороту до рідної хати, хвилі спільного горя, спільного плачу. Неаполь сеї ночі виглядав наче вимерлий. Театри Сан Карльо і Giardino d' inverno позачиняли всі брами: ніхто там не заходив. Каварні опустіли. А однак якась скількість тінний вештала ся по далеких вулицях аж до пізної ночі: се були люди поразені смертельною немічю, що не могли вернути до своєї сім'ї. Малі темні гостинниці ді Порто, ді Пендіно, близько залізничці містили сих нещасних людей, мучених власною совістю і горем. І де лиш увійшов батько сім'ї, або син, або брат, або мати, всюди лунав серед ночі довгий плач і зойк. Ба навіть немовлята, що не розуміють нічого і повинні все сьміяти ся, навіть вони видачи сей плач, чуючи сей зойк, зачинали розлучливо плакати, не розуміючи, не тямлячи і не вгаваючи. Один безмірний плач по всіх домах Неаполю, по закамарках бідних, в богатих палатах, у найдальших передмістях, усюди, всюди. Ніхто не міг спати, ніхто не гадав відпочивати. Всі були приголомшені, а крім того бракувало в сім'ї де вітця, де сина, де брата, яких поарештовано і заведено до укріпленої вязниці Сан Франческо, постраху Неаполітанців. San Francesco, страшне слово! А де не плакали, там повставали під страшним ударом горя страти грошій великі сварні між вітцем і сином, між чоловіком і жінкою, між братом і сестрою, вибухали страшні зневаги, простацькі лайки, і ціле болото зсипали на старшину. Всюди крики, лайки, проклятя. Під впливом страчених грошій і чорної неволі відкривали ся найпоганійші вражіння, найпоганійші нориви. Сьвяті звязки крови розвязували ся, найтривкіїші огнива рвали ся на віки під проклятим ударом. На різних місцях торохтіли вже револьвери і брязкали ножі, зачала збігати ся нічна варта, та ніхто не міг перепинити проливу крови. Зимово ніч, довга, повна плачу, повна розпуки, або гідка в мовчанці невідрадного горя. Розуміє ся, до рана начислено пять самовбійств; перевалили ся нечисленні колотнечі і пять чи шість поранень. Вечірними поїздами повтікало багато людей перед руїною, перед соромом, лишаючи дома і сім'ї. Вже зачинали обчислювати страчену суму, числа росли з години на годину, все більше і більше. Десять мільонів, дванацять, п'ятнацять; а вкінці стало вже на певнім числі. Двацять мільонів банк Руффо-Шілла, десять мільонів банк Коста, півпята мільона иньші менші банки, взагалі ціле обманство трицять і півпята мільона!

Не мав спромоги вбити себе ані втекти бідний Алессандро де Перута, нещасний і немічний професор. З рана 12 лютого о восьмій годині, заким успів вийти з дому на лекції, одержав довший лист, замотаний, розпучливий, від своєї сестри з Джіффоні Валлеяна. Мати і вона поповнили непростимий гріх. Збентежили їх тисячні вісти, які надходили із Салерна. Агенти зайшли аж до Джіффоні, заохочували вкладати гроші в неаполітанських банках, та прикрашували обіцянками. І вони дали наклонити ся до сього обманьства, бо сподівали ся в короткім часі подвоїти, потроїти своє майно. Вони мали хатчину і городець; продали сей городець і сю хатчину за дві тисячі лірів, та сподівали ся купити собі опісля за більшу суму ще красшу хату, ще більший город. Думали, що так будуть меншим тягаром для бідного сина, бідного брата, доброго Алессандра, який працював наче віл у Неаполі, аби їх вижити. Вони продали, — пробі! — хату Франческови Сордженте, який від давна вже бажав набути її, і дав їм невелику суму, видячи, що конче потребують гроша. Дві тисячі лірів післано до Неаполю через одного агента, — пробі! — потайки брата, але дві невісти одержали карточку прийнятя. Опісля давив їх поповнений гріх, і вони написали лист до сина і брата, не зраджуючи нічого, та запитували про банки. Він відписав — догадував ся — обурений лист і вони злякали ся, та не знали як признати ся до гріха, як направити лихе діло. Вкінці... коли вже наплакали ся і намолили ся доволі і коли треба було вже за два дні відступити хату і город Франческови Сордженте, рішили ся післати до нього посвідчене, аби він виїняв гроші разом із місячними відсотками, бо власне кінчив ся місяць того дня, та прохали післати їм трохи гроша, аби могли приїхати до Неаполю і побути тут кілька днів. З двома тисячами і сімсот лірами могли дещо почати. Вони переслідувані поповненим гріхом, що його обманили, на вколішках просили у нього прощення, у нього, чесного, доброго, що й не знав ні обмани, ні брехні.

І так також Алессандро де Перута пустив ся бігати по Неаполі сього злочасного дня 12 лютого. Він цілий посинів, гриз уста, аби стримати оханя, йшов від банку Коста до квестури і до трибуналу торговельного, від квестури до королівського прокуратора, а відтак знов до банку Коста, ледви волочив ноги за собою, наче-б не розумів іще сили цілого горя. Ах, судьба синьнійша від нього! Бідний, немічний, що ділив ся останньою лірою із своєю

сім'єю, мимо давнього прочутя впевнив ся в кінці про руїну банків. Він терпів за иньших, бідненький!

Страшна, немолнна судьба засліпила дві сьвяті невісти, матір і доньку. Вона забрала їм на віки рідну стріху, давню родинну хату, певний захист. Вони з милосердем гляділи на сей кістяк маленького чоловіка, слабосилого і нещасного, в яким ще й тепер могло бути милосерде, і ледви, ледви сьміли йому сказати, що вкладчики в банку Коста були найнещасливіші з усіх, бо не зіставало нічого, зовсім нічого, з десяти мільонів. Сеї днини професор уже не йшов на лекції, не снідав, ні обідав. Томила його невмірна спрага, він не міг увійти в своє мешканє в палаті Каріаті, лише ходив, крутив ся, та пив машинально за кожним разом лише одну чарку чистої води, без соку, за два центезіми. Сю ніч перебув він там, у маленькім студеним покоїку, сам, самісінський! Глядав Елеонори Тріджджіано, але вона була далеко, далеко разом із Павлом Коллеманьо, забираючи з собою любов і докори совісти свого гріху. Шукав Карля Тріджджіано, урядника, агента банку Коста, але він купив білет на розсвіт на Торіно і Париж, та не лиш сам, говорили в палаті Каріаті, але повіз із собою якусь жінчину і гроші бідних людей. Професор вернув коло півночі змучений, обезсилений, пронятий холодом і самотою, та розпливав ся в сльозах. Він добре відчував гіркі терпіня двох бідних невіст у Джіффові, як дізнають ся про затрату всего, хати і гроша, а Франческо Сордженте прийде завтра і прожене їх із давнього, вітцївського гнізда. І в ангельськім серці бідного професора виринало милосерде, безграничне милосерде для двох нещасних невіст, замісь гніву і злости. Він не міг уявити собі блаженого обличя своєї матери, погідного лица сестри, аби не переняти ся великим жалем співчутя. Підчас коли гнів ізза страчених грошей і страх перед нещастєм роз'єднували всюди щирі серця і ломили найтривкіші родинні звязки, то у нього ставала глибоша любов до родини, в його серці виринила велика побожність, віра, надія на поміч від якогось єства високого, величного. І нічу просив Господа влекшити горе сим бідним невістам; молив Бога, аби дав йому сили в сьому нещастю сповнити обовязок любязного сина. Просив Господа, аби довідали ся про сю сумну вість із чужих уст, а не з його. Другого дня міг лише з великим трудом вислати гроші на дорогу для матери і сестри, та написав, аби зараз приїздили. Він просив ненастанно Господа, щоб не ді-

знали ся про сю сумну вість у Джіффоні або в дорозі. Мати старенька і немічна, сестра така простодушна і добра: такий удар міг убити їх на місці. І повний нової сили, гідної подиву в сьому маленькому і немічному тілі, він пішов на стацию, щоб забрати їх до себе. На тілі цілий дрозав і трівожив ся і так уважно глядів їм у очи, наче-б усе хотів вичитати в їх душі. Вони змарніли і змучили ся, але се з туги за рідною стріхою і з довгої непривичної дороги. Два чи три рази обняли його невісти і вже хотіли заговорити про гроші, про послідне пристановище, але він показав рукою, що можуть сказати се пізнійше. Вони мовчали в задумі, а він шукав львиної відваги, аби сказати їм усе. А коли вже сиділи в маленькій кімнатці, самі, тоді він із обличчям смертельно блідим поцілував зморщену руку своєї матери, яка стільки натрудила ся і сказав:

— Ненько, ненько, ви вже не маєте нічого більше, крім мене.

Се були жінки з провінції, бідні жінки, сердечні, простодушні, обманені, зражені, легко обманені і зражені, але зрозуміли зараз страшну правду. І коли сестра заводила в розпучі, то старушка хотіла впасти на коліна перед сином і просити прощення, що вони зруйнували його зовсім.

— О ненько, ненько, — сказав він, дрожачи з болю, — ви маєте ще мене, маєте мене, не лякайте ся.

І плакали разом, у глибокій семейній любови і горю.

З італійського переклав

Данило Богревич.

ІЗ ОПОВІДАНЬ МУЛЬТАТУЛІ.

І. Про притчу.

Я знав одну модистку, що мала ненатуральну дитину. Кажу „ненатуральну“ задля честі тої модистки, що була замужна. Зараз скажу вам також імя батька.

Добра жіночка дуже любила свою дитину і одягала її як уміла найгарнійше. Тут стяжечка, там стяжечка. Раз простенько, потім знов різнобарвно. Не було більшої роскоші для матери, як займати ся пристроюванєм дитинки.

І хоч дехто ніколи міг сказати: ся краска занадто червона, або занадто жовта, або занадто млява... сей брижик занадто широкий, сей серпанок занадто густий... хоч дехто міг нарікати на брак смаку або зручності... то нікому і в думці не було винуватити матір у браку любови до дитинки.

Ся мати звала ся Притча.

А батько звав ся Поет.

А дитина, яку мати так любила пристроювати, звала ся Правда.

Раз показала мати свою дитину і питала очима :

— Як тобі подобаєть ся моя дитина, мій скарб, моє все? Глянь лише на сей колір!

— Еге, жовтий колір гарний.

— Жовтий!... Се личко жовте? Але-ж воно рожеве! Жовте?

— Я говорив про кафтанчик.

І знов вона показала свою дитину і питала очима :

— Як тобі подобаєть ся моя дитина, мій скарб, моє все? Чудова, неправда? Глянь, яке біле... і яке червоне... і яке... мов мармур...

За багато крохмалю.

— За багато крохмалю в рученьках моєї дитини?

— Я говорив про сорочечку.

І знов дбайлива мати показала свою дитину і питала очима:

— Як тобі подобається моя дитина, мій скарб, моє все?

Глянь на отсі форми... се заокруглене... сі лінії!

— За короткий станик.

— За короткий станик у моєї дитини?

— Я говорив про одешинку.

Тоді мати розсердила ся. Засмутило її, що ніхто не бачив дитини. Вона радо строїла своє коханє, але се боліло її, що за строем ніхто не бачив дитини.

Біль робить несправедливим. Притча нагнівала ся на Поета, хоч сей був невинен. Вона розвела ся з ним і прибрала назад своє дівоче імя Амелея.*) Вона покидала з дитини всі фальшиві строї, що відвертали увагу від неї. Потім показувала ріжним людям свою дитину і питала очима:

— Як тобі подобається моя дитина, мій скарб, моє все?

Один із многих сказав:

— Неприлична.

А иньші не сказали нічого, вони не зрозуміли матери і не бачили дитини. Се затурбувало Амелею. Вона поєднала ся з Поетом, що пристав на се з дорогої душі. Вона знов назвала ся Притчою і одягала свою дитину як уперед.

— Ах, — мовила вона, — нехай бачуть хоч одешинку, і отсі гарненькі стяжечки та вирізочки! Може нарешті зверне хтось увагу й на мою дитину і побачить, що вона красша від одежі.

II. Галапаси.

Була зима. На великім озері забавляло ся багато народу біганем на лижах. Лід стояв на однаковій рівні з гостинцем. Досить було зробити крок.

Але між гостинцем і льодом був прорубаний широкий і глибокий рівчак, якого я не бачив день перед тим, а через рівчак був перекинений місток. А на містку сидів чоловік, той сам, що

*) По грецьки: безжурність, байдужість, дословно неприкритість.

зробив сей місток „задля рівчака“, як сам казав. І хто переходив містком, платив йому цента. Та деякі шептали:

— Він сам зробив рівчак, щоб могли поставити на ньому місток.

Чиж се не скандал, що винайдено способи, щоб „толковане закона“ зробити зисковним „фахом“?

Наша суспільність усюди попере kroювана такими рівчаками, і переважно тільки на те, щоб дати удержане тому, що „сидить на містку“.

Що було би з учительства, коли-б ми писали попросту так, як говорить освічений чоловік?

Що було би з вояків, коли-б ми зрозуміли, що найменший народ сильніший від найбільшої армії?

Що було би з адвокатів, коли б ми мали законодавців здібних висловити ясно свої думки?

Що було би зі священників, коли-б ми зрозуміли, що кожний повинен шукати своєї релігії у власнім серці?

І нарешті що було би з моралістів, коли-б ми вмели віднаходити мораль у самій природі?

Ах, скільки-ж то людей непродуктивно сидить на містках!

III. Налисники з салом.

Один чоловік лежав хорий. Він був дуже хорий, смертельно хорий, уже майже небіжчик. Коли лікар не мав уже для нього ніякої ради, оповіла йому жінка недужого, що той майже-небіжчик за своїх здорових часів дуже любив налисники з салом, і сказала:

— Ах, пане доктор, як би я тепер спекла йому такі налисники?

— Дайте йому налисників із салом! — промовив лікар.

І жінка побігла до кухні... І подала чоловікови налисники. І він їв... Чи йому полекшало від них, не знаю.

А коли тепер говорять, що маємо одержати загальне голосування, то нехай і так буде. Бо й справді: хіба-ж налисники з салом можуть бути такі шкідливі для хорого, що й так не має надії видужати?

IV. Конфесії.

Один батько мусів на хвилю вийти з дому. Щоб випробувати догадливість своїх дітей, велів їм угадувати, що він робить у часі своєї неприсутности. Один хлопчик, що мав синю блюзку, сказав:

— Знаю вже! Тато пішов до кравця, щоб замовити собі синю блюзу.

Другий хлопчик, що дуже любив солодощі, рзівлив ся сильно на Синьоблюзника, як можна бути таким дурним і вірити, що батько буде носити таку саму синю блюзу, як він.

— Я ліпше знаю, — мовив він. — Тато їсть солодкий торт із сиропом.

Третій хлопчик, що сидів у темнім кутику і щипав kota за хвіст, вилаяв Тортоїда, як можна бути таким дурним і думати, що тато їсть те саме, що й він.

— Я ліпше знаю, — мовив хлопчик. — Тато пішов різати вола.

Четвертий хлопчик, дуже напастливий, наторгав Котощина за волосе за те, що він міг бути таким дурним і вірити, що батько буде різати вола.

— Я ліпше знаю, — мовив він. — Батько пішов до сусіда Петерзена, щоб надавати йому позаушників.

Останній хлопчик доглядав хору пташину, що мала зломану ніжку, і се так займало його, що зовсім не мав часу думати про загадку.

І коли батько вернув до дому, показало ся, що анї Синьоблюзник, анї Тортоїд, анї Котощип, анї Волосодер не вгадали. Але останній хлопчик не вмів сказати нічого.

— Справді... не знаю, — мовив Пташиногляд. — О, глянь лише, вона піднімаєть ся і глядить на нас такими вдячними очима!...

— Справді, — сказав батько, — так дійсно гляділа та бідна вдова, якій я ходив подати поміч.

Жадне з дітей не вгадало. Але Пташиногляд був найблизший правди, хоч і не пускав ся в догади.

V. Провидіне.

На високій вежи стояла мати з дитиною. Дитина випала їй із рук.

В тій самій хвилі впав також иньший предмет. Він мав такий самий об'єм, як дитина. Таку саму вагу, як дитина. Притягане землі, опір повітря... все, що мало вплив на спадане, ділало однаково на сей предмет і на дитину.

Тільки що дитина була жива і мала матір, котра почала рвати на собі волосе з розпуки.

Про иньший предмет було зовсім байдуже.

— О Боже, о Боже, моя люба дитина! — верещала мати. —
О Боже, ратуй мою дитину!

За иньший предмет не молив ся ніхто.

І оба падучі тіла з шумом летіли в низ, одно обік одного.

А природа — се було ще перед Ньютоном... та вона знала докладно, як мусить уладити упадок — природа робила своє. Вона преспокійно обчислила квадрати мас і віддаленя, постарала ся о опір в низу, де повітре менше густе, відшибнула опір від скорости...

Ще раз крикнула мати:

— О Боже, моя дитина!

Дитина впала на землю і розбила ся. Мати, що надармо кликала Бога, вмерла. Батько дитини збожеволів і т. д.

Але мішок із корками, чи шинка, чи що там собі було, що рівночасно з дитиною впало з вежі, лишило ся мішком із корками, чи шинкою і виглядало так, як коли-б нічогоісінько не стало ся.

А прецінь за тими корками не молив ся ніхто.

І так воно „добре“? Певно, певно! Найменша зміна, найменше відступлене наробило б лиха безмірно більшого, ніж смерть одної дитини.

Я розповідаю сю історію не на те, щоб пустити ся в міркваня про природу, але на те, щоб дати до зрозуміння, що просьби і молитви не допоможуть нічого і коли хто з дитиною стоїть на вежі, то мусить добре держати її.

Бо — і за те також дбає природа — коли чинимо се, то дитина не впаде. Тут природа так само певна, як і в приложеню Ньютонових законів — властиво її власних законів, яких невеличку частину дослідив Ньютон, хоч вони й перед тим діяли безпихобно від незатямних часів.

V. Матвія гл. XIX.

Ось вам той новий варіант одної глави Матвієвого євангелия, свіжо віднайдений у папірусах. Раджу вам порівняти його зі старим текстом і поміркувати, котрий кращий.

10. Тоді мовили ученики до нього: „Коли так стоять діла між мужчиною і жінкою, то не добре їм дружити ся“.

11. А він мовив до них: „Амінь, говорю вам, добре є для мужчини одружити ся, щоб його душа була цілою і щоб він став ся чоловіком“.

12. І для жінки добре одружити ся, щоб її душа зробилась повною і щоб вона була чоловіком.

13. Бо Господь не спочив сотворивши мужчину. І не сотворив жінку саму без мужчини. Але сотворив мужчину і жінку, щоб чоловік був повний.

14. Коли в кого є права рука, а нема лівої, то він не повний. А хто має ліву руку, а не має правої, той також не повний. Бо чоловікови дана права рука і ліва рука, щоб був повний.

15. І нехай права рука не каже: „Чого хочеш, лівнице, я властива рука!“ Ані нехай ліва рука не каже до правої: „Чого тобі, я властива рука!“ Бо тільки разом вони повні. Так само мужчина й жінка.

16. Права рука заціпає пояс, що є потрібний. А ліва несе збан із водою, що також є на потребу. Хто згубить пояс і заховані в ньому гроші, той не може жити. І хто не несе з собою збана з водою, згине від спраги. Так само мужчина й жінка.

17. Ви чули, як було сказано: „Будуть двоє во плоть єдину“. Чиж розпустники і чужоложники не чинять так само. Деж тут ваше подружє?

18. Ви чули, як було сказано: „Плоть із моєї плоти, кість із моєї кости...“ Чиж і звірі полеві не чинять так само? Деж тут ваше подружє?

19. І як Бог ваш — Бог правди, так правду кажу вам, ти мужчино і ти жінко: дружить ся по правді, щоб не плодили брехню.

20. І як Бог ваш — Бог духа, так правду кажу вам, ти мужчино і ти жінко: дружить ся духом, щоб щенята полевих звірів не казали до вашого плоду: ми рівня з вами.

21. І як Бог ваш — Бог любови, так правду кажу вам, ти мужчино і ти жінко: дружить ся по любови, щоб плодили дітей початих у любови.

22. Ти мужчино не зощнуровуй у храмі своїх уст на подобу рабів, немов би ти смакував солодке вино, і не говори до своєї жінки, немов би в тебе була гірчиця на язиці.

23. Хто премудро говорить у храмі і по дурному промовляє до своєї жінки, сей злодій.

24. Хто кликав тебе до храму? Ти прийшов некликаний. Але своїй жінці ти присяг любов. І для того вона завірила тобі і притулила тебе до свого лона.

25. А ти, жінко, не зневажай свогого мужа мовлячи до него: „Пане!“ Бо понижуючи себе, ти понижуєш його, бо він одно з тобою. Підійми що можеш із його стежки, щоб він не пошпотав ся.

26. Та я говорю тобі се не як коли-б ти була невольниця, але щоб ти й сама не впала там, де він пошпотав ся. Бо ви обоє — одно.

27. Жінка одвічальна перед мужем, а муж перед жінкою, бо вони обоє — одно.

28. Хто своїй жінці дасть пшениці, щоб спекла паляницю, їсть ту паляницю. Жінка не обовязана дякувати йому. Чиж брат не робить так само? Деж ваше подружє?

29. Жінка, що пече паляницю, щоб нагодувати чоловіка, їсть і сама ту паляницю. Муж не обовязаний дякувати їй. Чиж сестра не чинить так само? Деж ваше подружє?

30. Але коли хто бачить зірку, нехай скаже своїй коханій: „Глянь на зірку і радуї ся зо мною!“ І жінка, якій трафила ся радість, нехай поділить її з мужем. Се його власність і вона не стратить нічого через поділ. І коли чоловіка давить грижа, нехай поділить її зі своєю жінкою, щоб вона не питала: „Хиба я низше твогого чутя?“

31. Коли вона сумна, нехай і він сумує, щоб вона не бояла ся бути низшою від йогого смутку, і не лякала ся брати участь у кожній радості.

32. І коли муж почує, що Саддукеї навернули ся на віру в воскресенє, нехай скаже се своїй жінці, щоб вона не заснула під куделею.

33. А коли жінці в її куделі урветь ся нитка, нехай скаже се своїому чоловікови, щоб він не думав, що через свою книжню премудрість він щось більше, ніж вона.

34. Чиж не увільнила Юдита своєю відвагою весь народ Ізраїля? Було тоді чимало мужів у Єрусалимі і сиділи дома, а вона пішла під шатро воеводи.

35. І чи Дебора не судила ізраїльський народ і чи не було порядку тоді, як вона судила?

36. І коли муж побачить щирого Фарисея, нехай скаже се своїй жінці, щоб і вона радувала ся з ним, коли здужає яти сьому віри.

37. І коли книжники облутають його скрутними питаннями, нехай він послухає своєї жінки, що вона скаже. Може вона прядучи надумала відповідь, заким іще чула питанє“.

38. І мовили ученики: „Господи, як же се? Жінкам заборонено досліджувати письмо сьвяте, то як же їй розчовчувати скрутні питання?“

39. І мовив він: „Із письма вчимо ся задавати скрутні питання, але при пряденю не одна відповідь приходить на ум“.

40. І знов запитали ученики і сказали: „Равві, була собі жінка, а її муж навчав у храмі. І він прийшов до дому і мовив: „Там говорили про королівство Мелхіседекове“. А вона запитала: „Хто був Мелхіседек?“

І він мовив: „Ми були в неволі в Єгипті“. А вона відповіла: „Я ніколи не була в Єгипті“.

І він мовив: „Питали там, чи висхий Ілля, чи Мойсей?“ А вона сказала: „Я не знаю ніякого Іллі“.

І він мовив: „У храмі тепер повно новаторів, що розрізняють у чоловіці тіло й душу“. А вона відповіла: „Се щось недовідоме для мене. Я не хочу бути розрізнена. Я пряду“.

Так ось бачиш, равві, прядучи вона так і не знала нічого ані про Мелхіседека, ані про свою душу. Господи, як же се?“

41. Але він відійшов недалічко і побачив рілю: ґрунт її був добрий, але на ній не хвилювалось жито, хоч була пора жнив.

42. І він узяв палицю і застукав до дверей чоловіка, що його була ріля. І чоловік обізвав ся: „Чого стукаєш до моїх дверей?“

43. І він мовив: „Виходь і жни! Чиж колосє не налилось і не просить ся під серп? Чому не збираєш із своєї рілі?“

44. А ученики мовили: „Господи, він не сїяв“.

45. І він відповів і мовив: „Амінь, амінь, говорю вам: хто не сїє в пору сївби, той і не жати-ме в пору жнив. Мало є рілі неплодючої, але багато рільників лїнливих“.

46. І він ще раз застукав до дверей чоловіка, що не сїяв. Але ученики не розуміли його.

VI. „Із Ідей“.

Приповідки містять мудрість народів. Он що! Чому-ж професори не укладають приповідок?

— — — — —
 Іздець упав із коня. І від тоді кожний, хто впав із коня, почав називати себе їздцем.
 — — — — —

Часто трапляється, що не бачимо якоїсь річи тому, бо вона занадто велика.

— Бачиш, сину, як мудро устроїло все Провидінє! Пташка складає яйця до гнізда. Писклята виклюють ся в пору, коли буде багато мушок і червячків, що служать їм поживою. Тоді вони співати-муть хвалу Творцеви, що обсипає добродійствами всі свої твори...

— Чи й червячки співати-муть, татку?

Нема нічого поетичнійшого над правду. Хто в ній не знаходить поезії, той усе буде мізерньким поетом, непричасним до неї.

Мешканці краю бувають свобідні або несвобідні не через закон. Міру свободи означають їх обичаї.

Недавно бачив я в Брукселі на вулиці жінку, що ледво-не-ледво провадила до дому свого цяного чоловіка. Се була не легка справа, бо чоловік виписував страшенні „мисліте“, а жінка була слабка. Але як то жінки привикли, вона якось давала собі раду. Коли чоловік упав, вона піднімала його на ноги і добирала способу, щоб потягти його знов кілька кроків на перед.

Якась милосерна душа предложила їй завести пацієнта до її помешканя, нехай виспить ся.

— Ах, мій Боже, неможливо! Сьогодні вибори!
Той чоловік ішов до голосованя!

Переклав Я. Ф.

ІЗ ПЕРЕСПІВІВ ПАВЛА ГРАБОВСЬКОГО.

Ілля Муромець (великоруська біліна).

II.*)

Не сирій дубок похилиєть ся,
Не напірчасті листки стелють ся :
Припадає син перед батечком,
А напуттячка собі просить він :
„Гей, ріднесенький, милий батечку !
Дай мені своє ти напуттячко :
В Київ, стіл-город славний їхати,
Чудотворцям бач помолити ся,
З князем бачить ся Володимиром,
Послужить йому вірно-праведно,
Християнську віру захистить“ . —
Відповів Іван Тимохвійович,
Його батечко, хлібороб старий :
„На все добре я напучу тебе,
На лихе саме не напучую.
З'їдеш ти на шлях, на доріженьку, —
Не помисли злом на Татарина,
Не забий в степу християнина!“
До землі вклонивсь Ілля Муромець,
Осідлав, знуздав коня доброго,
Сам проказував отакі слова :
„Гей же, конику богатирський мій,
Послужи мені вірно, праведно!“ —
Тилиги одяг, весь узброїв ся :
Брав з собою меч-кладенець Ілля,
Брав з собою він також лук тугий,
Брав чимало ще стріл гартованих,

*) Див. кн. IX, стор. 358—360.

Брав з собою спис міри довгої,
 Брав булавоньку міцно ковану.
 Виряжавсь ото Ілля Муромець
 Аж до стільного міста Києва.
 І кладе Ілля заповіт твердий:
 Навиростець махать аж до Києва,
 Рук дорогою не кривавити,
 Не хапати ся за тугий свій лук,
 Не витягувать стріл гартованих.
 Попрощавсь Ілля з батьком, з матір'ю,
 Сів на доброго він собі коня;
 Тільки же то його, Іллю, й бачили.
 Як стьобне коня по крутих боках,
 Як оскаженів під Іллею кінь:
 Скокнув перший скік аж на п'ять верстов,
 Скоку другого не могли знайти;
 Скочив третій — став під Черниговом.
 Під Черниговом сили вражої
 Зачорніло ся чорнійш галичі.
 Як пужне коня богатирського
 Проти сили він бусурменської,
 Як почне топтать та списом колоть,
 Потоптав, сколов, не загаївшись...

А були там враз три царевичі,
 З кожним силюньки — сорок тисячів.
 Буйне серденько невгамоване
 Спалахнуло гірш огню-полумя,
 Зашпигало гірш стужі-морозу...
 Проказав Ілля отакі слова:
 „Шкода татови йти насупроти,
 А доводить ся заповіт ламать“. —
 Прибіра до рук шаблю в'ойницьку,
 Як почне гулять по тій силюньці:
 Де повернеть ся — зробить вулицю,
 Покрутнеть ся — тут майдани самі;
 Докосивсь до трьох до царевичів,
 Проказав Ілля отакі слова:
 „Гей же ви мої три царевичі!
 Чи забрати вас у полон собі,
 Чи відтяти вам дурні голови?
 Яб забрати вас у полон собі,
 Коли в мене хліб загорьований?
 Стягти голови — рід царський згубить...
 А поїдьте ви по своїх краях,
 Рознесіть кругом таку славоньку,
 Що не пусткою сьвята Русь стоїть, —

Ё богатирі дужі, предужі“ . —
 Воєвода вздрів те Чернигівський:
 „Що се Бог послав нам за по́сланця?
 Він Чернигів наш славний визволив“ . —
 До князів-бояр держить мовоньку:
 „Йдїть, покличте лиш козака того,
 Хлїбом-сіллю хай не погорлує!“ —
 Відповів на те Ілля Муромець:
 „Скажіть вашому воєводі ви,
 Що не хочу я в його їсти-пить.
 Покажіть мені шлях прями́сінський
 У той Київ — стіл, місто вславлене!“ —
 Відчиняють браму Чернигівці,
 Просяють бути в них воєводою.
 Їм казав Ілля отакі слова:
 „Гей же людці, ви Чернигівці,
 Не піду до вас воєводою.
 Покажіть мені шлях прями́сінський
 У той Київ — стіл, місто вславлене!“ —
 Відрекли йому так Чернигівці:
 „Гей же вдатний ти, добрий молодче,
 Славний витязю сьвято́руський наш!
 В Київ навпростець буде верст пятьсот,
 Боком їхати — ціла тисяча.
 Шлях прями́сінський задубовано,
 Задубовано, затамовано,
 Заліг шлях отой рівно трицять літ.
 Сірий звір отут не проскакує,
 Чорний кряк давно не пролітує:
 Ні летіть, ні йти, ні проїхати,
 Соловейко-змий заляга той шлях,
 Аж на девятьох він сидить дубах,
 Аж на девять верст всіх захоплює;
 Свистить, злодій, він по соловячи,
 Репетує, пес, по звірячому.
 Гаї темні в низ похляють ся,
 Скільки люду — всі що мерці лежать“ —

Здалека-далік в полі чистому
 Ніби тирсонька коливаєть ся,
 А то їде, бач, огрядний козак,
 Козаченько стар, Ілля Муромець.
 Вже-ж і кінь під ним наче лютий звір,
 На коні він сам — мов сокіл ясний.
 Грошей в його пак не водило ся,
 Лиш сім тисячів мав червінцями,
 Окрім дрібязку сорок тисячів;

Під старим коню не було цїни.
 Та чого-ж йому не було цїни?
 Через те коню не було цїни:
 Ніде броду він не питав собі;
 Котра річенька на цілу версту —
 Плигне з берега тай до берегу.
 Перепилюють шлях станишники,
 Що по руськи звуть розбишаками,
 Навкруги Іллю обступили в мить
 І хотять ото грабувати вже,
 Живота, душі хотять збавити.
 Забалакав так Ілля Муромець:
 „Гей же братики, ви станишники!
 Забивати вам мене нізащо,
 У старого взять теж нема чого“ —
 Витяг лук міцний із налушника,
 Вибрав стрілоньку загартовану,
 Не по тих стріля він станишниках,
 А стріля старий у сирий дубок.
 Давизь титівочка на тугім луку;
 В самий кряж стріла устромила ся,
 Потрощила дуб в черенки з ножа.
 З того грому пак богатирського
 Всі станишники перепудились,
 Цілих пять годин без ума лежать.
 „Гей, комишники, добрі молодці!
 Годі вам лежать на сирий землі,
 Годі спати вам, висипати ся:
 Скільки вже пройшло та проїхало,
 А ви тутечки гави ловите!“ —
 Підвелись тоді добрі молодці
 Та Іллі до віг і попадали:
 „Гей же вдатний ти, добрий молодче!
 Ти іди до нас у товариші,
 А щоб бути всім за отамана!“ —
 Забалакав тут добрий молодець,
 Ілля Муромець, син Іванович:
 „Стану з вами я тут свиней ганяць!
 В Київ шлях держу: в оборонники,
 В поміч князеві Володиміру“ .

Їде він, меткий, чистим поленьком,
 Стоп надибує білодубовий,
 На стовпі такий напис писано:
 „Прямо їхати — п'ятсот верст, не більш;
 Манівцями-ж пак сімсот цілих верст“ .
 Рогляда Ілля пильно напис той:

„Прямо їхати — живіт стратити, —
Ні летіть, ні йти, ні проїхати...“

Загадавсь Ілля, стоїть, думає:
„Прямий шлях увесь задубовано,
Всі місточки геть поворушено!
Не козацька пак ото честь-хвала
Боком їхати, — навпростець подамсь!“
Швидко він злізав з коня доброго,
Ув одній руді вів на повіді,
А другою став ті мости мостить.
Три місточки склав калинові:
Порівняв він шлях навпростець собі.
Припустив Ілля тут навзаводи
По доріженьці по прямиїнькій.
Як узяв до рук шовковий батіг,
Як стьобне коня по крутих боках,
Як пужне його скільки сили є,
Як поніс Іллю богатирський кінь!
З гори на гору перескакує,
Зо шпиль на шпиль перестрибує,
Озерця, річки межі ніг пуска.
Близько річеньки, близь Смородини,
Наїзжав Ілля на девять дубів,
На Соловія, на розбійника.
Богатирський дух Соловій прочув,
Засвистів він, нес, по соловячи,
Зарепетував по звірячому,
Засичав, лихий, по гадючому.
Гаї темні в низ посихляли ся,
Води в річеньці скаламутились;
Під Іллею кінь рачки падає.
Поруша Ілля заповіт твердий:
Витяга стрілу загартовану
І пуска її у розбійника;
Праве око враз протяла стріла,
Тяжко гепнув ся соловій з дубка.
Підхопив його в білі рученьки,
Прикрутив Ілля до сідла собі.

За заставою за злодійською
Панське дворіще Ілля здибує;
От побачила Соловейчиха, —
А була вона дуже хитрою,
На горіше бач зараз вибігла,
Роздивила ся — Ілля Муромець!

І давай будить девятьох синів :
 „А вставайте лиш, добрі молодці,
 Девять синоньків, соколів ясных,
 Пометніть ся лиш по льохах мерщі,
 Заберіть мої золоті ключі,
 Відімкніть мої скрині ковани,
 Загребіть мої скарби-золото,
 Та виносьте їх на широкий двір!
 Доїзжа сюди та чужий козак,
 В тороках везе батька вашого“. —
 А сини її не послухались,
 Злі думки про те почали гадать,
 Поробити ся хотять крюками,
 Заклювати враз Іллю Муромця.
 От під'їхав він понід дворище :
 Як поточить ся Соловейчиха,
 Ну благать його, побивати ся :
 „Гей же ти еси, добрий молодче!
 Бери золота скільки хоч собі,
 Але випусти нам розбійника,
 Не вози його геть до Київа!“ —
 Та невічливо синки дивляють ся...
 Ото-ж Муромця тільки й бачили!
 Байдуже йому срібло-золото ;
 Як стьобне-шмагне коня доброго,
 Як припустить кінь враз навзаводи, —
 Полетів Ілля наче сокіл той.

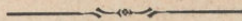
От доїхав він і до Київа,
 Посеред двора княжого спинивсь.
 Зняв ся він, Ілля, з коня доброго,
 До дубового привязав стовпа.
 Сам до гридні йде до прозорої,
 Спасу молить ся із Пречистою,
 Кланяєсь князю із княгинею —
 На чотирі пак усі сторони.
 А Великий князь, Володимир сам,
 Він справляв бенкет, частував гостей ;
 Безліч тут князів та бояр було,
 Та богатирів найпотужійших.
 От зеленого піднесли вина
 Іллі чароньку з півтора відра :
 В одну руку взяв, одним духом пив.
 Запитав його Володимир князь :
 „Як, козаче, нам величать тебе ?
 По найменню бо можно й місце дать,
 А по батькові — пошанованне“. —

Так на запит той відповів Ілля:
 „Гойний князю наш, Володимире!
 Ілля Муромець, син Іванович, —
 Так зовуть мене, а приїхав я
 Навпрост в Муром, міста славного,
 Із того села Карачарова“. —
 Тут богатирі найпотужнійші:
 „Володимире, князю-сонечко!
 Бреше на-очі чоловічина.
 Де-б йому навпрост переїхати,
 Коли шлях заліг цілих трицять літ
 Від Соловія, від розбійника?“

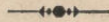
„Та й хваткий же ти мабуть молодче!
 Певно в шинку десь через край хильнув,
 Та з зеленого отого вина
 Верзеш ка-зна-що, не подумавши?“ —
 „Гей же дурню ти, князю кїївський!
 Соловій адже-ж тут зі мною ось,
 До черкаського сїдла припятий!“ —
 Як шатнули всі із дверей на двір,
 Один одного пхають, звалюють,
 Біжать глянути на розбійника.
 Володимир князь зацікавився:
 „Гей, Соловію, гей розбійничку!
 Ану свисни нам по соловячи!“ —
 Соловій на те князю славному:
 „Твого хліба ще не покушав я, —
 Не тебе мені, блазня, й слухати!“ —
 Князь і тутечки не вгамується:
 „Ти скажи йому, Ілле Муромцю,
 Нехай свисне він по соловячи!“ —
 Відповів на те Ілля Муромець:
 „Гей же князю ти, стільно-кїївський!
 В його щелени запечатані,
 Запекла ся кров на його устах:
 В праве око я поціливі його, —
 Лївим вухом геть стрілка вибігла.
 Хай зеленого піднесуть вина
 Чарку, так ваги — з півтора пуда,
 А щоб мірою — з півтора відра“. —
 От зеленого налили вина,
 Піднесли його Соловейкові;
 В одну руку він взяв легесенько,
 А хильнув усе за один ковток,
 Сам промовлює отакі слова:
 „Всипте чароньку пива пяного,

Щоб ваги була — півтора пуда,
 А щоб мірою — півтора відра.
 Меду всиште ще найсолодшого
 Чарку, так ваги — півтора пуда,
 А щоб мірою — півтора відра“. —
 Налили йому пива п'яного,
 Меду всипали найсолодшого :
 В одну руку він брав легесенько,
 Вихиляв усе за один ковток.
 Соловейко тут упивсь до-краю.
 І сказав йому Ілля Муромець :
 „Гей, Соловію ти, Рахматенку!
 Ну, зарепетуї по звірячому,
 Засвисти нам, псе, по солов'ячи,
 Звесели князя Володимира!“ —
 Став свистіти він по солов'ячи,
 Став брехати, псе, по собачому,
 Зарепетував по звірячому,
 У долоні став, злодій, ляскати,
 Став сичати, змій, по гадючому,
 Заревів, лихий, по турячому.
 Гаї темні в низ посхиляли ся,
 Панські горниці захитали ся,
 Скаламутились води в річеньці.
 Бояр покотом — що мерців дежить ;
 Володимир, князь стільно-київський,
 Почав по двору рачки лазити,
 А до гурту з ним — Апраксіївна,
 Бач дружинонька, душа князева.
 І благає він Іллю Муромця :
 „Гей, спини мерці ти розбійника,
 Заткни вершу швидч Соловейкові,
 На насінне хоч полиши бояр !
 Такі жарти пак непотрібні нам !“ —
 Став по своєму тут Ілля спинять :
 Як упавсь йому в чорні кучері,
 Як шварне його геть об долівку,
 Як підкине знов до гори його
 Вищ наріжної башти княжої,
 Як шпурне його о сірий камінь ;
 Тут і смерть прийшла Соловейкові.

(Конець буде).

Сервітути і розмежованє ґрунтів на правобережній Україні*).

I.

Після скасування панщини в аграрних відносинах нашого краю лишилися три питання, що не були розв'язані великою реформою 19 лютого 1861 року. Ми розуміємо вільних людей, чиншівників і сервітути. Знесене панщини було само в собі такою величезною справою, вимагало стільки сьмілої, складної і постійної праці, що згадані питання не були як слід обмірковані діячами реформи, а инколи навіть не звертали на себе їх уваги.

Отжеж „Положеніємъ“**) 1882 р. про вільних людей***) і 1886 р. про чиншівників уряд усунув згадані щерби реформи,

*) Правобережна Україна, офіційально «Юго-Западный край», складається з губ. Волинської, Київської і Подільської. Сей обшир землі між Дніпром, Дністром, Прип'яттю і Херсонщиною обіймає близько 170.000 кв. кільом. простору і $9\frac{1}{2}$ мільонів людности, переважно селян хліборобів, що чиняють 75% усеї людности краю. З погляду адміністраційного краєм править Київський генерал-губернатор (намісник), а кожною губернією окремиї губернатор, що має під собою 12 ісправників (старост), що завідують повітами числом 12 у кожній губернії. Селянських справ доглядають «мировые посредники» числом 2—3 на повіт, з них складаються «з'їзди мирових посередників» у повітах і «губернська рада для селянських справ» у кожній губернії.

**) Закони в Росії виходять під ріжними назвами: маніфест (універсал), указ (наказ), положеніє (ухвала), устав (патент), правило (постанова), уложеніє, учреждение, височайше утвержденное мнѣніє і т. и.

***) Вільними людьми називались колоністи з Прус і Австрії до Західного краю; вони оселялись на панських ґрунтах на умові оренди. Перед самим скасуванням панщини число вільних людей значно побільшилось. Чутка про коначність надліу підданих ґрунтами справила те, що дідичі переписували підданих на вільних людей, щоб не наділяти їх землею. До вільних людей позачислювана була теж двірська челядь.

допровадивши до цілковитого викупу десятки тисяч безталанного люду. Щож до сервітутів і розмежованя ґрунтів, то справа ся чим далі стає тільки більше замотаною, більше пекучою і час від часу викликає проекти суперечні одні одним. Тим часом досить тільки пригадати собі, що справа ся торкаєть ся $\frac{2}{3}$ людности краю, що вона загрошує перевернути весь сучасний аграрний лад його, що витискає вона щорічно немало сліз і крови з народа, щоб признати конечність докладного та справедливого її виясненя.

Чинші (census), сервітути (servitus), розшматковане ґрунтів відповідно трьохполевій господарці, се спадок, який лишив ся краєви після панованя Польщі. Польща з давен-давен була ареною, на якій перш усього йшла боротьба старих славянських основ із натиском чужих ідей. Старе славянське право гляділо на землю, як на власність того, хто своїми силами здобув її у суворої природи, хто працює над нею, обробляє її. Ще в XV в. се право істнувало на Литві і Руси. 1498 року один князь надає служниці своїй Святохні два пусті дворища в селі. Селяне не дають їй сих дворищ, а князеви, що приїхав на розправу, кажуть: „Ми, милостивий господару, не на Святохну тые земли розробливали, але на себе“. Князь бачить, „ижь с кривдою мужем нашим есть, ажебы мѣли поля — дѣлити“; порадившись із селянами, надав Святохні нерозроблені пусті землі*).

В Польщі того часу ширились уже иньші погляди. Перенявши римську віру, стикаючись із Німцями в боротьбі за самостійність, Польща переняла римське право, римські погляди на основи держави разом із німецьким феодальним правом, яке гляділо на земельну посілість як на власність короля. На підставі сего права король Сигізмунд Август в „уставі о волоках“ говорить: „Кметь и вся его маетность наша есть“. Уважаючи себе властителами всеї землі, королі почали роздавати її воякам та достойникам, що своєю чергою налавали менші шматки своїм прислужникам разом із оселеними людьми. Сі люди зразу здебільшого були свободні, але скоро перейшли в стан неволі. Одною з причин неволі була бідність люду. Державні тягарі росли, вартість праці була мала, вартість грошей і продуктів страшенно велика. За довги по закону чоловік робив ся невільником, а довги ті годі було сплатити, коли за одну визичену вівцю по році довжник мусів звернути

*) Ревизія пущь, стор. 277.

12 овець і 12 баранів. Повернувши в неволю немало людности екопомічними способами, дідичі почали змагати ся повернути й решту людности на підданих дорогою права. В протягу XV віку доконане було повне заневолене селян Польщі. Протягом цілого століття, починаючи від Ленчицького сойму (1421 р.) і кінчачи Краківським (1532 р.), усі сойми обмежують права селян і ріжними ухвалами ступнево повертають їх у підданих. Селянин мусів платити панови данину чи грішми чи виробами, обробляти задармо панські лани, підлягав двірському судови, не міг робити жадного правного акту, навіть бути свідком у суді, не мав доступу до жадної державної або суспільної посади, навіть не мав права учити ся*).

По Люблинській Унії край наш підпав під пановане Польщі, збогативши її величезною силою врожайної, плодючої землі. Та земля ся лежала облогами, людности було мало, а до того вона була ще дуже збідніла. Ні обробляти сеї землі за браком робітника, ні продавати її на власність за браком грошей не було жадної змоги. Польське законодавство запроваджує „вічне чиншеве право“; на підставі його всякий троха заможній чоловік міг набути землю на власність, заплативши гроші не зразу, а щорічно на вічні часи виплачуючи раз умовлену квоту. Сим способом зваблювано до краю грошовитий люд, стягано гроші. Бідну людність, робучі руки пани закликають, заохочують до оселеня, спиняють від еміґрації на вільні степи та Запороже ріжними корисними умовами: інвентаріями, сервітутами і т. п. Край залюднює ся, еміґрація спиняєть ся, селяне приміцнюють ся до землі. Тоді, ступнево починають дідичі запроважати до краю польський панщизняний лад. Еміґрація стає неможлива: на півдні еміґрантів чекає татарська неволя. Чорна хмара ляцької неволі окутує край, селянин тратить усі державні і господарські права, стає приватною власністю дідича. *Polonia* стає *inferus rusticorum*, а *misera ruthenica plebs* — її бидлом.

Після розбору Польщі російський уряд, відібравши у шляхти деякі політичні і горожанські права, не торкав ся довгий час економічних відносин краю, а навпаки: зміцняв і стверджував їх. Штиками і буками російський уряд остро боронив панщину; „крѣпостное право“, чи краще повне „безправє“ селян розви-

*) І. Франко, Панщина і її скасованє, стор. 19—23.

нулось до апогея, прийняло крайню огидливі форми. Мужик лишився на ґрунті, але сей ґрунт, і він сам, і його жінка й діти були власністю дідича на рівні з худобою. „Та він справді був худобою, що пасе ся на ґрунті, але не може сказати, що се її ґрунт“*).

Далі йти сею дорогою було нікуди. Та ось польське повстання 1830 р., різанина у Галичині 1846 р. і скоре за тим скасоване панщини в Австрії, ненастанні бунти селян, мало по малу змінюють погляди російського уряду на становище краю. Уряд шукає сталої, реальної підвалини для досягнення своїх політичних змагань; він бачить, що такою міцною, сталою підвалиною його влади в краї можуть бути тільки селяне. Треба було найти спосіб поліпшити становище селян. Сим способом мали бути інвентарі, якими колись самі дідичі обмежувати сваволю своїх лютих собратів, визначаючи розмір панщини. 27 Мая 1847 року з'явили ся „Інвентарныя правила“, якими бажалось визначити розмір панщини і застерегти за селянами ту землю, що вони нею володіли. До інвентарів мусіли бути затягнені не тільки поля й садиби, що були в посіданю селян, але й усі користи, які мали селяне по старим інвентарям і звичаям. „Незалежно від одного поля й садиби дідичі повинні відрізати селянам як пасовиска для літнього утримання худоби, так по зможі й ліс для будівлі, опалу і иньших господарських потреб селян“. Про горожанські або політичні права селян ся реформа навіть і не згадувала: мужик лишив ся й на далі таким же безправним, німим страдником панської сваволі, яким був і перше. Вводити в жите ті інвентарі мала поліція. „Поліція, полигавшись із панами“ каже д. Шульгин**) „найшла собі невичерпане жерело хабарів“. Не диво, що до інвентарів затягнено було меньше землі, ніж було її в посіданю селян. Та все таки, чи але чи добре, а поля й садиби записані були в інвентарі; щож до лісів і пасовиск, то дідичі порадили собі иньшим способом і замісь затягнути їх до інвентарів, визначити їх розмір і границі, вони дали селянам право користуватись лісами, сїножатями і пасовисками на всіх полях, лугах і в двірських лісах. Таким способом декуди вся двірська посілість була обтяжена сервітутовими правами замісь того, щоб частина її, якою на ділі користувались

*) Франко. Панщина.

**) Професор, довгий час видавець і редактор «Кієвлянина», у книзі «Двадцятилітє Югозападнаго края».

селяне, була відрізана на їх власність. Скаржитись селяне не могли; всяка скарга уважала ся бунтом, викликала суворі наслідки, тим більше, що в Петербурзі не сприяли сим „правилам“, гляділи на них як на річ революційну. Не дивож, що інвентарні часи лишили смутні спомини в народній пам'яті:

Зразу пани раділи ся,
Сповняли вентарі,
А там стали шкури дерти,
Як і перше драли!

голосить пісня того часу. Та ніколи доходило не тільки до шкури! Д. Астирьов*) наводить факт, що вагітна жінка була замордована на смерть дідичем за те, що зловила і занесла до двора одну п'явку замість десяти відповідно „інвентарним правилам“. Тільки 19 лютого 1861 р. словами універсала Олександра II „перекрестись, рускій народ!“ панському бидлови повернено людську гідність, панська власність стала державною власністю, „крѣпостное право“ — панщина, усі данини і тягарі були знесені без усякого відшкодованя, а за землю, що відходила до селян, вони муієли сплатити грішми дідичам відповідно її вартости. В трьох губерніях краю було того часу 504,844 дворів**) із людністю до 1½ мільона душ мужеського пола. Селянам відрізано до 4½ мільона десятин***) землі. Пересічно на двір приходилось до 8¼ десятини, а на душу 2¼ десятини. За кожду десятину землі селяне муієли сплатити дідичам пересічно у Волинській губ. по 13½ руб., в Київській губ. по 28 р., у Подільській по 29 руб., а разом усього селяне мали сплатити дідичам за всю землю 93 мільонів руб. Ні державний скарб, ні тим більше селяне не мали такої сили грошей і для того скарб сплатив сю суму дідичам облігаційними опроцентованими паперами. В протягу 40 років, сплачуючи щорічно звиш 5½ мільонів руб., селяне повині були повернути скарбови всю „викупну позикку“. Що до розміру ґрунтів, які мали бути наділені селянам, то „Мѣстное положеніє“ вимагало,

*) Астыревъ, Одинъ изъ вопросовъ дня (Сѣверный Вѣстникъ 1891 р. NN. 8, 9).

**) Двір — господарство. Тепер число господарств і число душ майже подвоїлось.

***) Десятина має 2400 кв. сажнів, а морг має 1317 кв. саж. одна десятина = 2 морги без 234 кв. саж.

щоб уся земля, яка була зятягнена до інвентарів 1847 року, перейшла на власність селян. Разом із тим „усі землі відділені на користь селянам повинні на завше лишити ся в їх о рудуваню“*). Як сказано вже, дідичі в остраху, щоб сервітутові землі не були коли небудь віддані селянам, не записали їх до інвентарів, давши селянам право користи на всіх двірських ґрунтах. На жаль, ні московське право, що на його підставі укладало ся краєве „Положеніє“, ні російські чиновники, що мали вводити його в жите, не знали ні чиншу, ні сервітутів, ні багато інших відмін у краю, наслідків окремих історичних, етнографічних і економічних умов його. Тим то й годі було б шукати в інвентарях або в „Положеніі“ виразу „сервітут“. Нема його також ані в „установних грамотах“, ні в „викупних актах“ — документах, якими визначались права сторін. Одні мирові посередники, укладаючи сі документи, перелічували в них усі користи, другі знаходили їх чимсь неподібним і не згадували про них, треті писали не знаючи, про що вони пишуть. Виходила не мала плутанина, яка скоро почала викликати непорозуміння між селянами й дідичами. Щоб усунути їх, 4 квітня 1865 р. була затверджена царем ухвала головного селянського комітету, де постановлено: „Въ виду безпрерывно возникающихъ между помѣщиками и крестьянами Юго-Западнаго края споровъ о правѣ пастьбы скота на толокахъ въ череполосныхъ ихъ поляхъ, и жалобъ о потравахъ, постановлено, что въ тѣхъ перазмежеванныхъ имѣніяхъ губерній Кіевской, Подольской и Волынской, гдѣ до изданія положенія 19 Февраля 1861 г. существовало общее помѣщика и крестьянъ пользованіе толокою въ одномъ и томъ же полѣ, сохраняется какъ за помѣщикомъ такъ и за крестьянами право безразличнаго пастьбища во время нахождения полей въ пару (толокѣ) и по снятіи съ нихъ хлѣбовъ впредь до окончательнаго отдѣленія крестьянскихъ земель отъ помѣщичьихъ“. Хоча й тут нема виразу „сервітут“, але вся ухвала не що инше, як визначенє сервітутового права на всіх нерозмежованих маєтках, хоч би воно не було зятягнене ні в які давніші документи. Що се так, бачимо з того, що ся постанова пізнійше трохи ввійшла в закони. §. 25 „Положенія о чиншевикахъ“, що вийшло 1886 р., коли аграрні відносини краю стали відомі в Петербурзі, вже ясно говорить: „Вмѣстѣ съ пра-

*) Сборникъ законоположеній по устройству быта крестьянъ ч. I. стор. 54.

вомъ собствениости на чиншевыя усадебныя и полевыя земли, за чиншевиками укрѣпляется также право пользования сервитутами на земляхъ вотчинниковъ, въ томъ видѣ и размѣрѣ, въ которомъ сервитутное пользование было имъ предоставлено и существовало до упраздненія чиншевыхъ отношеній“. Коли-б 20 лѣт наперед аграрні відносини краю були відомі діячам селянської реформи, то редакція „установних грамот“, викупних актів і самої ухвали 4 квітня 1865 р. була-б иньша і не викликала-б тої непевности, неясности й плутанини, яку викликає тепер.

Вороги сервитутів кажуть, що жадних сервитутів у краю не було, що вигадали їх пізійше „босоногі патріоти“ хлопомани і діячі реформи 61 року, настроєні ворожо до дідичів. Коли-б сервитути навіть і були, провадять вони далі, то закон 4 квітня 1865 р. зніс їх, застерігаючи право спільного випасу тільки в нерозмежованих маєтках, а таких у краю нема, бо „викупними актами“ селянська земля була виділена, значить, і розмежована від двірської.

Наслухавшись сих бесід 1873 року подільський губернатор князь Мещерский, у своєму „всеподданнѣйшемъ отчетѣ“*) запевняє, що місцеві дідичі почувають конечну потребу розмежованя селянських ґрунтів від двірських, бо без сего годі їм запровадити поліпшеня в рільничій господарці. Селяне не сприяють сим замірам; вони боять ся, що можуть при сій зміні стратити сервитутові права. Уважаючи, що розмежоване ґрунтів і знесенє сервитутів без усякого відшкодованя селянам було-б несправедливе і пошкодило-б їх добробитови, кн. Мещерский радить викупити у селян сервитутові права і тоді зробити розмежованє. Замість грошей селянам можна дати за сервитути відповідну кількість землі на власність.

Краввій генерал-губернатор, на розвагу котрого перейшла ся справа, уважав загальне розмежованє ґрунтів справою невчасною і трудною до виконаня. Викуп сервитутів на жаданє дідича може бути допущений, але кожного разу дідич мусить сплатити відшкодованє селянам чи грішми чи землею.

Тим часом 1875 року на розвагу Комітета міністрів надійшло справозданє „комісії визначеної для дослідів загального стану

*) Коженній губернатор щорічно посилав цареві реферат про стан губернії, що зветь ся „всеподданнѣйший отчетъ“.

рільничої господарки в Росії“. Одною з великих перешкод до розвою й поліпшення господарки, до запровадження плодозміну, штучних дугів, сіяної трави і т. и. комісія вважає існування сервітутів. „Нема чого покладати надію на самі добровільні згоди і порозуміння в сій справі між дідичами і селянами, що допускають закони: селяне нізащо самохіть не зголосять ся стратити сервітутів“. Комітет міністрів, з уваги на конечну потребу піднесення рільної господарки, прийшов до думки про конечність знесення сервітутів, але на основі „повної справедливости і цілковитого відшкодування“ селян.

Справа знов опинила ся у краєвого генерал-губернатора. Він зібравши відповідні заяви місцевих губернських рад по селянським справам відповів міністерству внутрішніх справ 1879 року, що для піднесення рільничої господарки скасування сервітутів не є річ найпотрібніша і найголовніша. Відповіднійшою і корисною річю було б примусове розмежування селянських двірських ґрунтів з умовою, щоб та сторона, котра жадає розмежування, зробила його на свій кошт. Скорож одно знесення сервітутів уважалось би за річ конче потрібну, то селяне мусять відібрати за них „значне відшкодоване“ від дідичів.

Та сей проєкт лишив ся на папері, бо в Петербурзі „упразднення сервітутнихъ отношеній признано было несвоевременною а опасной мѣрой для всего населенія края“.

За 18 літ справа не поступила ні на крок і дідичі переконались, що адміністраційною дорогою нема способу знести ненависні сервітутів: уряд добачав у справі політичне ядро, здавав ся на погляди адміністраційних інституцій, а сі розважали її на користь селян.

Тоді граф Ледоховский, дідич м. Кодні*), пошукав иньшої дороги. Весною 1878 року він заїяв свій обліг, де з діда праділа весною паслась громадська череда до посіву озимини. На підставі закону 4 квітня 1865 р. селяне запізували дідича до мирового судді. Сей закон, як ми бачили, застерігав селянам право спільного випасу на облогах, толоці і стернях у нерозмежованих маєтках, яким є й доси маєток ґр. Ледоховского. Мировий суддя і з'їзд мирових суддів, куди перенесли скаргу селяне, ствердив

*) Містечко близько Житомира звісне виконуваними тут лютими карами на колях і приповідкою: »А щоб тебе сьвята Кадня не минула!«

присуд на користь графа Ледоховського. Селяне виточили процес перед сенатом.

Д. 9 листопада 1881 року за N. 69 сенат ствердив ось який наказ: „Правительственный Сенат находитъ, что буквальное содержание закона 4 Апрелья 1865 г. не представляетъ никакого основанія къ заключенію о какомъ либо ограниченіи права помѣщиковъ свободно распоряжаться принадлежащими имъ землями въ отношеніи назначенія тѣхъ или другихъ изъ нихъ по своему выбору подъ пашню или въ толоку, такъ какъ о способахъ веденія полевого хазяйства въ законѣ этомъ вообще ничего даже не упоминается... Сенатъ опредѣляетъ: жалобу крестьянъ м. Кодни оставить безъ послѣдствій“. Сею ухвалою сената сервітутові випаси були скасовані і сіми кількома стрічками кілька мільонів людности краю позбавлено права, якого не могли видерти у них дідичі за довгий час панщини, яке засвідчено інвентарями, покрито кількома давностями, яке, хоча невміло, а все таки застережено було законом 4 кв. 1865 року. Значіне-ж сього права для селян видно з того, що програвши справу по судах і здаючись на ласку царя, громадяне Кодні писали: „У людей поля зеленіють, а у нас від голоду в очах зеленіє“.

Сенат у сій справі опер ся на „буквальному“ тексті закона 4 кв. 1865 р., але в інших справах сенат часто розважає їх відповідно загальному, а не „буквальному“ розумінню закона. Правда, московське законодавство не знає сервітутового права; правда й те, що різні користи на ґрунтах дідичів у „викупних актах“ не названо сервітутами. Але так сі користи називає люд, так їх називають самі дідичі, так почали відразу йменувати їх усі губернатори, генерал губернатори, комітет міністрів, державна рада і т. и. Нехай московський закон не знає й не розуміє значіння сервітутового права, але його знає російське законодавство. § 637 „Гражданских законів губерній царства польского“ говорить: „сервітутъ есть повинность, лежащая на одномъ имѣннн для пользы и потребностей другого имѣннн, пренадлежащаго иному собственнику“. Так само вясняє се право й § 1089 „Свода гражданскихъ узаконеній губерній прибалтійскихъ“: „Подъ названіемъ сервітута разумѣется такое право на чужую вещь, которымъ подвергаются собствен-

*) Сенат — найвисша судова інстанція в Росії; відповідно «наказам» сената всі інші суди мусять розсужувати всі подібні справи.

ники извѣстнимъ въ пользу другого лица, или другого имѣнія, ограниченіямъ въ пользованніи оною“. Хиба-ж селяне винні, що чиновники писали в актах не так, як вони висловлялись, і називали сервітутові користи „пользованиємъ“? І для чого знов потрібний був закон 4 квітня 1865 р., коли він „не представляєть никакого основанія къ заключенію о какомъ либо ограниченіи правъ помѣщиковъ свободно распоряжаться принадлежащими имъ землями“? Сей закон застерігав за селянами право потягати користи на ґрунтах дідичів, і властителі ґрунтів, обтяжених сервітутами, не могли по своїй волі повертати їх чи під обліг чи під засѣви. Мужики притихли з процесами, бо на підставі сенатського наказу мусіли так само програти їх, як у 60-х роках програли виши 30.000 сервітутових справ селяне Галичини. Стративши захист закона, вони почали бурити ся й грозити. Бунти, пожежі фільварків, токів, напади на двірську челядь, а там свист нагайок, вязиці, кримінальні лавки — ось зарада, якої вхопив ся народ боронячи своє право в мастках дуків-дідичів та впливових чиновників, що зараз почали касувати сервітутути. Генерал-губернатор Дрентельн 1885 року „мусів звернути увагу на се непевне становище рільництва в краю, на сі незгоди й заколот між дідичами й селянами: не раз суворими способами (приходилось гамувати явну самоволю і розрух селян“*). Комітет міністрів знов постановив, що розмежоване й знесене сервітутів річ потрібна, але разом з тим у сій справі потрібна теж „всемѣрная осторожность, соблюдение строгой справедливости и установление, гдѣ потребуется, соответственнаго вознагражденія крестьянъ за потерю ихъ сервитутныхъ правъ“. Нарешті 1886 року при нарадах державної ради над „Положеніємъ о чиншевикахъ“ вийшов царський наказ: „Предоставить министрамъ внутрен. дѣлъ и земледѣлія войти въ ближайшее обсужденіе мѣръ къ устраниенію вреда, причинаемаго сельскому хазяйству сервитутами и чрезполосностью и предположеніямъ, которыя будутъ выработаны, дать въ непродолжительномъ времени дальнѣйшее движеніе въ законодательномъ порядкѣ“. На сьому наказі і зависла справа по сей час. Инколи тільки в часописях подають звістки, що різні інституції роблять досліди, збирають матеріали, подають проєкти і що незабаром сервітутове право сак чи так має бути знесене. Звичайно все се робить ся

*) Сѣверный Вѣстникъ 1891 р. ч. 8. Одинъ изъ вопросовъ дня, стор. 237

потай, „канцелярським“ способом. Сей спосіб розв'язання такого важкого і далекосяглого питання мусів стати причиною величезних хиб і помилок і викликати сумні наслідки. Брак відповідного числового матеріалу викликає брак докладних дослідів, що виясняли-б справу і самій адміністрації. Тепер же вона сама блукає в потемках, на які вказує та непевність, хитливість і розмаїтість поглядів, що панує в протягу 40 років. Один генерал-губернатор гадає, що справа с'як чи так мусить бути залажена; другий уважає розв'язане її „рiчею невiдповiдною, невчасною і небезпечною“. Одні радять обчислити вартість сервітутів по кількості двірської і селянської худоби, інші по пересічним числам добровільних згод між селянами й дідичами. Ті радять звернути селянам відшкодоване за сервітути землею, інші грошми і т. и.

Після сего короткого нарису історії сервітутового питання розглянемо значіне його для краю.

(Далі буде).

Ф. Я. Немоловський.

БУДУЧНІСТЬ ГІМНАЗИЙ.

(Уваги проф. Дра Фрідріха Паульзена).

Подав Др. Іван Копач.

II.*)

Також під зглядом стилістично-літературним може по моїй думці лектура новочасних поетів і письменників, як на нині бодай, безпечно дати стільки, скільки клясицизм, який доходить лиш до невеличкої вирази і маленького обсягу в лектурі. Або радше, вона без сумніву робить се вже давно, хоч і не все є лектурою шкільною. Лессінґ або Шіллер, Фрайтаґ (Freitag) або Тен (Taine) або який небудь иньший зовсім новочасний і зовсім нешкільний письменник певно має звичайно далеко більший вплив на перший витвір стилю і літературного смаку наших учеників, як шкільна лектура Демостена і Софокля, Цицерона і Лівія. Тамті відразу лізуть до уха й пера. Відколи з латинським вільним виробом відпала остання рештка старогуманістичного устрою науки (в р. 1891 — пер.), від тоді вплив клясиків на витвір стилю ще більше зникне, як то було вже від введеня німецького вільного виробу. А що виображення про епічну й ліричну форму, про драматичну й історичну композицію, про артистичну диспозицію розвідки або досліді, о скільки взагалі се діє ся в гімназії, творять ся більше на німецьких, як на грецьких або латинських звірцях, се теж мабуть загально звісно. Вкінці що до „гуманізму“, тобто глибокого й делікатнішого розуміння людсько-обичаєвих справ, — то про те мабуть теж ніхто не буде сперечати ся, що Шіллер, Гете, Шек-

*) Див. Л.-Н. Вістник, кн. XI. стор. 133—160.

спір, Карлєйль (Carlyle), Дж. Ст. Мілль, Тен, Ранке так само гідні впровадити в розумінє малого і великого сьвіта людського, як Гомер, Софокль, Горацій, Тацит, Тукидид. А що вони впроваджують у сьвіт сучасности, хоч без обмеженя на сучасність, то сего чей ніхто не схоче вважати за хибу. Або може старинні письменники тому кориснійші, що в більш чужій бесїдї лежать перед нами? Чиж новочасні поети і письменники, передовсім німецькі, мало дають трудностей ученикам? Латина і грека змушує до мозольної праці, до основного зглублюваня. Кауер говорить про се в одній відповіді на отсї розважаня: Він часто досьвідчив, каже, що „гадки учеників совгають ся по німецькім текстї, як колесо по надто гладкій шинї; нема тертя. Вони читають і слухають слів матерної бесїди з вигідним вдоволенєм, що коло їх уха гомонять своєрідні звуки (vertraute Klänge), і не раз се тяжка і прикра робота, що йно виривати їх із тої ілюзії, мов би то вони зрозуміли реченя, тому що їм усї поодинокі слова видавали ся зрозумілими“ (Preussische Jahrbücher LXIV, 835). Певно, се може часом бути; і праця така може мати свою прикрість. З другого однак боку може вона мати прецінь також свою принаду і утіху для учителя і учеників, коли те, що перечитано на разї як щось зовсім зрозумілого і природного, покаже ся дивним і загадочним. А так само й річеве понятанє; Сократове *ἐξετάζειν* будило все живу увагу в тих, що його слухали, і то все й при тих справах, що їх як раз хтось уже ніби остаточно рішив. А вкінці, чи се нудна справа чи ні, конечною вона все таки раз на все лишить ся. Ба, я міг би навіть сказати, що обсервація Кауера є найліпшим доказом її конечности і недостаточности клясичної лектури; бо той настрій, находити все в порядку, як лиш незнаї слова не обивають ся о уха, вироблює ся як раз при препаратациях на стрічки; жвавий семак уже привичасний прочитувати лекцію лише в тій ціли, чи там нема незнаних „слівець“.

А мав би який учитель — з причини браку трудностей граматичних і лексикальних — бути в клопотї, що має писати або говорити про Телля, Егмонта й Іфігенію, — а Фавста теж не все буде мож обминати, — то я думав би, що він також не сотворений до того, щоб прїманам (осьмакам) пояснити грецьких трагїків або Гомера або Горація як зеркало людий і часів.

Я додаю ще одно. І з нової гїмназії, що не буде вже вчити старих бесїд, а бодай грецької, не мусять і не сьміють

про те зникнути грецькі письменники ; їх будуть читати в перекладах. Розуміє ся, ми читали-б Гомера, а також Аїсхіля й Софокля, а може відважились би колись раз і на кілька комедій Арістофана, що показує той світ з иншого боку. І так само читали-б ми Тукидида, цілого Тукидида, не лише кілька книг, очевидно не в школі, лиш кожний для себе дома, з пером у руці: ми заправляли-б учеників до роблення перегляду, або до слідження якоїсь одної нитки через цілий твір. І зовсім природно, ми не дозволили-б на те, щоб житєписи Плутарха дармо лежали в видавництві перекладів Рекляма. А як мав би хто між учениками інтерес до того, то ми би його заправили подивити ся раз і на те, як глядять філософи, Сократ, Платон і Ксенофонт, на публичні справи і як в їх державних ідеалах zarazом показують ся фактичні відносини в відверненню (Umkehrung). Як би ми так учили грецької історії і літератури один рік, то думаю, ученики, що взагалі мали би змисл до розуміння історичного житя, почували-б духа Греків і їх істоту також без їх бесіди. І рівно-ж так само поклали-б ми на другий рік римську історію і літературу в осередок науки; глядячи разом на істориків і сучасних їм письменників і обговорюючи їх у більших або меньших виробках, мали-б ми і тут літературну й історичну науку в одній точці. А щож могло-б заваджати, по-пробувати раз щось такого в одній точці й для середніх віків?

І на се все я міг би також вказати, як би хто хотів говорити про історичне образование, що воно, мовляв, не мислиме у того, хто не знає грецької й латинської бесіди. Очевидно, мені ані в голові оспорювати величезну і справді незамінну вартість старинних бесід для історичного образования. Бесіда то одинока річ, що перейшла до нас зі старини в неушкодженій цілості, в ній виступає ціла стара минувшина в сучаснім своїм одягу. Кожде грецьке й латинське слово є частиною старини і дозволяє кождому, хто його розуміє, мов би через дірку у стіні, безпосередно дивити ся на відносини житєві і думки старинних людей. Як подорож по чужині інакше вчить, ніж опис подорожи, головно через те, що вона неустанно веде до тисячей припадкових зіткнень із усякими й дрібними річами, про які в жаднім описі нема бесіди, так учить лектура в чужій бесіді інакше, як у перекладі; постійне зіткненє з властивими і своєрідними словами і зворотами чужої бесіди провадить до найрізнішого несвідомого поучуваня про обставини житя, погляди і думки чужого народу, як се жаден

перевід і жаден коментар не є в силі. Зовсім по домашньому може почувати себе в старині лише той, хто знає бесіду. А прецінь, міг би я сказати, не один може відповідно до обставин більше знати і більше хісна мати зі старини, що знає її літературу лише з переводів, ніж другий, що цілі літа вчить ся старинних бесід. Наколи 17—20 літний молодець прочитає в чотирох тижнях у німецьким переводі в цілости Тукидида, з тою увагою, яку вимушує собі сей інтересний драмат у того, хто його почав слідити, то певно довідає ся про політичні і військові, товариські і духові відносини тих часів більше, як другий, що цілий піврік „препарує“ на поодинокі години якусь часть із одної книги і з великим трудом (Ach und Krach) переводить се потім у школі. Я теж, гадаю, меньше-більше знаю, що може дати перевід, а що ні. Супроти модного (üblich) понижувания переводів може прецінь придало би ся від часу до часу пригадати, яким впливовим способом виховання оказали ся переводи. Середні віки знали Біблію й Аристотеля, два головні жерела своєї освіти, лише з переводів. Так само аж до нині читає народ Св'яте письмо лише в німецькій бесіді; а котра-ж книжка, аж по нинішній день, могла-б рівнати ся з ним хочби з далека під зглядом впливу на духову освіту нашого народу? Відомо, що Фридрих Великий, пильний читач і великий обожатель старинних авторів, передовсім філософів, читав їх лише у французьким переводі; можна би може сумнівати ся про те, чи були-б йому старинні писателі так важні, якби йому батько, замісь заказати науку латини, був наказав потити ся кілька літ на шкільній лавці над граматиною і словарем; близькі приміри з найновішого часу не промовляють, здає ся, за тим. Для мене досить того, думаю, щоб показати, скільки можуть дати переводи. Хто хоче річи, той найде її і в переводі, а кого вона не интересує, тому й оригінал не поможе. Ба, чи не мож навіть таке сказати: недовірчивість і погорда, які гімназия піддержує до переводів як до зовсім погубних і нікчемних річей, які властиво не повинні-б бути на світі, якраз здержує многих від читаня і пізнаня старинних письменників! Кілько-ж властиво прочитав пересічний абітурієнт із грецької літератури? З Софокля одну або дві драми, з Ксенофонта і Геродота, Платона, Тукидида, Демостена по кілька малих уступів, но, і Гомера*). Чи-ж то не чудно, виносити грець-

*) У нас, очевидно, ще далеко меньше. Пер.

ких письменників під небеса як вічних творців правдивих людей, а потім вдовольняти ся так смирною потравою; величати Плятона як вершок мудрости, а потім не дати ученикам нічого більше крім Ляхеса і Евтифрона? Як би хтось величав так Шіллера і Гете, як звичайно величають Греків, а потім прочитав би по кілька кавалочків із одного й другого, а решту лишив під порохом у шафі — що певно нераз також діє ся, — чи не подумали б ми, що його горяче славословіє неправдиве і є лиш конвенціональною привчикою (Anbequemung)?

Справді я думаю, що й нинішня наша гімназія така, яка є, повинна би основно змінити своє становище до переводів. Ученики прецінь знають ся з переводами, лиш що дотепер навчили ся хіба їх фальшивого уживаня. Розважні учителі давно застановляли ся над тим: чи не можливо, замінити потайне, заказане і шкідливе уживанє їх на правильне і пожиточне. Так можна би при домашній праці уживанє доброго, вільного переводу не лише дозволити, але просто порадити; воно улегчило би ученикови язикове переробленє тексту, не звільняючи ще зовсім ученика від праці. А потім, як би раз прорубано туди дорогу, можна-б із переводів зробити новий ужиток, можна-б із них справді пізнавати цілих письменників, яких тепер майже зовсім не читає ся, задля того, бо обстає ся при тім, що їх треба читати в їх бесіді. Так то жаданє вивченя бесіди спиняє наших учеників взагалі від пізнаня грецької літератури.

Я зсумую вислід: загально перецінюють те, що нині дає ученикови наука старинних язиків, бо кладуть те, що бажанє, за осягнений правильний резултат. З другого боку не доцінюють того, що нині маємо на заступство; гуманістичне образованє можливе нині вже й без науки старинних бесід“.

III.

В тій цілі жадає Паульзен такого доповненя і розширеня науки німецького язика, щоб він був у силі „заняти в гуманістичній гімназії те місце, яке сотки літ займала латина, то значить, щоб став головним жерелом літературно-естетичного, стилістично-реторичного і диялектично-філософічного образованя“*). Опісля пише дальше так:

*) Лиш мимоходом зазначу, що руська література поки-що не може рівняти ся з німецькою під тим зглядом, що отже значну часть підстави гумані-

„Я зваю добре, що розумні мужі мають поважні сумніви проти такого розширення і піднесення науки німецького язика. І так нераз вказувано на те, що лектура німецьких клясиків може стати в руках педантичного і бездушного учителя страшенно пуста і може легко через те на завсігди поцувати ученикам смак до наших поетів. Шкільні автори легко трохи прибридають; що ученик читав у школі, те відкладає мущина на бік. А прецінь ліпше, щоб се діяло ся з Горациєм або Вергілем, ніж із Шіллером або Гете. Та й небезпеченство при старинних авторах не таке велике; учитель, що нічого більше не вміє дати, може держати ся бесіди і граматики, а при німецькім язичі се очевидно неможливе; тож і з'явить ся тут зараз нудна естетична балаканина (бляга), або педантичне аналізоване і схематизоване; а се для автора далеко небезпечнійше. А щож би то діяло ся з філософією! — Рівно-ж і німецький письменний виріб, як би надто був висунений на перший плян, будить поважні сумніви проти себе; формальна зручність або навіть реторичне геройство (Virtuosität) — то небезпечний дар, і школа не може ставляти собі метою виробляти його. Куди веде проста реторика про всякі річи, як випорожниє душу балакане про все, що йно прочитано й пізнано, то показали старинні реторичні школи пізнійших часів із застрашаючою очевидністю. Також і на те вказують, як непевним мірилом таланту і пильности є німецький письменний виріб. Як раз у глибоких настроєних натур розвиває ся дар вислову пізнійше, коли натомісь поверховні товариші часто дуже вчасно осягають певну зручність в уживаню пера; передовсім Жиди з їх вчасно розвиненим даром балакучости (Zungenfertigkeit) покажуть ся висшими від Німців, що ростуть повільнійше, але за те й довше.

Певно, всі ті уваги не безпідставні. Що й учителі німецького язика в будучій гімназії не будуть самими знаменитими і геніяльними (geistreich) мужами, треба прийняти, а так само не може бути сумніву про те, що години німецького язика можуть бути теж нудні; навіть години релігії й історії можуть бути такі. Але такі рефлексії і сумніви не здержать ходу річей. Ми не зможемо задержати старинних язиків для того, що наука німецького язика приносить нові своєрідні труднощі й небезпеченства.

етичного образования у нас в такім разі мусять і дальше ще довго творити чужі бесіди, а бодай переводи з них. Та про се може колись иньшим разом.

Такі річи не зависять від волі й вибору: наука чужих язиків має лиш одну тривку підставу, а то ту, що їх конечно треба вміти. Що вони помагають вийти з деяких труднощій, нпр. з тої, що прецінь же треба чимсь затруднити молодих людей у школі аж до 20 року жия, така підстава довго не вдержить ся. Отже треба лиш про те одно дбати: устроїти науку німецького язика і приготувати вчителів до їх задачі так добре, як лиш можна, а поза те вірити, що молодіж і тоді буде вміти найти те, що їй відповідне. Як їй де тут або там через шкільну науку й обридне Шіллер або Гете, ну, то може вона тоді втече на ратунок до Гомера і Софокля, до Шекспіра і Мольєра, і може відтак прецінь коли хоч звідтам найде знов дорогу до німецьких поетів. А що до небезпеченства вимови, то се якраз було би задачею німецького письменного виробу не вчити „краснорічivosti“, лиш паралізувати ту тенденцію, змушуючи учеників до річевого трактованя справи; ученик має в нїм учити ся видіти і слідити, важити і судити, а не творити слова і будувати фрази, як сего вчив латинський виріб.

Зрештою, се хочу прецінь також ще порушити, тут зовсім не йде о те, щоб науку німецького язика впровадити у спадкоємство по латині й греці також що до числа годин і способу навчаня. Не один критик, що прив'язує занадто ваги до механізму поділу годин, уважав се конечною консеквенцією поданого тут погляду і відтак хапав ся за голову: 8 або 10 годин тижнево лектура німецьких клясиків, то смерть! І справді се була-б смерть; але про такий плян не було-б очевидно жадної бесіди; я лишая означене числа годин, як се зрештою зовсім справедливо, учителям будучої гімназії, і завважую лише те, що то було-б моєю найменшою журбою, виповнити 35 годин тижнево аж до одної. Навпаки, коли-б лиш можна було, число годин взагалі обмежити, то я вважав би се як пожадану побічну користь: ученик мав би тим більше часу до суцільної домової лектури, і на тім моменті й основувала-б ся в більшій часті середна школа будучности. Вона тим способом і під формальним зглядом приготовляла-б до дальших університетських студій.

Та є ще один сумнів проти перенесеня головної ваги науки гімназияльної від старинних язиків на німецький язик і філософію, і то може найтяжший: чи не попаде школа через те в ті борби, які поза нею зворушують єввіт? Чи не найдуть тоді політичні

і церковні партійні тенденції далеко легше як нині вхід до гімназій? Чи не будуть старати ся також зміничиві напрями смаку опанувати вибір лектури? До нині мала гімназія в старинних класиках тривке надбане, положене поза всякими партійними спорами; тут нема жадної зміни моди, смаку, жадної самовільности: Платон і Тукидид, Цицерон і Тацит, вони є раз такими, якими є, і не можна їх ані переробити в стилу власне пануючих поглядів і напрямків смаку, ані заступити „коректними“ писателями. Вони мають однаке значіне у всіх народів, у всіх конфесій, у всіх партій. Лежачи вдалека від усякого спору, дає старина учителям і ученикам затишний куток для тихого і безпристрасного думаня над тим, що вічне і загально-людське: неутральне місце посеред завзятих борб. Щож може бути більш пожадаше, більш спасенне для школи? Як би не було старини, то треба-б її винайти! Коли впровадимо на місце старинних класиків новочасних авторів, тоді розгорить ся війна о школу, тоді кожда партія буде всіми силами старати ся, впровадити своїх авторів і свої погляди до школи, в тій думці, щоб молодіж для своєї справи полонити. Римокатолики будуть усіми силами перти до того, щоб очистити шкільну лектуру після Індексу заказаних книжок. Чи остануть Гете і Шіллер, Гердер і Лессінґ пануючими авторами в гімназії, коли в будучім соймі сполучені партії центра і Kreuzzeitung будуть устанавляти шкільні приписи? Чи не наступить бодай очищене в душі поправного проєкту реформи? А прийдуть иньші партії до панованя, то наступить вибір і чищене в иньшій душі; свій індекс заказаних і канонічних письменників має кожда партія. І так само буде з філософією. Чи має в школі рядити Кант або Герbart, Ляйбніц або Шопенгауер, чи може св. Тома? чи маємо вчити філософії правовірної чи може невірної? Може-б у формальній логіці ще й можна обминути противенства, але в психології і етиці — се вже ніяк не піде. А тоді маємо й тут війну у школі.

Певно, се так. І се як раз та обставина, що мене найбільше могла-б турбувати що до нашої будучої гімназії. Справді, якби ми мали через відсунене старинних бесід ширше отворити до школи двері політичній партійности, якби мало дійти до того, що з кождою зміною вітру в горі наступала би зміна шкільних авторів, то певно було-б ліпше, щоб гімназія аж до кінця сьвіта учила по грецьки і латиньски, або навіть по вавилоньски і китайськи. Та треба

прецінь мати стільки віри в розум, який взагалі замикає ся в річах свѣта (Vernunft, die in den Dingen liegt), стільки довіря до здорової натури німецького народу, що до того не прийде. Хоч і не без борб, то прецінь поволи все таки мусить виробити ся щось у роді загального пересвѣдчення, що школа не сьміє стати бовищем партій; досвѣд прецінь поволи приводить силоміць до погляду, що ловля душ не удає ся тими грубими способами шкільного примусу, що змушує проповідати або повторяти такі чи сякі коректні пересвѣдчення; що радше кожда така проба вкінці викликає противний вислѣд: кождий міцний односторонній вплив на духа веде до викликаня реакції. Принайменше в західноєвропейськїм свѣті було дотепер усе так; а щоб се мало змінити ся від часу оголошеня непомилности або утвореня німецької держави, в те вірити нема поки що найменшої причини.

А що до єдности і спокою, який ніби то наша нинішня гімназія має в науці старинних язиків, то также справа не так дуже проста. На початку ХІХ столѣтя снили новогуманісти хороші сні про те, що ученики гімназії мали рости, студиюючи старовину, якби в тихій, тином обведній церковній ограді, здалека від противенств і партій свѣтових, що бушували поза плотом. В дійности так не є, ніколи так не було і ніколи так не буде. Ми маємо в школі всі ті великі противенства, що нашому історичному житю визначають дорогу; ми вчимо побіч себе новочасних наук природних і церковної віри на підставі писемь конфесійних 16 столѣтя*); ми співаємо рано пісні церковні, а в полудне рецитуюмо оди Горация або читаємо твори Лессінга. Все те зносимо побіч себе і полишаємо ученикови самому, виробити собі з тих елементів погляд на свѣт і жите. Не кажу сего з накликом, щоб, одно або друге викинути зі школи; всі ті річи ввійшли раз як моменти в наше духове жите, і школа, що має ученика впровадити в духове жите нашого часу, не може того робити простійше, як лиш так, як є. Я говорю се лиш ддятого, щоб пригадати, що наші ученики вже й нині не живють в онтім однороднім і сумирнім свѣті снів; війна є, лиш укрита (latent) і школа поступає так, як би нічого про те не знала. Наслѣдок однак із того не рідко такий, що

*) Автор має на думці головню протестантську релігію. Але й католицизм нинішній унормований властиво остаточно на триденськїм соборі в ХVІ віці (1545—1563).

ученик, який до того прецінь ще щось поза школою чує і читає, в безрадности, в якій його лишає школа, попадає в тупу і бездушну байдужність, або також кидає ся в рамена негативного догматизму, з абсолютною невірою бодай у всякі обовязкові й урядові (offiziell und offiziös) правди, — поведене, яке, нераз ще злучене з поверховим пристосованем до звичаю загалу, аж надто часто видко у нашої інтелігенції.

А що школа не видить таких річей, до того причинило ся, думаю, й панованє клясицизму в гімназияльній педагогіці. Вже згадано више, як Фр. Август Вольф і його ученики вважали себе щасливими, що з моря теологічних спорів схоронили ся в затишну пристань науки про клясичну старину. І з гордим спокоєм вони споглядали звідтам на спори поза нею, межі раціоналізмом і супранатуралізмом, межі історичною критикою і вірою в буквальный текст, межі емпіричним дослідом і спекулятивною філософією: се все річи, говорили, що нас не журять, що може взагалі не багато обходять више настроєних людей. Фільольогія піддержує нахил до квієтизму, до байдужности супроти питань, що зворушують нашу сучасність і наш народ. І такий її вплив і в школі. Може-б була байдужність супроти церковно-релігійних питань у нашої інтелігенції прецінь так не зросла, як би її школа не була призвичаїла дивити ся на ті річи як на підрядні, лише для простого люду важні справи. Я чув про одного поміщика, який скінчив гімназию, що він любив брати до церкви Горація, щоб, як казав, прецінь мати там занятє достойне чоловіка; се типовий примір на відносини інтелігенції до церкви взагалі: внутрішнє легковаженє враз зі зверхним пристосованем. Коли час „просвітних ідей“ (Aufklärung) брав річи поважнійше, то була в тім без сумніву заслуга науки філософії в школі; філософія пре до сучасности. Що однак байдужність, хоч і як вигідна в даній хвилі, має свої злі наслідки, сего нині ніхто чейже не заперечить. Церков, від якої інтелігенция внутрішню відчувила ся, яку полишено самим сьвященникам, тратить вносини з дійсністю і костеніє в своїх формах і формулках. Та з тим тратить вона й силу, бути посередницею між духовим сьвітом із одного боку провідних, а з другого боку більше пасивних верстов народу, як се робила вона цілі сотки літ давнійше. За те вносить вона в жите всіх, що лише зверхню піддають ся її зарядженням, елемент ложи, який відтак, як се

вже й є натурою неправди, знов довкола всюди сіє недовіре. Чесна борба ліпша як гнилий мир. У сфері духа може ще більше як у сфері мертвої природи має своє значінє те слово старого грецького мудрця*) про борбу, що є матірю всіх річей.

Як раз сі слова треба-б собі також зятимити, якби мала опісля розгоріти живійша борба за школу. Борба має те добре в собі, що вона будить інтерес і спонукує до поважного трактування річей. Нині заінтересоване школою, мимо реформового крику від часу до часу, є в ґрунті річі мале і навіть не може рівнати ся з тим огнем, з яким сто літ тому цілий сьвіт інтересував ся справою вихованя. Нині все лишає ся правительству; трохи ще пераз злостяєт ся люде по причині лекційного пляну, принагідно покричать задля сего або того жаданя школи або підписують петицію в справі управнень, але внутрішнє заінтересованє школою у осьвіченої публіки мале; родичі не дбають про неї, доки вона їм так чи сяк не допече. Скасованє публичних іспитів шкільних — то прецінь также знак; при живійшим заінтересованю батьків не було-б се стало ся. І так само тут причина, що приватні школи позавмирили. Говорять: то управненя публичних закладів винні, що приватні заклади не можуть жити. Певно; але се лиш доказ на те, що родичі в першій лінії глядять не на те, що школа дає в духовім згляді, лиш дивлять ся за зверхними результатами: чи вона може видавати такі і такі сьвідощтва? Відповідь на таке питанє рішає у найбільшій часті батьків уже й питанє про вибір школи. Певно, одиниця проти того ледви що може вдіяти. Але як правдою є, що народ має таке правительство, на яке заслугує, то се відносить ся також і до шкільних властей. XIX вік приніс нам школу державну з загально обовязковими і рівними плянами, розкладами годин і іспитами і всемогучістю міністрів та осьвітників шкільних: отже публіка мусіла того хотіти, а бодай не противила ся тому, мовчки піддала ся тому всему. А через те приняла за добру монету й зарівнанє, а радше усуненє ріжниць ріжних закладів, і заміну учителів на неособові „наукові сили“. Якби борба за школу змогла зломити ту пасивність публіки супроти школи, то се прецінь також мало би свою добру сторону.

Остаточний вислід борби мусів би однак бути такий: не панованє одной партії в школі або панованє всіх партій на переміну

*) Автор має на думці Геракліта з Ефезу, що жив коло р. 500 перед Хр.

по черзі, лиш більша самостійність і індивідуальність шкіл, так щоб у різних закладах, відповідно до напрямку провідних осіб, зазначували ся дещо й різні напрямки в житю, подібно як тепер діє ся на факультетах різних університетів. Що школи нині то лиш числа, на яких усюди прядуть ту саму нитку, се, правда, на зверх велика вигода для родин, що переселяють ся часто, але зрештою се зовсім не знак духового багатства. До сего однак мусіла-б перти внутрішня конституція нової школи. Наука німецького язика не зносить примусової маршрути з канонічними письмами. Тут може лиш особистість дати вислід, і то лиш тоді, як їй дадуть свободу для індивідуального провадження науки. А як школи з'індивідуалізують ся, тоді відверне ся й інтерес батьків знов від того бездушного питання про управненє, а зверне ся до річи; будуть питати за учителями й закладами, яких дух і характер находить у них найбільше довіря. А якби опісля появило ся й сильнїйше шуканє за приватними школами з визначно індивідуальним характером, то я в тім теж видів би здоровий рух. І правительство, думаю, з далекоюоглим оком і глубшим розумінєм житя і здоровля народу, не повинно-б виступати супроти таких напрямів із недовірем, лише з привітливою прихильністю. Нам нині більше грозить небезпеченство задеревіня у зверхній одноформности, чим небезпеченство розсіпки й осамотнення (Isolierung).

Правда, до того потреба глубокої переміни в поглядах на те, що є задачею школи і властей шкільних, і то не лише у правительства, але передовсім у публіки і в публичній опінії, також тій, що з'організована в партіях парламєнту і сойму. Доки широко панують „коректні погляди“, доти не буде мати щастя школа, що таких поглядів не обіцює й не хоче обіцувати. Та я все таки надію ся, що наш нарід, який так глубоко любить свободу і поважає міцну індивідуальність, прецінь знов колись прокине ся і пізнає, що вихованє, яке не стремить до розвинєня зміслу правди, лиш до впоюваня коректних поглядів, веде абсолютно до банкрутства, хочби його зміст зрештою був, який хотів. Здібність пізнаваня ваги доказів (Gründe), і глубока честь для правди, се прецінь мусить уважати ся з погляду формального конечно бажаним вислідом усякої науки, а головно науки в школі, що підготовляє до студій наукових (Gelehrtenschule). На тій основі побудовано німецькі університети; через те вони стали силою, і то також виховуючою силою в духовім житю нашого народу. Відпо-

відним способом мусить також уже й школа середна підходити здалека до тої мети: витворювати не паплярів (Nachbeter) чужих поглядів, лиш мужів, що відчують се як своє право і свій обов'язок, виробляти собі самим суд про те, що правдиве і справедливе. Школа мусить пам'ятати слова П. Кауера: „що кожда проба, викликати якесь пересвідчене безпосередно, провадить хитрі і егоїстично амбітні голови до фарисейства, щирх людей до гнівного опору, а лиш між слабими одиницями осягає непевний і безвартний результат“.

Я порушу тут ще одну точку, що вяже ся з тим, що власне сказано, а то: відносини наукового образования до простонародної освіти. Я вже пераз вказував на те, що класицизм вижолобив глибокий яр у нашім народнім житю. Від часу, коли гуманістичні поети й оратори 16 віку признали бесіду свого народу готицьким варварством і відкинули її прадідне імя як ганьбу, від тоді аж до нині є відчужене виспої освіти від простого народу і його духового життя нехай що несвідомим, то прецінь усе таки фактичним вислідом класицизму. Зарозумілість наученість (Gelehrtendünkel) тягнула з того для себе поживу: хто не вміє по латинськи, той не має жадного голосу в людських і божих справах. І часто сама школа помагала годувати ту пиху: так давнійше, понижуючи в очах хлопців рідну бесіду як бесіду „хлопську“ (Vulgärsprache); так і знов, вмовляючи в молодіж, що правдиве гуманістичне образование починає ся що йно з класицизмом. Ми так привикли до тої бесіди, що вже навіть не відчуваємо, яка образа лежить у тім для тих, що не вчили ся в гімназії: то так, немов би вони були людьми другорядної вартости (сорти). Часто лаяний час „просвітних ідей“ (Aufklärung) мав прецінь значно меньше тої ученої зарозумілости, а далеко більше правдивого почуття гуманности, накопи гуманність у першій лінії має за підставу почуте народної і загальнолюдської солідарности. Прошу подивити ся, як говорить Кант про „велику, масу гідну нашого найбільшого поважання“ і прошу з тим порівнати, як Шопенгауер, великий мізантроп (Menschenverächter, гордий ненавидник людей), говорить про ту масу, що не знає латини; він відчуває се як сьвятотатство, накопи який учений або філософ звертає ся до безлатинників (Lateinlosen), до гупої „товпи“ (urtheilsloses vulgus). Навіть такий Г. Германн, далекий від низької зарозумілости на свою вченість, хвалить раз між

користями класицизму попри його значіне для гуманного і формального образования прецінь ще й той момент, „що в часі, коли через друкарні і загальне шкільництво цілий народ не малу дістав участь у науковім образованю, знанє грецького і латинського язика — то одинока річ, що ще може відрізняти учених від простого люду“*).

Отже латина і грека являє ся тут мовби якимсь уніформом, що вказує масі її віддалене від учених і вдержує її респект супроти них. Я не хочу перечити, що той респект, доки він справді був, мав також свої добрі сторони, що він був бодай вигідний у зносинах із невченими. Але я не виджу, якби його взагалі мож ще нині вдержати при зміненних відносинах. Він же-ж в першій лінії вязав ся з уживанєм латинської бесіди в письмі, з уживанєм міжнародної таємної бесіди учених, як сего й жадає Г. Германи на власне вказанім місці: „Учені мусять мати свою власну бесіду, щоб їх сварки не виходили між темний народ, не зрушували тут умів, не зводили до хибних поглядів і вкінці не доводили до нехтованя всіх людських і божих прав, як се недавно було досить сумних примірів того“**). А по друге, той респект основував ся взагалі на відносинах підданства, на абсолютистичній княжій і урядничій державі; а сего нині вже нема. Відколи всякі політичні і наукові справи обговорюють ся що дня в часописях, народних зборах і соймах у рідній бесіді, пропав і німб, що передтим окружав висші сфери. Чи треба конче за тим плакати? Я не могу на те рішити ся. Політичні керманічі і учені поставлені через те перед конечність, реальними і видними заслугами з'єднувати собі поважанє, яке перед тим давав так легко онтой німб. Претенсії до провідної верстви стають що раз поважнійші, чим дальше поступає вирівнанє між образованєм ученим і простонародним. Трошки латини або зарозумілости задля латини вже ніщо не поможе; нині жадають очевидних і то й простому чоловікови що до вартости зрозумілих праць. Технік, лікарь, хірургі може ними похвалити ся; і тому він має нині високе поважанє, хоч передтим довго був легковажений. Отже й правник, св'ященик, учитель, літерат, що перше ховав ся за свою латину й греку, коли хоче забезпечити або відзискати своє становище, му-

*) Am eis G. Hermanns pädagogischer Einfluss, стор. 3.

***) Автор має на думці французьку революцію.

силь думати про праці, яких вартість загально і безпосередно видна для нашого народного життя. Я вважаю той примус спасеним; давнє затишне життя робило нас часто лінивими і сонливими; в рухливій життю й сили розпутьють ся. І чи не видко вже початку до того як між урядниками державними, так і між священниками? Цілий світ займає ся нині соціальним питанням; а що ж се иньшого, бодай глядячи на справу з одного боку, як не стремління нас до участі в культурі і духовій освіті, що дотепер була виключним посіданєм немногих? Сей напір змушує висші верстви покинути пасивність і виступити проти того жаданя. Всі чують, що інтелігенти можуть лиш тоді задержати провіт, коли маси побачуть справді перед собою в них своїх проводирів до висшого устрою життя. Як офіцір в'єднує собі своє становище не на площі вправ, ані в касині, але в битві, як його значіне на тім основує ся, що його простий жовнір тут бачить на переді, — так мусять і духові провідники свою силу тепер що раз більше показувати в борбі житевій.

Чим більше і чим скорше се пізнають будучі представителі учених позицій, тим ліпше. І в тім дусі, думаю, впливає також зменшене віддаленя школи, що приготовлює до наукових студій, від школи загальнообразуючої (народної). Як зникне стара специфічна прикмета школи на учених, як її наука буде ставати щораз більше лиш продовженем і степенюванем науки школи загальної, як перехід зі школи народної до гімназії через те облекшить ся, як відтак відпаде і школа приготовляюча до гімназій, як будучий учений буде переходити й через загальну школу народну, аж осягне визначним результатом право перейти до школи, що більше дає і більше жадає, — то я ві всім тім буду видіти потішаючий поступ до правдивої демократії, що є заразом правдивою аристократією: гімназія — то не школа „образованих і посідаючих кляс“, лише школа для талантів зі всіх верстов населеня. Чим більше перейде такий стосунок у життя, тим більше зникне вже між учениками клясова гордість, а на її місце виступить амбіція і ревність, вдержати ся на ступні того відзначеня. Коли дотепер пуста голова, споглядаючи на свою латину, могла виносити ся понад витворюючі, противні і робучі кляси, коли вже секетанець (ученик нашої першої кляси гімназіальної — пер.) міг гріти ся почутєм, що між ним і товпою положила латина неперехідну стіну — то дальше буде так: покажи, що ти можеш, що ти більше можеш як иньші;

пильнуй ся, як хочеш зістати на чолі. І якби з того чутя перейшло щось і на університет, то могло-б се і тут принести деякі спасенні зміни. Бодай зникло би чейже певно виображенє, що пересидіти кілька літ на університеті і з того більшу половину заповнити шумно-панськими дурницями, то вже значить мати право на перші місця в службі державній.

Чим більше тим способом обнимала би провід правдива аристократія, аристократія сили і праці, і відсувала би в зад аристократію уродження і маєтку, а разом із тим уже й аристократію неробства, тим більше зростало би поважанє і довіре народу до провідників: річ, що прецінь також мала би величезне значінє для національної самоохорони в великих борбах міжнародних, на які мабуть дуже заносить ся; нарід, що проникнений ві всіх своїх частях пересвідченєм про вартість свого національного житя, гордістю і довірєм до своїх проводирів, такий нарід непоборний. — А навіть само образованє не потерпіло-б нічого на тім. Противно: штука і поезія ростуть і собі в змісті і силі тим більше, чим глубше їх коріне сягає в душу народну. Що правда, ми подибуємо тут той міцний опір, який усюди від якогось часу виступає проти здорового розвою вашого шкільництва: то соціально-аристократична риса, що менше більше від часу одного покоління в зад так дивно з'являє ся в фізіономії нашого народу. На початку XIX столітя цілий сьвіт, а бодай міщанський сьвіт ураз із правдивою шляхтою, як Штайн і Гумбольдт, був би радо згодив ся на розвій шкільництва в зазначенім дусі; прецінь же, були-б казали, що ціль ретельної просьвітної політики, по можности отворити кождому талантови стежку до висшого образования і ширшої діяльности. Нова тодішня гімназія мала ясно демократичну тенденцію: се мала бути одна і загальна школа для всіх, що стреміли висше, а до того одинока дорога до наукових студій і до висших урядів державних. Нині стоїть справа інакше. Міщанство, що перед сто роками піднесло хоругов свободи і рівности супроти привилеїв, змінило тимчасом фронт. Злявши ся зі старою шляхтою в одну, властиво одноцільну клясу, клясу „образованих і маючих“, старає ся нині відгородити себе від маси, що напирєє з долини. На всіх точках видко те стремлєнє, в політиці, в товариських зносинах, і так само у шкільництві. Гімназія — то школа для висших верстов товариських: се виображенє, бачить ся, щораз більше утверджує ся в головах буржоазії; до гори нема жадної границі: висока і низька шляхта, геть аж до пануючих

родин, належить до гімназії; але в долини відграничене: діти необразованих і неможлих людей, ті прецінь властиво не належать до гімназії.

Для такого погляду одержує відтак зовсім природно все, що удержує і степенує віддалене гімназій від загальної школи, вартість зміцнення запори проти мас. А се передовсім можна сказати про старинні язики; як на початку XIX століття вони мали те значінє, що примушували до гімназій, а через те й до рівности, так нині їх діланє таке, що вони через продовженє лїт науки і утрудненє приступу до гімназії помагають держати здалека від гімназії убожші елементи. Звичайно, се справа більш інстинктивного чутя, як свідомого обчисленя; але вона причиняє ся не на однім місци до того, що рішенє западає за задержанєм старинного класицизму; прошу пригадати становище лікарських товариств у справі припущеня абітурієнтів шкіл реальних до медичних студій. Тут теж жерело того явища, що справа реформи шкільної в парламенті і соймі нині так мало має інтересу і прихильности, а радше находить так рішучу неохоту до себе. Старина може неодному оборонцеви класицизму так само чужа, як християнство неодному поборникови віроісповіданя; але його соціальнополітичний інстинкт говорить йому, по котрім боці має ставати, ради удержаня відповідного „рівня народної освьіти“.

Серед таких обставин dokonує ся важкий процес: виключене неможлих клас від наукових студій і учених позицій. Час студій і вимоги що до устрою житя (прошу не забувати також військову службу) підносять ся безустанно; наслідок того такий, що зі зростом потрібних вкладів маліє число родин, що можуть сягати по висше образование і старати ся про учені позиції. Ми ще дуже далеко від ціли тої течії, у нас ще не переходять на університет, як в Англії, виключно сини „посідаючих і образованих“ родин; але прецінь і в Німеччині ми досить далеко відійшли від того стану, який загально панував ще на початку XIX століття, коли то ніхто не був виключений від університету лиш задля убожества. І серед суспільности жне сильний настрій, що похваляє той розвій: на університет не повинні приходити жадні убогі люди, жадні *pauperes* середновічних університетів, жадні конвіктористи XVIII століття. Між представителями учених позицій, між урядниками, лікарями, учителями, ба навіть уже аптекарями і дентистами, всюди подибуємо той настрій: приплив синів

незможних і необразованих родичів обнижує честь стану; отже се лежить в інтересі стану, піднести жаданя у приготованю так, щоб тамті вже не могли дійти; ми бажаємо собі молодих людей з добрих родин, для того ми проти кожної постанови, що „нуждарям“ улекше перепихати ся до фаху. Також і правительству державному не чужа, здає ся, така думка; як тут забезпечити себе перед „інтелігентним пролетариятом“, тобто перед людьми що поздавши іспити не мають жадних способів жити цілий ряд лїт без державної пенсії? Се питанє, як здає ся, опановувало цілий довший час шкільну політику.

Ну, очевидно, було-б се глупотою не видіти, що студії для хлопця без способів і без визначного таланту є дуже мало порадоною справою; вже як студент находить ся він у прикрім положеню, а воно стає ще прикрійше, коли він здасть іспит і мусить довший час ждати на посаду. І безперечно також для правительства і для станів зовсім непожаданий надмір „кандидатів до голодованя“, що напихають ся всіми способами і ліцитацією в низ підкопують позицію стану. З другого боку значило-б се брати річи дуже односторонно, якби вважати лиш на виперте „нуждарів“. Був би се процес із двох зглядів небезпечний, якби студії і учені позиції стали виключним привілеєм посідаючих кляс. Раз звузив би ся через те округ рекрутацийний тих фахів, а се мусіло-б поволи допровадити до обниження мінімальної міри; прошу не забувати, скілько то наших перворядних учених і мислителів вишло з убогих і дуже убогих сфер. А з другого боку відчужене між народом і посідачами учених фахів мусіло-б зростати якраз у тій мірі, о скілько-б ті фахи ставали дідичним майном уривілейованої кляси. Коли католицький клир має нині так міцний вплив між народом, то се вяже ся також із тою обставиною, що він сам рекрутує ся з поміж простого люду; коли високі церковні становища були дідичним посіданем шляхти, тоді може зверхний блиск церкви був і більший, але її дійсна сила о много слабша; ся датує ся від здемократизованя духовенства, від часу революції.

Мушу вказати тут іще на одно гарне слово Я. Грімма, яке я вже згадував при иньшій нагоді (Deutsche Universitäten I, 60): „Недостаток зневолює до пильности і праці, хоронить перед неодоною розпустою і дає на кожний випадок благородну гордість, що основує ся на сьвідомости власної заслуги, супроти того, що иньшим дає стан і майно. Я міг би навіть те тверджене висловити

загальнійше і багато з того, що Німці взагалі зробили, приписати якраз тій обставині, що вони не зовсім багатий народ. Вони працюють із долини і прорубують собі багато своєрідних доріг, тим як інші народи мандрують більше широким утоптаним гостинцем“. І при тім нехай стане ще слово звісного гамбурського ректора Гурнітта, з р. 1804: „То на велику шкоду для наук деякі коротковорі фінансієри і плюсмахери вдумали засаду, що ніхто не повинен посьвячувати ся студиям, хиба той, що жадної помочи не потребує від держави. Історія літератури показує, що багато великих мужів, одержавши належиту підмогу, вийшло якраз із тих убожших кляс“. І справді, так є; зчеркнім із історії німецької науки й літератури імена тих, що вийшли з тісних і дуже тісних сфер, а лишть ся невеличка решта. Візьмім наших філософів, вони по найбільшій часті вийшли з кругів малого ремесла і вели як університетські учителі скромне жите: Мелянхтон, Вольф, Кант, Фіхте; людей широкого світа, як Монтень (Montaigne) і Декарт (Descartes), Бекон (Bacon) і Шефтсбері (Shafsesbury) у нас зовсім нема. Маломіщанська почтивість, трошки шкільного духа і міцне народне почуте — то атмосфера, в якій жие німецька філософія. А таке саме й з німецькою ученістю, наукою і літературою; з властителем „благородного“ імени рідко стрічаємо ся; найбільша часть походить з дуже небогатих сфер, а багато з них вибило ся на гору серед більшого або меньшого недостатку, прошу лише пригадати Вінкельманна, Гайне (Heune), Фосса, Гердера і сотки иньших. Се мож сказати подекуди ще й про 19 вік, а навіть про теперішність. Хоча слово Грімма, що Німці не багатий народ, уже не зовсім відповідне, то се все ще правда, що у нас багатство меньше як убожество доводить до визначних результатів на тім полі. Ситість взагалі не є острогою. Ерос є сином Пенії*).

Та другою, ще давнішою великою запоною, що стоїть на заваді управильненю нашого висшого шкільництва відповідно до дійсних відносин, є широко пануюче понятє „загального образования“ і при звичаєве, вважати те загальне образованє за щось такого, що держава може вимусити: вона ніби має інтерес, право й здібність до того. Після звичайного погляду — що однак

*), Ерос (ἔρως, amor), бог любви, не лиш полової, але взагалі стремліне до ідеалів знаня, краси і гд. Пенія (πενία), богиня убожества, недостатку, браку. »Змаганє є впливом недостатку« — сю правду Греки висловили мітологічно.

розширений не виключно серед „товпи“ освічених, але і в вищих сферах, аж до радників шкільних і міністерських у гору — загальне освічене замикає ся в тім, щоби щось знати з усього, що в духовім і історичнім світі було і є, щоби бодай пам'ятати про те, що щось такого колись чоловік чув, так щоби, як бесіда прийде коли на те, не робити великих очей, лиш говорити про те так як знавець. Те поняття тиралізує нас від сто літ що раз тяжше; воно опановує наші пляни наукові і іспитові: те і те „належить до загального освічення“, отже мусить бути про те в школі бесіда, бо ученик мав би опісля право, робити їй закид занедбання обов'язку. І той примус публічної думки перейшов опісля в скріпленій формі в примус державний: держава устроює вищі школи, отже мусить також про се подбати, щоби в них учено справді загального освічення; і вона мусить також і се переперти, щоби урядники всіх категорій були справді загально освіченими людьми. З тою метою уложено плян гімназій, поіменовано на них фахових учителів для всіх наук, заведено іспити і переіспити: загальне освічене, що ученик вносить із гімназії, мусить бути беззакидно всестороннє і повне.

В наслідок того з'явила ся в наших школах неспокійна і горячкова погоня; нема нині ані одного місця на світі, де би спокій менше був дома, як на тім місці, що від „спокою“ має свою назву*): запанувало безперестаннє напиране, гоненє і пересуванє. Перед сто роками учено в научній школі старинних язиків, і нічого більше, і се діяло ся з повним спокоєм і вигодою, а інколи може й з деякою повільністю; був час, через десять літ нічого більше як старинні бесіди, то й не треба було гонити й мучити; як звернуло на себе увагу яке язикове явище або політична інституція або цікавий погляд на річи, то ніщо не перешкаджало нераз і цілу годину при тім задержати ся, придивити ся явищу і його історичним або психологічним причинам, і пошукати аналогій до него. Тепер маємо побіч старинних бесід учити і вчити ся також історії і географії, після найновішого прикроєня, аж до р. 1888, бо нова соціальна політика належить теж до загального освічення. Не менше треба вчити і вчити ся математики і фізики і історії

*) Автор має на думці »школу«: Школа (Schule) — се латинське schola, з грецького σχολή = відпочинок, спокій від праці фізичної, посвячений філософським роздумуванням і поетичним фантазіям.

природи, а до того язика французького і англійського, бож образований чоловік прецінь без тих відомостей немислимий; а вімецьке й релігія, таж вони якраз власне й належать у першій мірі до загального образования, бож то прецінь етично найважніші предмети цілої науки. Наслідок такий: ми ніде не маємо часу; все стоїть за нами з грізною упоминаючою міною плян, а за пляном іспит, великий іспит матуральний, а до того тепер не малий іспит кінцевий*).

Ходить лиш о те, щоб учеників на назначений термін приготувати, приготувати о стілько, щоб кожної хвилі давали готові відповіді на всякі ріжнородні питання, і хто се найлучше потрафить, той буде перший; хтож діставши питанє, мусить що йно надумувати ся, той очевидно не приготований, а його образование сумнівне і неповне.

Як довго панує се понятє загального образования, і як довго до того панує погляд, що ученик нічого не потребує учити ся і думати лиш те, що його будуть питати при іспиті, доти не буде лучше з нашим шкільництвом. Лучше може бути аж тоді, як перебе ся думка, що загальне образование не замикає ся в сумі вивчених і готових до випиту відомостей, лиш що воно означає відповідну вродженому талантови і положеню житевому форму внутрішнього життя чоловіка, і що такої форми не мож нікому зверху ані доробити ані причіпити, лиш що вона може сама природно зростаючи витворити ся в нутрі чоловіка. Живій силі того росту дати спонуку, нагоду і поживу, се може і повинна зробити школа; але образования зробити вона не в силі; за те вона дуже в силі задержати повстаюче образование, заспаючи і завалюючи ученика масою материялу. Тоді повстає половишне образование, той сумний стан душі, коли вона прийме масу материялу без сили — переробити той материял і замінити на живу силу пізнаня. Наколи відтак щораз нові іспити не дають натурі увільнити ся від тих чужих тіл через викиненє їх, зване забутєм, то наступає щось у роді притупленя розуму. Так притуплений чоловік не може опісля ніяк уже більше піднести ся до активної чинности понимаю, його опановує лиш як би який обовязок, журба, коби лиш

*) Abschlussprüfung, заведений в р. 1892 (меньше більше так якби по нашій шестій класі гімназійній) управняв до однорічної служби військової, отже відповідав ніби нашому »іспитови інтелігенційному« (Intelligenzprüfung). Згаданим висше розпорядженєм з 26 листопада 1900 знесено той іспит як безхосенний баліаст.

на питанє можливо як найскорше відповісти*). Надумувати ся, то для него похибність, швидкість відповіди — то досконалість.

Чи наші власти шкільні не видять усього того? Я думаю, що вони знають про се. Вони досить часто перестерігають перед надто великою масою подробиць в історії, граматиці, науках природничих, так само перед пересадними претенсіями до пам'яті; вони старають ся улєкшити тягар абітурієнтам через обмежене поля іспитового; вони завзивають до „індуктивного веденя науки“, нпр. в ученю граматичних правил, тобто вони хотять, щоб учитель заправляв ученика до присвоюваня материялу розумом, а не лише механічною пам'ятю. Але рівночасно запроваджують новий іспит, то значить, визначають нову ціну на приготоване учеників до швидкого відповіданя без розваги. І рівночасно звужують дальше точнішим означенєм материялу наукового, аж до вибору лектури, самостійність учителїв; школа через те наближує ся що раз більше до механічної роботи по фабриках, де одна голова думає для тисячів рук, де не числять більше на свободну і добровільну самодіяльність.

А щож буде з грецькими студиями, як перестануть бути обовязковим предметом у наших гімназиях? Чи вони взагалі завмруть або спадуть на той ступінь, на яким нині стоїть от меньше-більше наука єврейського язика?

Я відповідаю увагою, яку висловив Юсті в біографії Вінкельманна (I, 167): „Новійші віки виділи все старинність на тлі новочасних хиб, і називали античним те, що мало виповнити браки сучасности. Гуманісти, що виходили з середновічного варварства форми, бачили у старинних передовсім викінчену гладкість вислову, і наслідували її відтак таки в старинній бесіді; Французи 17 віку шукали в поетичній техніці та ідеальности старинних тем помочи проти своєї дикої романтики; вороги конвенціонального звиродненя, як Дідрó і Лессінг, виділи рівнож там бесіду несфальшованої природи і щирої пристрасти; Гаманн і Гете находили тут „одноцільне діланє природи як цілости, в противенстві до майже невиліченого розділу здорової природи людської у новійших“. З тої причини не бачили у старинних нічого більше, лиш гуманність і здоровле, жадної національної заскоружлості і варварства, жадної біготерії і забо-

*) R. Hildebrand, Vom deutschen Sprachunterricht стр. 22.

бонности, жадного гумору і фантастики; там не видно було всего того, що під впливом найближшої минувшини загально розтягано на характер цілої новочасности; занурювано як у старинну поезию і штуку, мовби у відмолоднюючу купіль“.

Я думаю, що тим можуть бути для нас Греки і в будучности; криницею відсвіження (Jungbrunnen) для умів, що шукають свободи і природи, для умів, що хочать ратувати ся від задеревіня, в яке наше ціле шкільництво вже по своїй природі все на ново попадає. І хто зна', може вони зможуть тим для нас бути тим більше, чим менше будуть служити до примусових вправ шкільних. *Τό Ἑλληνικὸν ἐλεύθερον* (= істота елліинства — то свобода).

Берлін, в маю 1901.

Уваги на сучасні теми.

I. Заборона Літерат.-Наук. Вістника в Росії.

Мусимо поділити ся з нашими читачами сумною повинною: наш Вістник, що від часу свого заснованя допускали в Росию під звичайними бандеролями, в маю сего року вістав рішучо заборонений — розумієть ся, без поданя причини. Ми здержували ся з опублікованєм сеї вісти, щоб розвідати хоч що небудь н а певно, і публікуємо її тепер, коли сам факт не лишає ніякого сумніву. І ще кілька слів про його значінє. Поперед усего юридичне.

Відомий указ 1876 р. забронив довіз до Росії всяких заграничних українсько-руських видань. Се так. Але сей указ не був законом в повнім значіню сього слова; він був виданий секретно, а пізнійше опублікований у спеціальнім орґані цензурних урядників, що звав ся „Указатель по дѣламъ печати“, отже відповідав тому, що у нас називаєть ся міністеріяльне розпорядженє. Звісна доля таких розпоряджень: породжені хвилевою потребою або настроєм, поглядами, доктріною поставленого при кермі урядника, вони по якімсь часі попадають у забутє, практика навіть без їх формального скасованя переходить над ними до дневного порядку, але урядники мають в них вигідний зваряд для шикан: коли хочеть ся докучити комусь, витягає ся з архівного пилу такий забутий указ і — на тобі! Ми в Австрії маємо також досвід з такими закуреними поліційними приписами з 1852 року, які тільки від часу до часу появляють ся на сцені, так сказати, для вжитку *ad personam*; при иньших „персонах“ сі приписи немов і не існують на сьвітї. Так само було і з антиукраїнським указом в р. 1876 р. Він був западто драконський у своїй доктринерській заїлости (концепт ренеґата Юзефовича!), щоб міг існувати довго. В своїй статі „З остатніх десятиліть ХІХ віку“ я вка-

зав, як житева практика на Україні фатальним способом робила щерби в тім указі, крок за кроком опрокидала поставлені ним паркани та обмеження. До тих практикою опрокинутих точок сього указу належала й згадана вже заборона привозу українських видань із за границі. Лишаючи вже на боці те, що ріжним публичним бібліотекам і редакціям приходилось дозволяти виписуване галицько-руських видань, а також те, що галицькі москвофільські видання йшли до Росії свobodно, і то навіть такі, як „Наука“, що друкували ся мало що не чистою українською мовою, — але й інші, українофільські і фонетичні видання в ряди-годи допускала до Росії цензура. Так було прим. і з виданєм моєї збірки новель „В поті чола“, якої привіз до Росії мені дозволено рішенням „Комитета иностранной цензуры“ в Петербурзі і якої справді ввезено в Росию 200 екземплярів; треба було аж денунціяції „всеукраїнського“ органа „Правди“, видаваної д. Барвінським і Кониським, що, мовляв, ся книжка має передмову Драгоманова (зрештою найневиннійшу в сьвітї, а при тім не долучену до тих 200 примірників, що ввезено в Росию!), щоб цензура взяла назад сей дозвіл і не дозволила ввозити більше сеї, формально дозволеної в Росії книжки.

Далеко важнійший був факт мовчазного дозволу деяких галицько-руських періодичних видань. Цензори ріжних міст, очевидно вважаючи непотрібним або неможливим*) для себе держати ся букви указа 1876 р., пускали ріжними роками ріжні галицько-руські газети і періодичні видання. Були роки, коли йшло в Росию свobodно „Дѣло“, йшла „Батьківщина“ (вона один рік видавала навіть додаток призначений спеціально для російських читачів і редагований у Київї); довгі літа йшов „Дзвінок“ і йшла „Зоря“, яка здобула собі там була досить широке розповсюджене і довела, коли не помиляюсь, до поважного (як на галицькі, а дуже скромного як на російські відносини) числа 400 постійних пре-

*) Говорю з притиском «неможливим» власне для того, що буквально заборони указу 1876 р. ніколи не виконувано супроти галицьких москвофільських видань, хоча ті ніколи досі (з виемком недовговічного «Живаго слова») не були видавані чисто московською мовою, значить цензор, маючи перед собою з одного боку указ 1876 р., а з другого ряд галицьких видань, постійно ввозених до Росії і відмінних від російських і мовою і правописом і всіми формами видання та редагованя, не міг удержати юридично точної межі, які видання (абстрагуючи від їх змісту) з виключно формальних причин язика і правопису треба забороняти, а які допускати.

нумерантів. Правда, се не був формальний дозвіл; цензори, тай то не всі, гляділи, як то кажуть, крізь пальці на факт присилки галицьких видань, хоча до їх змісту придивляли ся дуже пильно і не занедбували вирізувати, замазувати все те, що їм видавало ся хоч крихіточку різкішим супроти російських порядків. Самоволя чиновників виявляла ся тут на кождім кроці і кожного часу: що пускав одеський цензор, те вирізував київський; варшавський инколи завертав назад у Галичину кожде друге число, пропустивши одно, петербурський не пускав нічого, а московський пускав усе. Найцікавіше бувало так, що в разі, коли львівська почта вислала посилку на Підволочиска, тамошній жандарм, не дожидуючись цензури, завертав назад усю паку; бувало й так, що той жандарм завертав із комори примірники призначені для офіційального вжитку, за пренумеровані міністерством заграничних справ або Імп. публичною бібліотекою або призначені для редакції офіційального „Журнала министерства народнаго просвіщенія“.

Але ось друге цікаве явище! Скоро тільки котре небудь галицько-руське видане почало виробляти собі в Росії троха значнійший круг читачів, почало показувати деякий, хоч би мінімальний вплив на громаду, в тій хвилі з вершин петербурського Олімпу виходило безапеляційне: лус-тріс! В тій хвилі „секретно“ пригадувано цензорам „секретний“ указ 1876 р., і видане заборонялось у Росії. І що найцікавіше, кожного разу виходило так, що самодержавне центральне „лус-тріс“ було немов автоматичною реакцією тої фази міжпартійної боротьби між москвофілами і українофілами, яка йшла в Галичині. Коли боротьба послабалася, коли українофіли сяк чи так ішли під лад москвофілам, позволяли їм мовчки топтати себе, то й у Петербурзі було тихо і цензори дивились крізь пальці на привіз українофільських видань до Росії. А коли боротьба в Галичині заострювалася, коли москвофілів чим небудь зачеплено, або коли яка будь невдача розсердила їх, то вже на певно можна було надіяти ся, що се відгукнеть ся в Петербурзі — новим пригадом, кому слідує, постанов указу 1876 р. що до привозу заграничних українських видань.

І „Літ.-Наук. Вістник“ перейшов усі ті шитарства. В р. 1897—8, по забороні „Зорі“ нам кілька разів переказувано з Росії, з неукраїнських, иноді досить міродатних сфер: „Надармо Українці нарікають на указ 1876 р. Про сей указ ніхто в Росії вже не тямить. Он у фелстоні „С.-Петербуржскихъ Вѣдомостей“ його пе-

редруковано як курйоз, під заголовком „Къ чему?“ В цензурі тепер повіяло иньшим духом. Українці покликають ся на указ тільки на те, щоб ним заслонити своє неробство“. Правда, ми знали, що „не все те правда, що на весілю плещуть“, що в цензурі рік-річно пропадало або припадало порохом багато українських рукописів, та про те ми зважились і зі свого боку зробити пробу. Засновано Літературно-Науковий Вістник під фірмою наукового товариства, щоб від разу поставити його здалека від партійних суперечок і біжучої політики. Редакція від разу поклала собі метою — здобути для нового видання доступ у Росію і в тій цілі не пускати нічого такого, що в иньшій формі, прим. російською мовою, не могло-б перейти через російську цензуру. Як тяжко приходилось осягати сю мету, се може зміркувати лише той, кому доводилось „потрафляти в тон“ примховатого і дуже підзорливого та чуткого на всяку дрібницю пана. На скільки се удалось редакції, можна пізнати з того, що за цілого півтретя року цензура вирівала всього на всього три редакційні статі (майже виключно про галицькі справи!) і три написані російськими Українцями, в тім числі статю д. Майкута, де подано огляд російського життя по російським часописям. Крім того нам від часу до часу замазувано поодинокі нотатки і уваги в „Хроніці“. Все те, як бачимо, дрібниці і самі собою не могли дати підстави до заборони нашого Вістника; заграничним газетам і журналам, польським, німецьким і французьким, що мають дебіт у Росії, такі випадки конфліктів із цензорським способом думання (бо про фактичні злочини в зміслі російських законів тут звичайно нема мови) трапляють ся далеко частійше. Не можемо також уважати достаточною (навіть з цензорського погляду!) причиною заборони Л. Н. Вістника розмір його розповсюдження в Росії: він мав там ледво 150 передплатників, отже значно менше, ніж колись мала „Зоря“.

Тай загалом, о скільки сягають наші інформації, ініціатива сеї заборони вийшла не від цензурного „відомства“, отже не була спричинена ніякими річевими мотивами, черпаними зі змісту і напряду самого видання. Заборона була наслідком посторонніх впливів — яких? сього нам невідомо докладно. Нам передавали кілька ріжнородних версій, та кожда з них не менше загадкова від иньших. Одні говорили, що заборона була наслідком якоїсь денунціяції — кого і перед ким? Аджеж ані видане

Вістника, ані його невеличка пересилка до Росії для російських властей від самого 1898 р. не могли бути секретом. Значить, в чому ж і кого можна тут було денунціювати? Другі говорили, що заборони здавна добивався дехто з галицьких москвофілів. Знаючи тих людей і їх ненависть до всего, що українське і фонетичне, ми могли-б повірити борше сій поголосії, хоча признаємось, що й вона насуває деякі сумніви. По що придалось би нашим москвофілам добивати ся такої заборони? Аджеж їх надії на здушенє українського руху і в Росії і в Галичині при помочи заборон чейже вже розбили ся. А їх власним виданям (сего року вони почали під фірмою Гал. руської Матиці видавати й свій журнал по програмі більше-менше такій, як Вістник) заборона нашого виданя в Росії не поможе нічогосінько, як не поміг би їм навіть упадок Вістника в Галичині. А вкінці, що найважнійше, така заборона, по нашій думці, далеко більше шкодить повазі і впливови Росії за границею, ніж їй можуть допомогти всякі заграничні рептілки, щедро оплачувані рублями і дуже часто, усердні не по розуму. Значить, що до правдивих мотивів заборони ми не можемо сказати нічого певного. Що вона не приносить чести, ані не причинить слави тим російським властям чи особам, що були її авторами, се одно по нашій думці зовсім певне.

В. Франко.

II. Про нашу літературну мову.

В останній книжці „Записок Наукового Тов. імени Шевченка“ (кн. ХІІ ст. 7₄) була коротенька згадка про цілий ряд статей „Въ справѣ народного языка“, друкованих у „Дѣлѣ“ 1900 року (чч. 124—140) і підписаних „Н.“ Рецензент „Записок“ торкнув ся тих статей зовсім побіжно, — тим часом вони варті ширшої уваги, бо вийшли не з-під дилетантського пера. В авторі видко тямущого фільольога, а через те спорити ся проти нього і варто, і можна, бо єсть надія, що він згодить ся покинути деякі свої погляди, коли йому хто доведе певними доказами, що вони неправдиві. Але я не думаю тільки спорити ся проти нього, — навпаки! в значній мірі я охоче радий підписати ся під його думками.

Зовсім справедливо зауважає д. Н., що сучасна літературна російська мова не може імпонувати жадному фільологові і не може брати ся за зразок. Возьмімо хоч би російську правопись. Вона ніби етимологічна, а те тільки „ніби“. Чому, приміром, пишеть ся „богачь“, а не „богачъ“? Чому „змѣй“, а не „змеѣй“? (бо коли пий=пей, то і змий=змеѣй). Чому „песокъ“, а не „пѣсокъ“? Всіх таких псевдоетимології російської правописи не перелічити, — і не диво, що найкращі російські фільологи заходять ся тепер коло того, щоб зовсім кинути псевдоетимологічну правопись, а завести хоч яку-небудь, та фонетичну. От уже цілий рік засідає в Москві фільологічна комісія, де голова — відомий славіст і заслужений професор Московського університету Р. Хв. Брандт, а учасники — теж спеціалісти фільологи, звісні і в Австрії як співробітники Ягічевого Archiv für slavische Philologie; окрім них у комісії засідають найкращі московські педагоги, що вважають етимологічну правопись за велику перепону для освіти. Найголовніші вимоги, які вставила комісія, от які: 1) викинути ъ, 2) викинути ъ, 3) викинути і, а сиріч писати и (в сполученнях ий, ия, ие і т. и.). Як буде проєкт реформи зовсім вироблений, то зашлеть ся до Петербурської Академії Наук, що очевидно теж прихильна реформі і принаймлі се мені напевне звісне про А. Шахматова, Хв. Корша і Філ. Фортунатова (все, як бачимо, великі поваги фільологічні!) Може тоді, як Росія заведе фонетику, то й галицькі москвофіли порозумнішають, а поки що, за своїм неучтвом, не вміють етимологічно написати навіть власного прізвища (от і д. Н. зазначає, що навіть такі „столпы“ твердоязичия, як Луцик і Дудикевич, підписують ся, мов неписьменні: „Луцыкъ“ і „Дудыкевичъ“).

Так само справедлива гадка д. Н., що російська термінологія, як на фільолога, одна в найгірших між усіма словянськими. А винні в сьому „историческія начала“, — вплив од чужої мови, од церковно-словянської. Церковно-словянська (старо-болгарська) мова має інакші фонетичні таї морфологічні закони, ніж руська, а до того всього вона сама багато кувала слів таких, що були невольничим насліддуванням греччини; звідти-ж і пішли усякі „дательні“, „именительні“, „винительні“, „родительні“, „множественні“ і т. и., які звучать зовсім погано в російській мові, і не дурно проф. Брандт радійший був би, щоб замість їх незграбних термінів росіяне говорили „давальный“, „назывный“, „множное“ іт. и.

Ба навіть таке слово, як „путешествіє“ (*ὁδοπορεία*), без якого літературна російська мова ступіня не ступне, — воно хіба не прикро вражає фільольога? Той самий проф. Брандт (пам'ятаєть ся, 1883-го р., в „Извѣстіяхъ Нѣжинскаго Лицея“) казав, що навіть чуже слово „вояжъ“ (voyage) менче ріже вуха фільольогови, ніж „путешествіє“, яке до всього того й не точне, бо щож то за „шествіє“ — їздити верхи („путешествовать верхомъ“), пароплавом („путешествовать на пароходѣ“*) і т. и.? Правда, коли казати загалом, то російська літературна мова з її церковно-словянською замішкою являєть ся точною і багатою, — тільки-ж вона могла-б бути і такою самою точною і так само не менче багатою, як би була витворювала нові слова способом рідним, народньо-великоруським; ота термінологія в душі чисто великоруським була-б і для Українців найзрозумілійша, а для великоруського простого люду і поготів. Тим часом що-ж ми бачимо? І Толстой, і Достоевський печатно засвідчили, що літературної російської мови великоруський селянин не розуміє, або — як кажуть — розуміє з пятого на десяте. І се не тому, що він — сказати-б — не второпає самих ідей, які висловлюють ся літературною російською мовою. Ні! зовсім ні! „Словарь живаго великорусскаго языка“ В. Даля виразно показує, що народня великоруська мова має свої власні, дуже гарні абстрактні слова (і не одно з них, скажу дорогою, дуже добре придалось би і для нашої мови), а коли селянин-Великорус не розуміє інтелігентної, літературної мови, дак се — коли поминути її антирусський синтаксіс**) — виходить тільки через те, що її напхано чужою, давньою церковно-словянщиною та напаковано в ній нових слів, переложених в французького і німецького способом знов таки церковно-словянським (напр. „вліяніє“ — Einfluss, influence; як би по великоруськи, то мало-б бути хіба „вливъ“, „вливка...“). Так от, коли самим Великорусам біда з їхньою сучасною літературною мовою, то нам ще більше треба її стеретти ся і не позичати у неї її церковно-словянської термінології. З чисто-великоруської мови, навпаки,

*) Великоруський селянин, коли не начитаний, слова „путешествіє“ не знає, а каже: „путь“, „дорога“, „подорожъє“. — По грецьки немає неточности в *ὁδοπορεία*, бо *πορεύειν* значить і ходити і їздити.

**) Синтаксіс російської літературної мови, а ще більше її фразеологія — зовсім не великоруські, а чужинські (переважно французькі). У простого великоруського народу складня і фразеологія близькі до нашої, русько-української.

нам можна було-б понабирати багацько дуже доброго материялу, дуже добрих термінів. От було-б гарно, коли-б хто основно переглянув Словарь Даля і повиписував звідти все те, що могло-б і нам знадобити ся!

Роблю дрібні поправки до уваг д. Н.—а про російську мову*). „Или“ має наголос на першій и; „или“ можна казати тільки в віршах. І „созижду“ тепер Росіяне не кажуть, ані пишуть, — пишуть тільки „создамь“.

Що до мови русько-української, то д. Н робить чимало справедливих заміток, проти яких, очевидно, й опирати ся нема чого. Напр. він доводить, що „звук“ — одно, а „згук“ — друге, і що „любовні згуки“ бувають не у ідеально закоханих людей, а хіба у паниць, або у котів. Він підкреслює, що не треба писати „речинець“, а треба „реченець“, не „дїйсно“, а „дійсно“, бо се слово повстало із „донстно“. (Додамо, що там на Україні, де в вимові одрізняють тверде і од м'якого ї, там вимовляють се слово твердо: „дісне“; а де заховались дифтонги, там кажуть „дунісне“). Тільки-ж тих точок, в яких я згоджуюсь із д. Н. або в яких розходжу ся з ним не сильно, я й не торкатиму. Натомісь завважу от що.

Д. Н. обстає за активними причасниками, хоч вони в живій мові або померли, або помирають (за винятком декількох десятків, що мають характер прикметників); силуючись оживити причасники, д. Н. каже, що без них мова „знемовлячить ся“; а „що в стилі науковім, в термінології без причасників і ступнем не ступити, річ загально звісна“. Згоджую ся, що без причасників обходити ся не вигідно; тільки-ж біда, що в живій розмові вони — кажу — або померли, або вмирають, а колись — видно — і зовсім повмирають; в таких разі всі ті наші писання, де густо нашіпано причасників, будуть для пізнійших поколінь мертвецькими писаннями і вражатимуть їх так само погано, як погано вражає нас тепер *dativus absolutus*: „наступившу же четвергу“. Щиронародня мова (маю на оці морфологію, синтаксис і фразеологію) змінюється не швидко, а книжна, письменська, через свою штучність, стає застарілою вже для третього, четвертого покоління. Візьміть ті великоруські пісні, що їщ позаписував мало не триста тому літ

*) Це вже в статі: „Хто пестить язык?“ (Дяло 1900, ч. 195—196), де показано, що польонізма сіють не народовці, а москалефіли.

Англієць Ричард Джемс; — вони і зараз читають ся залюбки, бо так мало одрізняють ся од сучасних! а візьміть якого-небудь Державина, що не має ще й сто год, як він помер, а вже його мова дихає мертвечиною навіть для інтелігентів. Виходить: хто бажає, щоб і нащадки могли його читати, нехай держить ся морфології, синтакси і фразеології чистісінької народньої; а хто такої претензії не має, нехай собі пише, як йому зручніше. Міні думаєть ся, що особливо поети і белетристи повинні не одхилати ся од народньої мови ні в чому ані на гич, бо коли в них ми знаходимо щось мертво, то не радо їх читаєм і часто не дочитуємо навіть до кінця. Що-ж до творів наукових, то вони взагалі мають лиш тимчасову вартість, до всього-ж того у них — спеціальний, вузький круг читачів, яких не злякає жадна мертвість у мові: а через те в наукових писаннях може й можна держати ся трохи штучної, та за те точної і вигідної мови. А краще було-б, щоб і в науці писати зовсім так, як говорить народ!

Боронячи чистоту мови д. Н. нападаєть ся на те, що остатніми часами в нашу літературну мову заходять слова французькі, німецькі і инчі. (До німецьких, здаєть ся, він має більше ласки, бо, наприклад, сам пише: „помада з їрайзлерні польської“. А ну, чи вгадає хто з українських читачів, що то за „їрайзлерня“?) Споміж слів французьких йому особливо немиле „фабліо“, і він радить, щоб писати „баснь“. Тільки-ж „баснь“=fable, а не fabliau. Се остатнє слово — по нашому „вигадка“, — в тім технічнім значінню, яке надає сьому слову народ. Але терміну fabliau нам нема чого кидати, бо то технічний, загально-європейський термін, і не дурно всі європейці його пишуть і вимовляють на архаїчний лад, з і, тимчасом як сучасна французька форма буде fableau (з е, що не читаєть ся).

Приросток архи, який ми бачимо в грецьких словах (архирей, архидиякін, архангел і т. и.), д. Н. уважає настільки нечастим у нашій мові, що неохоче дивить ся, коли хто-небудь зв'язує грецьке архи з словами руськими. Я-ж думаю, що в сій справі фільології навіть голосу не повинні мати: се справа не з області фільології, а з області індивідуальної писательської творчости і психології, і ми не сьміємо деспотично її обмежати. Коли людина знає, яка єсть єрархічна ієрація між „ангел“ і „архангел“, між „єрей“ і „архирей“, між „диякон“ і „архидиякон“, то хіба-ж не самі собою лізуть на язык аналогічні вирази

і для слів руських? Наприклад, давно-давно вже на Русі існує вираз: „пастир“ і „архипастир“, і всі його розуміють; а коли так, то метафорично ми сьміємо прикладати тес „архи“ і до всякого инчого слова. Напр. „хоч і він добрий, та ти — архидобрий“; „всі ви — розбійники, а він — архирозбійник“; „се поважна справа, а на нараду поприходили самісінькі архисли“ і т. и. Всякі такі речення ми можемо чути мало не що дня і, хоч вони справді гибридни (як вазначає д. Н.), та в них є багато вимовности, виразистости, — і нашої фільольогічної заборони ніхто не схоче слухати ся.

Внішний, зовнішний. Д. Н. одкидає другу форму („щасливу і непотрібну“) і дозволяє тільки першу. Коли-ж „зовнішній“ говорять і в народі! Вона, очевидячки, відповідає російській формі „изви́шній“. Народ говорить ще „надвірній“ (пор. ще у Івана Вишеньського: „надворная наука“ = ви́шня, себто світська наука). Слово „внутрішній“ не подобаєть ся д. Н.—ові через те, що, коли сказати „ви́шній і внутрішній“, то виходить нелюбе римованне, — через те краще було-б казати „внутренний“. Я знаю тільки слово „внутрішній“ з наголосом на у, — отже-ж воно не римуєть ся „ви́шній“, і ніякого нелюбого римовання не виходить.

„Новочасні писателі безмилостно викидують іменно, а як віддати німецьке nämlich, namentlich — сього не скажуть“. Нащо зовсім викидати наше рідне „іменно“, того не знаю і я; але знаю, що замість „іменно“ я частіше чув і читав: „а саме“. Кому більше до вподоби „іменно“, нехай пише „іменно“; хто-ж більше звик до „а саме“, той нехай собі пише „а саме“, — се нікому не шкодить.

„Се лежить в природі людській“. На думку д. Н. не можна казати „лежить“. Чому? Адже се дозволена метафора. Так само ніхто деспотично не звелить другому казати неодмінно: „у мене є на серці велике горе“ замість „у мене лежить на серці велике горе“, коли той другий захоче висловитись картинно.

„Кошунствовати, чисто російське слово = витворяти мов несамовитий“. Ні, не=, бо „кошунствовати“ = „блюзвити“, і воно не „чисто російське“, а церковно-словянське слово.

„Люд і народ“, „людовий і народній“. Д. Н. бажав би, щоб „народ“ значило тільки „natio“, а „люд“ — *populus*, *δῆμος*, і щоб, напр. замість „народня школа“ казати „людова школа“. Навряд чи се річ можлива; „люд“ значить попросту „люди“. Кажуть: „він сумує, нудить світом, блукає левадами, де люду

не видно“ (се значить: „де не видно жадної людини, де не видно людської душі“); „було там усякого люду: і панів і мужиків“, „і бідний, і багатий люд“ і т. и. Простий народ так і зветь ся „простий люд“, „бідний люд“, „сільський люд“, „робочий люд“, „невчений люд“, а через те інтелігенція зветь ся „вчений люд“; „люд християнський“ — всі християни. Прикметник „людовий“ мені аж вуха ріже, дарма що я польську мову знаю з дитинячих літ. От, написавши сі слова, я захотів зробити спробу і вдав ся до першої-ліпшої сільської жінки, яку побачив. Питаю: „Що воно таке: „людовий?“ — „А це — що з льоду... з криги“. — „Та ні! от приміром: людові вчителі“. — „Людоді...?!“ Розуміть ся, що коли у вас у Галичині не тільки інтелігенти, а й простий народ скрізь говорить „людовий“, то пишть собі сеє слово на здорове. Тільки-ж дозвольте й нам-Українцям держати ся свого слова „народній“, — єдиного, яке ми розумієм. Д. Н. гадає, що термін „народ“ в розумінню „простий народ“ ми взяли з російської мови. Не варто суперечити ся про те, звідки взяли, а треба тільки зазначити, що сього слова тримають ся скрізь по цілій Україні. Значінне *δῆμος* чи *ὄχλος* бувало в слова „народъ“ іще й у стародавній Болгарії: *каї ѣдаѹмаѣов ої ѡχлои* — „и чюдяхуся народи“.

„Малодушність“ зміняють зовсім непотрібно і нещасливо на „дрібнодухість“. Се-ж не синоніми. Малодушний — се той, у кого або в кім мало духу, відваги = *muthlos*. Дрібнодухий — се той, у кого дух дрібний, або й низький, більше *kleinlich*, *kleinlichmüthig*, ніж *kleinmüthig*.

Хороше людове слово „одвітливий“ — *verantwortlich* (зам. одвічальний). Навряд, щоб воно значило *verantwortlich*. Я чував слово „одвітливий“ тільки в розумінню: „той, хто охоче відповідає“. „Неодвітливий“ — неохочий на одповіді, мовчазливий, понурий, *ungesprächig*. Одвічальний редактор може бути страх який неодвітливий.

Писати „побут“ (з у) замість „побит“ уважає д. Н. забавкою ділетантською. Се несправедливо, бо й народ говорить „побут“ (хоч подекуди чуєть ся й „побит“), а не самі якісь ділетанти. Хтів би д. Н., щоб *Vergessenheit* звала ся по нашому забуток, а *altes Denkmal* — забиток. Не чув ніде я того слова „забиток“, та мабуть, як би де вчув, то подумав би, що мова йде про цвях або кілок, забитий у стіну чи в землю. Анальогічне скажу й про

„добиток“ (зам. добуток), бо, наприклад, недобите військо зветь ся „недобиток“.

Сяєво (пор. зарево, марево, печево) не є витворене слово, як думає д. Н., а живе, народне, напр. сяєвом зветь ся золотий або срібний ореол на іконах. Глагол „сяяти“, який д-ві Н. не подобаєть ся через свою ніби льокальність, иноді більше придаєть ся, ніж „сяти“, а саме в формі „осіяний“, бо „осіяний“ (з яким наголосом?) мабуть ніде й не говорять.

Справозданє — се слово мов бурян. Справді, негарне слово, та навряд чи пощастить нам його виперти. Д. Н. радить узяти натомісь слово „звіт“ = **извѣтъ**. Не можна, бо звичайнісінько слово „извѣтъ“ (воно-ж єсть і в російській мові) значить „донос“, „денунцияция“. Мені доводилось разів мабуть з двоє чувати непогане слово: „звідомленне“ як „уздѣомленне“ (з наголосом на і) — од парубка, що знав і російську мову. Я спитав у нього, як сказати по російськи оте „звідомленне“: — то він мині сказав: „Отчетъ“. (Реченне було таке: „пішов на звідомленне до хазяїна“). Справді: чому-б не писати, наприклад, „звідомленне про нову книжку“, „звідомленне з діяльности товариства“?

На думку д. Н. „себто“ не значить „то єсть“, а значить *etwa, annäherungsweise, beinahe*. Отже-ж ні! = чистісіньке „то єсть“! Напр., „пять копійок, себто десять шагів“, — нічого точнішого бути не може. Коли д. Н.—ові здаєть ся інакше, дак се тільки через те, що в Галичині се слово не вживаєть ся.

Цьоця і тета. Єсть іще й посередня фонема: „тьотя“. Отсе „тьотя“ — стух для фільольотів! З одного боку здаєть ся, що ся фонема — російська, бо наше **е** змінюєть ся в **о** звичайно тільки по **ж, ч, ш** та по **й**; та з другого боку не можна забувати, що єсть непозичені українські фонемі: „льону“ і „льоду“, де звук **ьо** тожсамо не легко піддаєть ся витолкуванню. Академик Шахматов (в „Исслѣдованіяхъ въ области русской фонетики“) схиляєть ся до того, що можна добачити і в „тьотя“ органічно-українську фонему. Ну, та краще буде покинути се питання непорішеним.

„Котрий, який і що“. На думку д. Н., усі три отсі заіменники рівнозначні. Не беру ся судити про Галичину, але про Україну скажу, що в ній таки сильно розрізняють ся два отсі заіменники: „котрий“ = „який між иншими“, „який споміж инших“. Возьмімо хоч би реченне: „Позабірав яблука, котрі були вже добрі“ = „позабірав ті споміж яблук, які були

вже добрі (себто не всі)“. Коли-ж скажемо: „Позабрав яблука, що були вже добрі“, то се значить, що всі яблука були добрі. Що до „який“, то воно займає середину між „котрий“ і „що“ і не має в собі такого різкого одтінку. Коли скажемо: „позабрав яблука, які були вже добрі“, то звідси не видно, чи всі вони були такі, чи тільки деякі споміж них.

Отож і всі закиди, які я мав поробити д. Н - ові; нехай він міні вибачить, що я не цитую сторін книжок, про які згадую: се тому, що пишу оці рядки не в кабінеті, а в дорозі, де нема жадних книжок фільольотичних під руками. Та сподіваю ся, що д. Н. повірить мені і без цитат.

Звенигородка в Київщині 15/27-юля 1901.

А. Крильський.

III. Московська ластівка на Галицькій Русі.

Літом сього року вийшла у Львові книжечка пз. Червоно русскіе отзвуки, стихотворенія Д. Н. Вергуна. Львовъ 1901. 8^о стор. 143. Отсей томик поезій — бодай по думці видавців, себто „Литературнаго кружка при галицко-русскомъ студенческомъ обществѣ Другъ“ у Львові, має мати епохальне значіне, має бути початком нової літератури чи радше нового відламу „общерусской“ літератури, має доказати, „что Червоная или Галицкая Русь производит не однихъ только „украинифильскихъ“ или „русько-украинськихъ“ поетовъ, пишущихъ на языкѣ Шевченка, но и пѣвцовъ общерусскихъ, выливающихъ свои звуки и на языкѣ Пушкина и Гоголя“. Доказати сю аксіому для видавців чомусь дуже важно, бо для сього вони хапають ся аж фальшованя фактів. Вони з натиском повторяють, „что усвоеніе общерусскаго литературнаго языка вовсе не трудно для галицкаго малоросса, хотя бы ему и не приходилось жить въ Россіи, а въ уголкѣ русской земли, гдѣ каждая общерусская книжка считается чуть ли не клеймомъ государственной измѣны Австріи. Правъ былъ Б. А. Дѣдицкій, издавъ въ 1866 году брошюру: „Въ одинъ часъ научить ся малороссу по русски“. Відні видавці забувають, що на сей доказ треба було таки ждати від 1866 аж до 1900 р., значить, що

Дідицького „одинь часъ“ тяг ся цілих 34 роки. Далі вони прибрехали, що вчити ся великоруської мови у нас так дуже трудно; промовчали, що д. Вергун виховував ся в ставропігійській бурсі, куди свого часу навмисне спроваджувано великоруські підручники мови і стилю для вихованців; не піднесли того, що д. Вергун зважив ся друкувати свої російські вірші аж тоді, коли кілька разів побув у Росії, познайомив ся з масою Росиян і привик до живої російської мови. А результат? Видавці таки ще не певні, чи д. Вергун добре пише по великоруськи і віндикують йому право або не знати як слід по великоруськи, або вносити свої червоноруські звороти в великоруську мову. Ну, що сказали би Німці або Поляки або Чехи, коли-б якому Червонорусови прийшла охота з такими претензіями влазити в їх літературу? Великоруси, що пробували писати по українськи (д. Корш у Москві) не заявляли ніколи таких претензій.

Ну, та нехай і так, що книжечка д. Вергуна дає повний доказ на те, що галицькому Русинови можливо писати по великоруськи. А по що властиво здав ся сей доказ? Іншими словами: для кого написана і видана книжечка д. Вергуна? Чи Великоруси признають її своєю, побачуть у ній збогаченє рідної літератури, про се сьміємо сумнівати ся. А в Галичині по за кругом спеціальної невеличкої парафії „молодо-Москалів“ вона також ледви чи піде, навіть серед тзв. москвофілів. Значить, доказ даний книжкою д. Вергуна — чисто теоретичний. Далеко лекше було-б дати доказ, що галицький Русин потрафить написати вірші по польськи, по німецьки або по латині, а результат сего доказу все був би один: що чоловік своїми язиковими здібностями значно перевищасє попутая і може в певнім часі сяк-так опанувати яку хочете мову і надряпати нею книжечку не зовсім поганих віршів.

Роздивляючи книжечку д. Вергуна я не буду чіпляти ся його мови — нехай вона буде собі й архиерегарна великоруська, — а передам вражінє, яке зробили на мене його вірші своїм змістом. Вражінє се досить невразне. Хто начитав ся російських поетів, сучасних і давнійших, той від разу завважить у Вергунових віршах брак власного тону, власної індивідуальности: се якась мозайка, де обік власного безбарвного клію вам здибають ся на кождім кроці ремінісценції то Пушкіна, то Рилєєва, то Лермонтова, то Некрасова, то Надсона, то Хомякова. Разом із сим і сам поет являєть ся перед нами в ріжних костюмах: раз він борець, що

бажає присвятити свій „выстраданный стихъ“ тільки „горестямъ и мукамъ“ (ст. 16), то знов він поет-пташина, що не вяже ся ніякими законами і жне тільки своїми піснями (ст. 51); раз він великий патріот, що кличе:

За Русь, за Русь, святую Русь
Впередъ на бой, никто не трусь... (ст. 128),

то знов великий песиміст, що кличе:

Не вѣрь, что есть краса и правда на землѣ:
все прахъ и тлѣнь и мразъ и все подобно тлѣ
разросшей ся въ тѣни надъ высохшимъ болотомъ (ст. 79).

Раз він горячо любить свою Червону Русь і жде не дожде ся її свободи (ст. 109), то знов на подобу старозавітного Іова проклинає рідного батька й матір і то без ніякої причини:

Кляню тотъ мигъ, когда изъ нѣдръ вселенной
меня любовь на свѣтъ произвела,
кляню и тѣхъ, чьей похотью мгновенной
я вызванъ въ міръ для бѣдствія и зла (ст. 81).

А всьому тому одна причина: автор складає вірші головою, не серцем, а в його голові нема одноцільного світогляду, нема твердого ідейного ґрунту, на яким би автор стояв міцно і непохитно. Через се його патріотизм холодний, вирозумуваний і абстрактний і губить ся в таких загальних фразах, як „нашъ вѣкъ русско-славянскій“ і в такій дитинячій філософії:

Лѣтъ тысячу былъ вѣкъ романскій,
вторую тысячу — германскій,
а третья тысяча пришла —
тутъ насъ судьба ужъ призвала,
ура, нашъ вѣкъ русско-славянскій (ст. 128).

Ще найбільш оригінальні у д. Вергуна ті вірші, де говорить ся про любов. Се чуте за надто індивідуальне, щоб навіть у позиченій формі не проявити власної авторової душі. Та тут власне найліпше видно, що „і в Парижу не зроблять із вівса рижу“: що навіть удранований плащем Пушкіна чи Лермонтова галицький Рутенець не перестане бути Рутенцем із грубо змісловим, декуди цинічним поглядом на жінку і на любов, з серцем повним еґоїзму

і невіри. Ось поет готовить ся стрічати іменини своєї милої: райо він піде в поле, нарве цвітів, плестиме вінки —

Завтражъ рано, чуть заря,
трудъ мой милой поднесу я,
и блаженство поцѣлюя,
можетъ быть, узнаю я (ст. 88).

Ось він з милою глядить на зорі „въ восторгѣ нѣмомъ“, а коли їй говорить що з нею, то хіба про погоду („слагалъ я природѣ хвалу“). Ось він згадує ті „щасливі“ дні, коли в якійсь альпійській долині

сбыли ся радостные сны
моей любви, любви случайной,
твоей любви — запретной, тайной (ст. 91),

і він згадує всі деталі сього „щасливого“ випадка: і дуб зелений, і густі ялички довкола, і пахучу траву.. Раз тільки в своїх мріях д. Вергун за якимсь чужим прикладом піднімаєть ся трохи висше, коли кличе свою милу:

„родная моя,
умчимся со мною въ другіе края,
тамъ солнце уже пробудило весну,
тамъ я въ море нѣчи тебя окуну,
и стану и нѣтъ и любить и трудиться,
и стану съ врагами безъ отдыха биться,
и вмѣстѣ съ тобою, тобой окрыленный
войду я въ храмъ славы, вѣстунъ вдохновенный (ст. 97).

Та й тут характерно, що се фантастичне щастє являєть ся д. Вергунуи можливим тільки десь далеко, в чужому краю. Але д. Вергун швидко признаєть ся, що всі ті любовні мрії у него — брехня.

Любовь! когда-то это слово
звенѣло свято мнѣ и ново,
а нынче я въ любовь не вѣрю
и, какъ другіе, лицемѣрю (ст. 94).

Без потреби д. Вергун приплітає тих „другихъ“ до свого лицемірства; його власне лицемірство через се не буде красше. Не лицемірить д. Вергун лиш у однім — в тім розумію любови, лє бачимо в його віршах:

Вздыхаю голову понуря,
 на сердде руку положивъ,
 глаза такъ томно-томно щуря
 и долу взоры потупивъ
 шепчу я страстно: дорогая,
 открой, открой блаженство рая,
 о, дай извѣдать чары страсти,
 дай испытать небесной сласти
 и упоенья и забвенья,
 божественнаго наслажденья, —
 и много-много пошлыхъ словъ
 и звонкихъ пѣсенъ и стиховъ (ст. 94).

Справді, „пошлыя“ слова. А як виглядають ті „звонкія пѣсни“, якими д. Вергун добираєть ся до серця своєї милої, на се маємо також гарний примір між його віршами. Подаю сю пісню в повні:

Ахъ, дѣва-дѣвчина,
 ахъ, очи-пучина,
 ахъ, щечки-калина,
 а губки-малина,
 зачѣмъ ты приглянулась мнѣ?

Малину смакуя,
 калину помну я,
 и очи цѣлюя
 ужъ дяо въ нихъ найду я
 и самъ поселю ся на дяѣ.

Засохнетъ малина,
 поблекнетъ калина,
 изсякнетъ пучина,
 зачахнетъ дѣвчина
 отъ жару, въ любовномъ огнѣ (ст. 85).

Що там скажуть Великоруси про иньші сторони Вергунових віршів, — у сьому одному я певен, що своїм розумієм любви і своїми поглядами на жінку як на „малину“, яку слід тільки смакувати та на „калину“, яку треба „мняти“, він не дуже заімпонує їм. Там такі річи були старомодними вже за часів Радіщева.

Іван Франко.

Хроніка і бібліографія.

І. Літературні вісти і уваги.

Українське євангеліє. В російську Академію Наук перейшли папери покійного Морачевського і між инчим прегарний український, широнародній переклад Євангелія. Академія Наук (перед Різдом 1900-го року) на внесення акад. Корша, піддержане секретарем П одділу Шахматовим, захтіла видрукувати той переклад і ввійшла в зносини з Синодом, зглядно з Петербурьським митрополітом. Митрополіт рішучо спротивився надрукованню того перекладу Євангелія, хоч Академія мала на оїй чисто фільольогічну мету. Причин свого супротивлення митрополіт не захтів подати, але приватно академіки знають, що тут добавлено «польську інтригу». Таким способом нема ніякісної надії, щоб українське Євангеліє, хоч би і для наукових цілей, побачило світ у Росії.

Шевченкові роковини в Галичині. Подасмо тут звістки про сьоторічні Шевченківські роковини на галицькій Україні, позбирані з часописей. Ряд вечерниць розпочала «Зоря», товариство львівських ремісників-Українців. Випали величаво. За ними слідували концерти: 11 лютого в селі Ходачкові малім (терноп. повіта) заходом читальні; 17. в с. Івачеві горішнім (над Серетом) зах. чит. «Просьвіти»; 19. зах. чит. в с. Чернихіві (терн. пов.); 23. зах. чит. в с. Медині (коло Підволочиск); 24. в Новім селі; 2 марта українська гімназійна молодіж П., III., IV., V гімн. і реальної школи у Львові. На другий день відбув ся другий концерт для ширшої публіки, бо перший був призначений виключно для гімназійств; 6. укр. товариства в Рога-

тині; 7. чит. «Просьвіти» в Комарні; 9. гімназійна молодіж у Самборі; учительська семінарія в Самборі; молодіж української гімназії в Перемишлі; 10. тов. укр. робітників у Відні «Поступ»; чит. «Просьвіти» в Долині; 11. українська молодіж учит. семінарії в Тернополі; 12. гімназійна молодіж української гімназії у Львові; 14. тов. «Львівський Боян»; 16. Українки жіночої семінарії в Перемишлі; гімназійна молодіж у Стрию; акад. тов. «Січ» у Відні; укр. гімназійна молодіж у Бережанах; 17. Українці в Дрогобичи; «Мищанська читальня» в Яворові; чит. «Просьвіти» в с. Звинячи (чорт. пов.); 18. Українські радикали в Коломні; 21. український дівочий інститут у Перемишлі; 24. молодіж української гімназії в Коломні; 25. «Читальня» в Теробовлі; укр. гімназійна молодіж в Бучачи; 26. укр. тов. в Тернополі; 31. Українці в Заліщиках; чит. «Просьвіти» в с. Бушковичах (перем. пов.); 1 північна українські товариства в Станіславові; філія «Просьвіти» в Коломні; українські тов. в Стрию; гімназійна молодіж в Бродах; гімназійна молодіж в Дрогобичи; 21. чит. в с. Сокиринцях (гусят. пов.); чит. «Просьвіти» в Рожнітові; 23. Українки жіночої семінарії у Львові; 26. укр. гімназійна молодіж в Золочеві; 28. чит. «Просьвіти» в с. Спасі (старосамб. пов.); питомці духовної семінарії у Львові; чит. «Просьвіти» в Надітичах (жидач. пов.); українські тов. в Перемишлі; 4 мая Українці в Товмачи (два рази); укр. молодіж реальної школи в Тернополі; 12. чит. «Просьвіти» в Милятині; Українські радикали

в с. Карлові; міщанська читальня в Снятині; Українці в Ліску; 19. в Новосілках Костоюкових (коло Заліщик; 26. Українці в Калущі; чит. «Просвіти» в с. Стриганичах; чит. «Просвіти» в Пікуличах (перем. пов.); 27. в с. Миклашеві (львів. пов.); 30. українські тов. в Коломиї; 6. червня «Руська Бесіда» в Городенні; учениці української віділової школи ім. Шевченка у Львові; 13. філія «Просвіти» в Стрию.

На Буковині устроїли: 10 марта укр. товариства в Чернівцях і 24. гімназіяльна молодіж черновецької гімназії.

В. Грк.

Нова ера в життю Харківщини. Кореспондент «Южного Обозрѣнія», в числі 1475 газети, звертає увагу на деякі гадки Харківського професора д. І. Багалія, що він зазначає їх у своїому рефераті, читанім 29-го цвітня на зборах «Общества грамотности» у Харкові, власне з поводу видавництва книжок в українській мові. Головну частину сеї кореспонденції подаємо в перекладі: «Видавнича діяльність — каже д. Багалій у своїй рефераті, — на сій мові дуже егіснена спеціальними обмеженнями. Перше те, що українські видання залежать від перегляду «главного управління по дѣламъ печати». Друге — сила видань в українській мові цілком забороняють ся і саме найважніших для народної літератури. Д. Багалій звертає увагу на той загальновідомий факт, що Україна бувши в XVII та XVIII століттях на переді останніх частин сучасної Росії, тепер, що до розповсюдження народної освіти, пішла цілком назад. У 1732 році, коли жадної регламентації не було і в гадках, сучасна Харківщина, по словам професора, була укрита сіттю шкіл, що впростали з ініціативи народу і утримувались його коштом; відсоток учнів до скількості людности того часу був такий самий, якого дійшли спільними силами уряду, земства та суспільства тільки в половині 80-х років минулого століття, себто за 150 років народна освіта не тільки не піднялась, а навпаки майже весь час стояла значно нижче. Таке саме явище по словам д. Багалія, видно і в Чернігівщині.

Звичайно, такі обмеження надто тяжко відбивались і відбивають ся на народній школі. Але й взагалі вони дуже затримують розповсюдження науки в народі, а через те він радить комітетови грамотности тепера-ж просити уряд про

зрівнання що до цензури видань російських і українських, себто, аби brano під розвагу при перегляді книжок та брошур виключно їх зміст, а не мову, в якій вони написані. Другий внесок зробив д. Багалій про те, аби уряд дозволив до сільських бібліотек та читалень усі видання Харківського комітету грамотности, себто завести в народніх бібліотеках той порядок, який існує для загальних бібліотек. Обидві пропозиції після гучних оплесків були прийняті одногласно. Постановлено також прохати, аби ті видання, що дозволені до шкільних бібліотек міністерства рільництва, були також дозволені в народні бібліотеки та читальні. Разом із тим дехто з членів, а надто д. Міхновський, здійняв питання про конечну потребу заведення по школах, по яких контингент учеників Українців переважає, — української викладової мови. Але се питання зняв президент із джевного порядку, раз через те, що воно не стояло в оповісті, а вдруге через те, що вимагає докладного розгляду в звязку з правами та компетенцією комітету, тим то се питання передано до заряду і спеціальної комісії для докладного розгляду.

Нема що казати про те, який важний крок зробив Харківський комітет грамотности. Зостає ся тільки радити з того та пожадати, аби його заходи перейшли найкоріш в життя та щоб «столиця Слободської України» і в сьому столітті в першій його четвертині, так само як і в минулому, стала знов хоч не «осередком українського літературного руху», алеж вестакі прокинулась від летаргії, що опанувала нею і тримає в такому стані ось скільки вже десятиліть.

Г. Ков.-Кол.

В справі одної рецензії. В книжці V «Кіевской Старини» за сей рік, в бібліографічному відділі, д. В. Д. даючи оцінку книжці, що виїшла останніми часами в Москві під наголовком «Галерея русских писателей», шкочує, що в ту «галерею» увійшло тільки шестеро українських письменників: Шевченко, Квітка-Основьяненко, Гребінка, Марко Вовчок, Костомарів та Мордовець. «Мимоволі повстає питання, каже д. В. Д., деж Котляревський та Кудіш, коли не гадувати про інших...?» На такий запит можна тільки відповісти, що Котляревський та Кудіш зостались при тій літературі, до якої вони справді належать і від якої вирвано видавцем «галереї» Шевченка

та Квітку, «коли не згадувати інших». Автор рецензії надто швидко й дивуєть ся, що до «галереї» не уміщено Котляревського, яко «родоначальника українського красном письменства», котрий відогравав ніби-то значну ролу (?) в «русской» (російській) літературі. А нам се здаєть ся цілком натурально, як було б геть натурально, коли-б видавець «галереї» поминув і Шевченка та Основяненка, через те, що се цілком наші письменники, а видавець видав галерею «русских» (російських) письменників.

Правда, вбачаючи де-яку користь з популяризації нашої літератури, ми могли-б хіба пожадати, аби в тій галереї було заведено окремий відділ для українського письменства, як було-б ще більш жадано бачити такий відділ і в історії всесвітньої літератури Шера, що вийшла не що давно в російській мові за редакцією Вейнберга. Але-ж коли нам не зробили такої чести, не хотіли дати там місця, то що-ж маємо робити! Мабуть видавці мали якусь рацію, може й розумну, коли зробили так. Але-ж вимагати нам самим, щоб нашу літературу пристосовували цілком до російської і розкидали її письменників на 589 сторінках великої книги, поміж письменників російських, незгадуючи навіть, що той або той письменник єсть української чи «малоруської» літератури, — то се-ж в якій цілі...?

Отже здаєть ся, що нам слід скоріш нарікати, що видавець «галереї» де-яких наших письменників, які мають місце тільки в українській літературі, прилучив до російської, не покликаючись, як здаєть ся, на те, що ті письменники єсть тим часом (і головним чином!) і українські. «Вот и все, что пошло из нашей украинской литературы в «галерею русских писателей». Конечно немного всего этого, но будем благодарны (?) и за то что есть». Так закінчує свою замітку д. В. Д. Але-ж ми не розуміємо, за що ся подяка...?

Звичайно, у кожного чоловіка свій погляд на речі, але-ж єсть такі речі, що не припускають двох поглядів — один із них буде хибний. А який із сих двох поглядів справедливий з боку користі нашому письменству, про се нехай скажуть Вп. читачі.

Г. Ков.-Кол.

Переклади українських творів.

„Glos Przemyski“ (II. рік ч. 28) подав переклад нариса Василя Стефаника из Stracony.

В. Грк.

„Sonntagsblatt“ німецька Ньюйоркська часопись подала в 32 ч. з 11 серпня с. р. в перекладі вже четверте оповіданє Вас. Стефаника п. н. „Eine Neuigkeit“ (Новина).

В.

У «Волині» ч. 105—107 надруковано в перекладі оповідання Трохима Зінківського «Кудюю йти» — «Куда идти». Переклад зладжено добре, але чомусь не сказано що то єсть переклад із українського і читачі, що не знають автора як українського письменника, мусять приймати те оповіданє як оригінальне.

Г. Ков.-Кол.

Часопись «Дніпровская Молва», що виходить у Катеринославі, в ч. 16 надрукувала в перекладі А. Єгорова 9 поезій Кониського, під наголовком «Изъ скорбныхъ пѣсень Перевенди. Переводъ съ малорусскаго, посвящ. Нинѣ Егоровой». Осъ їх початок: 1) «Въ роскошной залѣ свѣтъ сіяєть»; 2) «Не хотѣлъ бы, моя любка»; 3) «Люблю смотрѣть какъ, ручеекъ»; 4) «Нѣтъ, не зови меня на пирь»; 5) «Склонивши голову сижу»; 6) «Не сталоє такъ, какъ я гадалъ»; 7) «Ясною ночью въ садокъ»; 8) «Смотрю, смотрю, на небѣ тма»; 9) «Не понимаю я, что мнѣ».

Г. Ков.-Кол.

Оповіданя д. Канівецького. В газеті «Крымскій Курьеръ», що виходить у Ялті, в ч. 110 надруковано оповіданє Н. Канівецького «На фелюгѣ». На жаль, се оповіданє написане тою сорокатою мовою, якою звичайно пише сей автор свої оповідання: дієві люде балакають по українськи, а сам автор по російськи. Д. Канівецький видав уже в Росії цілу збірку таких оповідань пн. «Изъ былого Черноморіа»; між ними трапляють ся досить цікаві малюнки, але-ж коли почнеш читати їх, то візьме тебе зануда і мимоволі повстане питання: що за конечна потреба була у автора писати свої оповідання такою перістою мовою...? Д. Канівецький очевидно добре знає українську народню мову і дуже шкода, що він не пише своїх оповідань цілком по українськи.

Г. Ков.-Кол.

Праці Українців у чужих виданях.

У справозданю Тернопільської гімназії за рік 1900/1 надрукував др. Іван Конач розвідку п. н. „Reforma nauki języka kasńskiego rozprzeżeta przez H. Perthesa“, ст. 1—33.

В.

У 8-ій книжці петербурського місячника «Научное Обозрѣніе» б. р. почав ся друк широко задуманої біографії Котляревського, цера І. Степанка.

Вільний російський університет. По причині студентських розрухів дістало багато ліберальних професорів у Росії димісію зі своїх становищ. Як довідуємося, кількох заможних людей зложило відповідний фонд і постановило оснувати в Парижі вільний російський університет, в якому викладано би по російськи і для російських студентів, що виїждять на студії за границю. Між професорами мають бути: історик Карсєв, біолог Мсчніков, соціолог Ковалевский, культурний історик Мілюков, економіст Туган-Барановский і інші. Питане лише, чи довго може потривати подібна інституція на чужині.

В.
Національна бібліотека в Парижі. Найбільша бібліотека у Франції — се «Національна Бібліотека» в Парижі. Тепер друкують ся каталоги книжок, уміщених у ній. Перший том почато друкувати 1897 р. і до тепер доведено ледви до початку букви Б (Baade — Bancroft). Коли друк буде поступати тим самим темпом, як доси (один том на рік), то цілий каталог буде скінчений аж по 60 роках. Кожний том, друкований у формі великої вісімки, має 1200 сторіч у дві

пшальти. При кождім імені автора (каталог уложений по авторам) подана коротка родопись книги і коротенький зміст.

Літературна крадіж. Готайський картограф Габеніхт підніє у «Peterg. Mittheilungen» дуже цікаву справу літературної крадіжки, якої допустив ся англійський воєнний уряд. Перед звик двома роками дало трансвальське правительство до друку мапу обох республік зладжену Ф. і В. Еппем відповідно до найновіших помірів у розмірі 1 : 476.000. Коли вибухла війна з Англією, правительство здержало друк мапи, не бажаючи, аби в його некористь визискували вороги мапу. Тепер одначе видано її, та при тім показало ся, що англійський воєнний уряд відстав звідкись один примірник мапи, казав його побільшити фотографічно і не тільки відбитки з нього роздав своїм офіцерам — що в часі війни трапляєть ся — але без уваги на авторську примітку «copyrighted» пустив його в публичну продаж, зазначивши надто «All rights Reserved». Отсе не тільки зухвала, але мабуть іще й небувала літературна крадіж.

В.

II. Нові книжки.

Хроніка українсько-руського Наукового Товариства імені Шевченка у Львові. 1901, май-серпень. Вип. III, ч. 7. Львів, 1901. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. 17, 8°. Ціна 30 сот. Зміст: Засідання Виділу. — Засідання секцій (І. Франко — Нові досліді над найдавнішою історією Жидів. І. Копач — Критична аналіза т. зв. Тукидидової археології. І. Франко — Пяницьке чудо в Корсуні). — Засідання Комісій. — Нові інституції, що приєтужили до обміну з Товариством. — Стан бібліотеки Товариства з 1-им півріччєм 1901 р. — Нові видання.

А. Кримський. — **Пальмове гилля.** Екзотичні поезії (1898—1901). (Белетристична Бібліотека, ч. 40). У Львові, 1901. Виданне укр.-руської Видавничої Спілки. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. VІІІ+152, 8°. Ціна 2 кор. Зміст: 1) Заспів. Ст. 1—7. 2) В горах Ліванських. Ст. 11—14. 3) Самотою на чужині. Ст. 17—13. 4) Нечестиве кохання. Ст. 27—50. 5) Кохання по людському. Ст. 53—

83. 6) Передсмертні мєльодії. Ст. 87—99. 7) Із Гайневих пісень. Ст. 103—118. 8) Видлі-Пудлі. Романсеро Гайнріха Гайне. Ст. 121—145. 9) Остання поезія Гайнріха Гайне. Ст. 149—151.

С. М. Кравчинський (С. Степняк). — **Підземна Росія.** Переклав із російської мови Евген Косевич. (Наукова Бібліотека, ч. 8). Накладом укр.-руської Видавничої Спілки. Львів, 1901. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. XVI+248, 8°. Ціна 3 кор. Зміст: 1) Передне слово, V—XVI. — Вступ. 2) Нігілізм. Ст. 1—9. 3) Пропаганда. Ст. 9—23. 4) Терористи. Ст. 23—23. Революційні профілі. 5) Яків Стефанович. Ст. 36—46. 6) Дмитро Клеменс. Ст. 47—56. 7) Валеріян Осєнський. Ст. 56—66. 8) Петро Крапоткін. Ст. 67—74. 9) Дмитро Лизогуб. Ст. 74—80. 10) Геєя Гельфман. Ст. 80—84. 11) Віра Залулич. Ст. 84—92. 12) Зофія Перовська. Ст. 92—123. Нариси з життя революціонерів. 13) Московський підкоп. Пустельники. Ст. 124—127. 14) Підкоп. Ст. 127—132. 15)

Дві утчі. Ст. 133—147. 16) Переховники. Ст. 148—164. 17) Тайна печатки. Ст. 164—173. 18) Подорож до Петербурга. Ст. 173—212. 19) Закінчене. Ст. 213—245.

В. Барвінський. Досліди з поля статистици. (Літературно-Наукова Бібліотека, ч. 17). Накладом українсько-руської Видавничої Спілки. У Львові, 1901. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. 56, 16⁰. Ціна 20 сот.

В. Короленко. Ліс шумить. (Подільська легенда). Переклав В. Маслов-Стокіз. (Літературно-Наукова Бібліотека ч. 18). Накладом укр.-руської Видавничої Спілки. У Львові, 1901. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. 40, 16⁰. Ціна 20 сот.

Кирило Студинський. — Котляревський і Артемовський. Відповідь д. Ів. Степанови. Львів, 1901. Накладом А. Хойнацького. З друкарні В. А. Шийковського. Ст. 53, мал. 8⁰. Ціна 40 сот.

Отчеть благотворительного общества издания общепользных и дешевых книгъ за 1900 годъ. С.-Петербургъ, 1901. Типографія Училища Глухонѣмыхъ. Ст. 36, мал. 8⁰. В р. 1899 оснувало ся в Петербурзі товариство, що поставило собі метою видавати дешеві популярні брошури в українській мові. Доси видало їх 9. Як показує ся з надісланого нам тепер справозданя, товариство не нашло чомусь такої симпатії, як належало-б сподівати ся. Хто тому винен — не знаємо, але факт зазначаємо. Товариство не має доси ані стільки членів, кілько повинно-б мати відповідно до числа української людности, ані не має зібраних грошей в більшій сумі. З тих причин воно нагадує дуже наші галицькі товариства, коли можна порівнувати три мільони з числом більшим дев'ять разів. Наведемо тут депо цівавійше зі справозданя. В 1900 р. приступило до товариства 97 членів, з того 1 почесний, 6 досмертних, 86 дійсних і 4 співробітники. З кінцем року мало Товариство 355 членів, між тими 4 почесних, 11 досмертних, 333 дійсних і 11 співробітників. До почесних членів належали: С. Драгомірова, жінка київського генерал-губернатора, А. Косич, генерал інфантерії в Київі, Ол. Кулішева і Г. Нецуй-Левіцький. Членами співробітниками були: С. Ваганов, В. Василенко, П. Ефименко, А. Ябдаха, Г. Коваленко, М. Коцюбинський, М. Лободовський, А. Лукіянченко, А. Михалевич, Ф. Немоловський і В. Розвадовський. До заряду товариства належали: Д. Мордовець, голова; П. Целехін, заст.

голови; В. Ігнатович, касиєр; П. Стебницький, секретар; Е. Грибнюк, П. Катеринич, Г. Левченко, О. Лотоцький, М. Мухин, А. Снарський, В. Філіпів, О. Шликевич — виділови; Я. Забілло, С. Науменко, М. Славинський — заступники виділових; до контрольної комісії належали: П. Селазилів, Г. Сидоренко і Я. Якименко. Протягом року мав виділ 9 засідань; крім того були в тім році два рази загальні збори. В 1900 р. видано отєї книжечки: 1) Орися, П. Куліша (11.638 примірників); 2) Вірна пара. Спаянна пара. В осені літо, Г. Барвінок (10.100 прим.); 3) Бжільництво, Ф. Немоловського (3.000 прим.). Надто розпочато друк брошури: Оповідання про Антона Головатого або про початок Чорноморського війська, М. Комарова (15.000 прим.). Хосенність праці товаририства признало навіть міністерство рільництва і домен, яке визначило підмогу на видає двох популярних брошур сільсько-господарського змісту в сумі 200 карбованців. Не менше важний факт для розвою товариства с й сей, що два жертводавці зложили в тім році відповідні квоти на премії за популярні брошури з поля господарства, природничих наук, медицини і гігієни, в наслідок чого товариство розписало конкуре з речинцем для надсиланя праць до кінця 1901 р. про що в нас була згадка. Капітали товариства ще маленькі. В 1900 р. мало воно 1.499·82 карб. приходів, 957·41 карб. розходів так, що цілий масток його виносив із кінцем року 827·01 карб. (разом із надвишкою з 1899 р. в сумі 284·80 карб.). Зі свого боку ми бажали-б, аби Українці зрозуміли вагу товариства і зробили його центром видавництва популярних брошур, які осяга повинні-б тисячами розходити ся по Україні. Не три, але що найменше 30 брошур повинно воно випускати що року у свѣт. Тоді й не будуть потрібувати співати пієно: »Ніхто не винен — лише ми, лише ми«!

В.

П. О. Кулишъ. — Хмельницана. Исторычне оповидання. Ч. 23. Київъ, 1801. Типографія Петра Барскаго. Ст. 116, 8⁰. Ціна 15 коп.

Віршы и переклады Михаила Трызны-Яцковскаго. 1897 годъ. Ровно, 1901. Типо-Литографія М. А. Бренера. Ст. 34, вел. 8⁰.

12 українських писень для мѣшаного хору (сопран, альт, тенор, бас) з провідом фортепяна, уложив Ян Галль, дире-

ктор співачого товариства «Ехо» у Львові. Київ. 1901. Накладом книжного і музикального магазину Леона Ідзиковського в Києві. Ціна 60 коп.

В. Щурат. — **Зарванця.** Перемишль, 1902. З п'ятні Н. Джулинського. Ст. 16, мал. 8°. Ціна 20 сот. Зарванця — се місце, куди що року спішає тисячі богомольців, аби поклонити ся там чудотворному образу Богородиці. Як про кожде подібне місце, так і про Зарванцю ходить між народом багато легенд. Д. Щурат записав їх, прибрав опісля в поетичну одіж, а тепер видав окремою книжечкою. Усіх легенд є 10: 1) Чудотворна криничка. 2) Чернець з Київ. 3) Князь з Галича. 4) Турецький набіг. 5) Стефан Рисан. 6) Андрій. 7) Вдова і попович. 8) Ткаля. 9) Галюся. 10) Марійка. Ціла збірка кінчить ся епілогом. Незвичайна простота, наївність і zarazом спокій — б'ють цілими струями із неї. Наслідком того читаєть ся вона дуже приємно.

В.

Прикарпатська Русь вь XIX-мъ вѣцѣ вь біографіяхъ и портретахъ ея дѣятелей, съ узглядненьемъ замѣчательныхъ людей, котрыхъ 1772 р. заставъ при жизни, написавъ на подставѣ автобіографичныхъ записокъ и архивально-библіотечныхъ матеріалѣвъ Иванъ Ем. Левицкій. Томъ I. Выпускъ 4. Львѣвъ, 1901. Коштомъ Антона Хойнацкаго. Типографія Ставропигійскаго Института. Ст. 169—214, лексик. 8°. Про попередні випуски свого видавництва була в нас уже в відповіднім часі згадка; в осьмому випускови докінчена статя про Олек. Барвіньського (тут говорить ся про його політичну діяльність) і розпоча про його брата Володимира, оснувателя і першого редактора «Діла». У пятім випуску, що має вскорі вийти, буде докінчена статя про Вол. Барвіньського і крім кількох дрібніших біографійок розпичеть ся більша монографійка про Омеляна Бачинського, довголітнього директора руського театру. З уваги на велике число незвісних іде фактів із нашого побуту, подаваних автором у його праці, а як і публікованих коли, то порозсіваних по ріжних, нині часто недоступних часописях і брошурах, з уваги на суцільне представлене образу нашого розвитку в 19 століттю, звертаємо увагу наших читачів на се видавництво і поручасмо його, як вартне піддержки.

В.

Александръ Барвѣнскій вь исторіи культурного движенія рускаго народа на Прикарпатю. Біографічно-историчный

очеркъ, написавъ Иванъ Ем. Левицкій. (Перепечатка зъ «Прикарпатской Руси», томъ I. Львѣвъ, 1901. Зъ п'ятні Ставропигійской. Коштомъ Антона Хойнацкаго. Ст. 52, лексикон. 8°. Ціна 1 кор.

Огляд історіи українсько-рускої літератури до кінця XVIII столітя. Написав Олександр Барвіньський. (Передрук зъ «Вибору українсько-рускої літератури» для учительських семинарій). У Львові, 1901. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. 68, 8°. Ціна 40 сот.

Йосифа Штайнера і дра Августа Шайндлера. Вправи латинські для першої класи. Після другого, переробленого видання за дозволом авторів перевів на руский язык Роман Цеглинський, професор п. к. гімна. у Львові. Накладом краснаго фонду. У Львові, 1901. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. 72, 8°. Ціна 1-50 кор.

Спис слів до вправ латинських Штайнера-Шайндлера для першої класи. Після другого, переробленого видання за дозволом авторів перевів на руский язык Роман Цеглинський, проф. п. к. акад. гімна. у Львові. Накладом краснаго фонду. У Львові, 1901. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. 112, 8°.

Рахунки для шкіл народних. Часть I. У Львові, 1901. Накладом п. к. Видавництва руских книжок шкільних. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. 40, мал. 8°. Ціна 10 сот.

Рахунки для шкіл народних. Часть II. У Львові, 1901. Накладом п. к. Видавництва руских книжок шкільних. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. 82, мал. 8°. Ціна 18 сот.

Рахунки для шкіл народних. Часть III. У Львові, 1901. Накладом п. к. Видавництва руских книжок шкільних. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. 72, мал. 8°. Ціна 20 сот.

Рахунки для шкіл народних. Часть IV. У Львові, 1901. Накладом п. к. Видавництва руских книжок шкільних. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. 72, мал. 8°. Ціна 20 сот.

Практичний провідник для катехитів. Уложив Евгений Гузар, катехит муж. учит. семинарії у Львові. Перша часть для 1 і 2 року науки. У Львові, 1901. Накладом Евгена Гузара. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. 76, 8°. Ціна 1 кор.

Пояснене обрядѣвъ при посвященіи церкви. Написавъ Андрей Шентницкій, Митрополить. Жовква, 1901. Накладомъ

автора. Печатня ОО. Василянъ. Ст. 42, 8°. Ціна 18 сот.

О ювілею. Листъ пастырскій Высокопреосвященнаго Андрея Шептицького, Митрополита Галицкаго. Жовква, 1901. Накладомъ автора. Печатня ОО. Василянъ. Ст. 36, 8°. Ціна 15 сот.

Русско-народні колыбельні пѣсни. Собралъ изъ устъ женщинъ Михаилъ Ів. Бѣлоусъ. Коломия, 1901. Черенками и накладомъ М. Бѣлоуса. Ст. 48, мал. 8°. — Побачивши титул отєї книжочки, подумавъ я: Но, пречінь раз і Білоус видасть щось ліпшого, бо намісь усяких дурниць, які друкують, пустить у свѣт збірку колискових пісень, що буде далеко кориснійша, ніж усі його «издания». Заглянувши тимчасом до книжочки, бачу — а тут під одним титулом всячина; як колискові пісні фігурують:

Ой ти поїхав, мене понехав
А я бідная плачу...

Ой воли-ж мої тай полові
Чомуж ви не орете...

і інші, а крім того ряд звичайних коломийок, що не мають нічого спільного з колисковими піснями. Та дивлюсь дальше — і очам своїм не вірю: Між нашими колисковими піснями фігурують також «Козацкая колыбельная пѣсня» М. Лермонтова: «Спи младенецъ мой прекрасный, баюшки баю», та «Новорожденному», що починаєть ся словами:

«Ребенка малого рождение,
Привѣтствуетъ мой радостный стихъ...»

Чого д. Білоус поступає так обережно і вводить російщину до популярних книжочок лише дозами? Чому не взяв якогось російського збірника пісень та не повиймав із нього самі російські пісні для наших селян? Чи думав, що за велика доза може їм пошкодити? Най не лякає ся, най іде сміло до витиченої мети, бо відвага — се найгарнійша прикмета мужчини. Далі надруковано в книжечці ще «Забобонніи звичаи, обычаи и дѣйствія при рожденію дѣтей», описля «розтолкованье» і «законченье» — от так, аби заповнити відповідне число сторін друком! Святчили-б ся то такі інтелігентні видавці!

В.

Новыи Побожныи Пѣсни Ѡтпущныи до Пасхы Дѣвѣ Маріи Матери Божой къ употребленію Парихиимъ во Повчу, Бикасдѣ и Боровяну на памятку уложеныи черезъ Владислава Волькенберга въ Сотмарѣ. Перемышль. Зѣ печатнѣ ру-

скаго Собора Крилошанина. Ст. 32, 8°. Ціна 24 сот. — Вже самий дивовижний, кепський і незрозумілий наголовок отєї брошурки вказує, що початок її мусить сягати якогось темного — і то дуже — закутка. І справді: ся брошурка сфабрикована на Угорщині (чи не Жидом навіть!) і призначена для духової поживи в першій лінії Угорських, а опісля й Галицьких Русинів, як се видно і з місця друку і звітти, що її продають у нас. Є в ній 7 пісень до Богородиці — між ними одна до Гомівської і одна до святаго хреста. Автор тих пісень бажав очевидно бути зрозумілим для ширших мас, тому старав ся впаковувати до них по трохи й народнього угро-руського діалекту; на жаль не з умів його вповні опанувати, через що виїшла в нього звичайна «языческая» мова, що от як виглядає:

Призри, о Маріє
На твой прекрасный людъ,
А в ширымъ сердцемъ
Всѣ Тебе глядають.
Дуже ширымъ сердцемъ
Оумильно ти просятъ,
Слезными чресы,
Свѣй жаль ти подносятъ.
Котрѣ, в Маріє,
Предъ ты складаеме,
Черезъ велики слезы
И не вмовляеме.
Ожъ насъ лишинь Мѣтко,
Сирыхъ (!), где будемъ,
Прекрасна Маріє,
Вшиткѣ погинеми і т. д.

Вже як видно з отсього цитата, автор хоч уміє читати, то все таки неписьменний, а про його поезию — шкода й балакати. Він мабуть і писав лише для «гешефту», бо чому його не зробити, коли можна? Коли темні селяне дають піддурювати ся, чому з сього не скористати? Етика, ідеали і т. и. — ей, хто зважав би на такі дурниці!

В.
«Богдан Хмельницькій гетман Малороссіи». Очерк І. Катаева. Москва, 1901, 96 ст. ц. 15 к. Се одна із книжочок молодого видавництва (Д. П. Тимковського) під спільним заголовком «Очерки по русской исторіи для школы и народного чтенія». Виходять єї «Очерки» під редакцією професорів Московського унів. А. Киричичикова, А. Кизеветтера і М. Довнар-Запольского. Вже одна редакция свідчить за науковість і гарний напря-

мок сих популяризацій. І справді, прочитавши сю книжочку мусимо признати се і позалкувати, що нацарк не в рідній мові. Книжочка написана дбало і доволі докладно розповідає про становище Укра-

їни до Хмельницького і про Хмельницину. Ніякого «чисто руського взгляда», «русської точки зрѣнія» ми не знайшли (хоч і написана вона Москалем), що ще більш надає їй вартости. *Вол. Д—о.*

III. З газет і журналів.

Dom in Svet, літературна часопись, що виходить у Любляні, подала в 5 ч. за сей рік дуже теплу статю про Шевченка з нагоди 40-вих роковин його смерті п. з. «Ob Taras-Sevčenkovem grobu. Za štiridesetletni o pesnikove smrti — spisal Baida Kazak» (ст. 257—264). До статі додані отсі малюнки: Т. Шевченко (з шапкою на голові), хрест на Шевченковій могилі, кімната хатини на Шевченковій могилі, Шевченкова могила, Шевченкова гора. Цитати, вибрані з творів поета, подані в оригіналі, одначе їх транскрипція не всюди добра. *В.*

Zeitschrift des Vereins für Volkskunde, ч. 2 і 3 за сей рік подала опис обряду весільного у Буковинських Русинів п. н. «Ruthenische Hochzeitgebräuche in der Bukowina» von Dr. R. F. Kaindl.

«Aus fremden Zungen» ч. 24 за 1900 р. надрукована невеличка статя про наш театр п. н. «Das ruthenische Theater» (ст. 1151). Автор її підписав ся криптонімом «X. X. X.». *В.*

«Крутука», польський літературний журнал у Львові, подала у книжці за липень і серпень с. р. гарну статю з нагоди побуту руського театру у Львові перед вакаціями, де він давав представлення в сали робітничого товариства «Gw azda». Автор статі підіє у ній багато хиб теперішнього репертуару, із якими вповні мусимо згодити ся. Рівночасно зазначив одначе також добрі його сторони, яких на жаль невелике число. *В.*

Петербурзький «Kraj» надрукував у ч. 35 інтервю свого співробітника з якимсь «паном від Просвіти» на тему

руського театру. З цілого ряду небилиць, яких там наторочив той співробітник, видно, що тут говорить saecus de coloribus. Подібне інтервю з послом Романчуком про сесеію руських послів із сойма, тільки заправлене більшою дозою шовінізму, помістив той сам співробітник у тім самім числі «Kraju». *Р.*

Сербська часопись «Србобран» донесла недавно, що угорське правительство заборонило випускати до Угорщини «Діло» і москвофільський «Галичанин», аби тим способом забезпечити себе перед панславистичними агітаціями і православною пропагандою. Ми не знаємо, кільки в тім правди, та коли воно так справді, то з того тільки видно, яке боязливе угорське правительство і як мало знає, що діє ся в Галичині, особливож між Русинами. Жадна з тих часописів не ширить ідей, які їм підсуває ся; один «Галичанин» ширить кнутофільство, але на таку полову поза Галичиною мало хто залає ся. Зрештою, хочби обі газети ширили подібні ідеї, то нащо їх заборонювати, коли їх і так ніхто в Угорщині не передплачує, ні читас? Хіба се невідоме угор. правительству? *В.*

В «X-Strahlen» ч. 11—13, надрукував їх редактор д. Сембратович довшу статю про указ царський у Росії з 1876 р. яким заборонено нашу літературу, та його наслідки, п. н. «Eine proscribire Nationalliteratur». Подібних статій, в яких обзнайомлює німецьких читачів із українсько-руськими справами, помістив д. Сембратович уже більше в своїй часописі, за що йому належить ся повне признанє. *В.*

IV. Персоналія.

А. С. Будилівіч, зять пок. Адольфа Добрянського і великий наш приятель в роді Фльоринського, усунений від но-

вого шкільного року з ректорства в Дорпатськім університеті. Вправді його покликано на висшу посаду до Петербурга,

але се покликане рівнасть ся тому, коли в нас хто перестас бути членом парламенту, а буває покликаний до палати ланів. Ректорство своє закінчив він написавши брошуру (передруковану «Галичаниномъ») про «Два русекіи языки», де в великій части воював такимиж аргументами, як Фльоринский, зовсім негідними вченого.

В.

Некрольоги. Дня 15 серпня помер у Берліні професор німецької мови на тамашнім університеті д-р Кароль Вайнгольд, проживши 78 літ. Він був учеником Якова Грімма і належав до перших, що габілітували ся для німецької фолькльогії (1847 р.). Будучи професором на різних університетах (Галле, Бресляу, Краків, Грац, Кіль, Берлін) мав він нагоду пізнати в різних егорунах народні звичаї впрост із перної руки, що спонукало його заняти ся ближше фолькльором. Уже 1855 р. оголосив він цінну працю «Weihnachtsspiele und Lieder aus Süddeutschland und Schlesien». Перед 10 роками основано знов головою за його почином у Берліні «Verein für Volkskunde», якого був вибраний головою. Колиж се товариство почало видавати свій журнал «Zeitschrift d. V. f. Volkskunde», він став не тільки його редактором, але й головним співробітником, де заміщував дуже багато егатиї більших і менших ріжкого змісту. Чо при фолькльор займав ся він також мітольогією і оголосив із того поля важну працю п. н. «Die Sagen von Oki» (1848), далі про великанів німецької мітольогії (1858), та багато иньших дрібних праць. Але найбільшу заслугу має він за дослідіи німецьких диалектів. Його праця „Ueber deutsche Dialektforschung“ (1853) є підставною на тім полі і без неї годі кому обійти ся, хто хоче в тім напрямі дальше працювати. Тут належить також згадати про більшу його языкову працю „Mittelhochdeutsche Grammatik“, видану 1877 р. Німецька старовина була також предметом його пильної уваги, а його праці з того поля „Altnordisches Leben“ (1856), „Die deutschen Frauen im Mittelalter“ належить уважати за класичні. В часописі, якої був редактором, появляли ся праці також із нашого фолькльору, а рецензії на наші виданія етнографічні були вє дуже прихильні.

В.

Дня 26 серпня помер у Ялті на параліж серця популярний російський письменник Григорій Александрович Мачтет. Покійний родив ся 185' р. в Луцку, де його батько служив при повітовім суді і був потомком Англичанина, взятого до неволі Росіянами в часі війн Петра Великого. Мати його була з роду Полька. Григорій Мачтет прожив молоді літа на Україні, отримав там перше вихованє, був перенятий горячими українськими симпатіями і сам признавав себе Українцем. Уже від молодих літ мусів він бороти ся з ріжними перешкодами, що ставали йому вдорозі, та вести війну з російськими урядовими сферами за свої переконанія. Гімназії не довело ся йому скінчити, бо його вигнали з неї за революційні погляди. Але енергійний хлопець не зломив ся під тим ударом; він дістав дозвіл — по довгих заходах — здавати іспит на повітового учителя: зробив його і розпочав свою педагогічну діяльність. В 1872 р. покинув її одначе, виїхав за границю і прожив коло двох літ у Америці, де заробляв на прожиток як простий робітник. Повернувши з за границі Мачтет виступив скоро на літературнім полі, пишучи нариси з американського і німецького життя. Та тут упав новий удар на нього: його арештовано і вислано з початку в архангельську губернію, а опісля в Сибір. Зсілка не перервала одначе його літературної діяльності; в його оповіданях до України і Америки прилучив ся ще Сибір. Сибірське життя збогатило його новими фактами. Він почав писати дуже багато, а кінець сімдесятих та вісімдесяти роки — се найгорячіший час його літературної діяльності. Праці свої заміщував він тоді в Недѣль, Отечественныхъ Запискахъ, Наблюдателѣ, Русской Мысли і Съверномъ Вѣстникѣ. Перші його нариси і оповіданія звернули зараз уже на нього увагу і виробили молодому авторви імя в літературі. В останніх часах, по повероті з Сибіру, служив Мачтет на Волині, а опісля в Петербурзі; писав дуже мало, а ще меньше друкував, але хто знає, чи не був би вернув до давної горячкової діяльності, коли-б не був умер несподівано. По українськи не пробував писати ніколи, хоч уважав себе Українцем; деякі його оповіданія були одначе перекладені на нашу мову.

В.

V. З науки і штуки.

До історії шкіл у Полтавщині. Років з шість назад Полтавський статистичний комітет розіслав по селах запити вобсягу археології та етнографії нашого краю. На єї запити він одібрав до 200 відповідей з різних сторін Полтавщини. Деякі кореспонденти взяли ся дуже широ до сього діла і поприслали цілі монографії з обсягу фольклору і етнології своїх міст. Більшість кореспондентів були козаки та селяне, меншість пони та бурсаки. Між відповідями трапляють ся іноді дуже цікаві і розумно написані, що можуть дати матеріал для вченого і любителя нашої старовини. Не доторкаючись до інших питань з археології та етнографії, ми звернемо увагу на один запит № 10, про те, як у старовину селяне вчили ся грамоти і у кого. Из відповідей на сей запит ясно видно той поганий стан просвіти, який був у 19 віці на нашій Полтавщині. До половини 70 років кореспонденти майже не згадують про селянські школи. Більшість шкіл земських та повітських засновувала ся після цієї доби і вкінці 19 столітя. Майже всі старі кореспонденти зі всіх повітів з великою тугою оповідають, як погано було без шкіл і з якою радістю селяне зустрічали засноване школи у себе. До реформи земства шкіл по селах не було; міністерство освіти не дбало про єю справу, кріпаки якби ї хотіли вчити ся, то не мали спроможности, а поміщики і дідичі тільки дуже рідко закладали школи при своїх економіях. Один кореспондент пише: »До волі школи у нас не було, а пан мабуть більше учив нас по кухням та конюшням ніж у школі« — натикаючи на батоги. При економіях і конторах деякі поміщики заводили школи, але мета цих шкіл була — вивчити і виховати для своїх потреб конторщиків та писарів. Козак Длингурда з села Великої Девіци, Прилуцького повіту пише: »Настоятелем школи був пін Прочасв; записували і брали у школу гірше, ніж у москалі. Заможні селяне муєсли давати Прочасву по 8 мірок шпеніці, тоді їх увільняли від школи, а дітей голоти, які ховали ся по лісах та болотах, Прочасв велів класти долі; один сїдав на голову, другий на ноги, і ученика били різками. Дитя кричало, родителі плакали і уговорювали терпіти. Ученики працювали на Прочасва, як на пана, а що-ж виходило з сих учеників? На

селі грамотних не було, ніхто й бумаги не міг прочитати...«

Кореспонденти часто згадують про дяків, як про перших учителів і описують їх спосіб навчання. »Осіною дяк оповіщав, що починаєть ся школа; до його приходило 10—12 хлопчиків і починало ся вичуванє Псалтирі та Часословця. За зиму дяк брав 1 р.—1 р. 50 коп., і окрім сього подарунки натурою«. Іноді платили окремо »за грамоту« рубля, Псалтир — 2 рублі, Часослов — 2 рублі. Вчили єї книги на память, іноді на другий рік забували все; по науці треба було подарувати дякови чи платок чи сукна на одіж і поставити могорич. Для товаришів кривні ученика приносили великий горщик молочної каші; коли ученики виїли її, горщик ставили на дворі і всі ученики кидали в нього кійками і розбивали«. Поговорка »розбили глека« мабуть іде з цього звичаю. Що до програми сих дяківських шкіл, то єсь що пише козак села Поповщини Роменського повіту: »Курсе ученія був 3—5 річний; програма: вивчити на голос церковну »граматку«, Часословець, Псалтир; навчити ся писати і читати писане; писати цифри і числити до 1000. Вчили ся славянської азбуки, складів двозложених і тризложених, потім починали читати по складам і по верхам; усе вичувано на память. Письмо починали писати на чорній дошці, опаленій на вогні, гусячим пером; замість чорнила вживали крейду розпушену в воді. Кореспондент села Перекеповки, Роменського повіту, Бабаков додає ще до того, що »кождої неділі ученики приносили дякови по паляниці. Після дошки переходили до паперу, по яким писали чорнилом з початку великими буквами, а потім дрібними«. Деякі кореспонденти хвалять єю учобу і кажуть, що гарно було те, що ученики в церкві сївали і читали. Але більшість кореспондентів згадує про дяків з усмішкою і хвалять сучасні земські школи.

Крім дяків »гарною репутацією, як учителі — пише козак Здоров Кременчуцького повіту — користували ся »діді« — грамотні старці і ті, що ходили на прощу в Київ; і у їх також характер навчання був релігійно-церковний«. Таким чином дяки, діді в москалі, що одслужили військову службу, були єдиними педагогами на селі, коли не влічати деяких поміщи-

ків та пошів. Манастирі, які були по Полтавщині й існують і досі, в 19 століттю не дуже виливали на просвіту села; тільки один кореспондент згадує про Переяславських ченців, та й то не гарно: «У нашому селі Лялинцях жила ціла колегія ченців; вони орали землю, збирали податки і про їх нічого гарного не можна сказати, бо залишили по собі погану славу: драли по дві шкури, збирали гроші без милости, жили для своєї роскоші; до манастиря було 150 веретов, а тут ченці школи не заводили». Як бачимо, невесело виглядала наша народня просвіта в 19 віці, і ми зможемо ся з усіма кореспондентами, що тепер уже не можна й рівняти справу просвіти з ученням пошів та дяків. Коли тоді треба було хлопців шукати в лісі, де вони ховали ся від книжки, то тепер треба тільки сповняти бажання кореспондентів і давати справжню народню українську школу та яко мога більше призначати гроша з земських кас на справу оśвіти нашого села.

М. Р—в.

Конкурс „Сербської Матиці“. Недавно оголосила Сербська Матиця конкурс на написанє історії сербської літератури в 17 монографіях. Важніші з тих монографій будуть оті: Славянські апостоли Кирило і Методій; письмо і богослужбений язик; їх ученики в Македонії і доба Симеонова (II моногр.). Дубровницько-далматинська сербська школа літературна (VIII моногр.). Доситей Обрадович і його доба (X моногр.). Культурно-політичний огляд сербської історії від освободження по наш часи (XI моногр.). Передруківська доба і впливи німецькі та інших чужих літератур (XII моногр.). — Народня людова література (XIII моногр.). Доба романтизму, славянське відродженє, Вук Караджіч, ілїрійський рух (XIV моногр.). Молодий рух у сербській літературі

(XV моногр.). Історія сербської критики (XVI моногр.). — Найновіше сербське письменство (XVII моногр.). Про наукову літературу нема в конкурсі ніякої згадки. — При тій нагоді, думаю, не від річи буде піднести справу написаня історії і нашой літератури. Одному чоловікови треба дуже багато присвятити часу і праці, аби її написати і то так, щоби вона відповідала всяким вимогам критики. Чому одначе не піти нам слідом Сербів і не поділити праці на кілька рук, на кілька монографій, з яких кождий письменник, що підоймив би ся праці, взяв би собі одну чи більше? Таким чином могли-б ми мати в недовгім відповідно часі працю, якої брак дасть ся тепер відчувати багатьом людям. *В.*

3 Черновецького університета. В лїтнім півроці 1901 р. було на університеті в Чернівцях 458 студентів; з того ходило: на теологію 34 звич. і 1 надзв.; на права 327 звич. і 24 надзв., на філософію 44 звич. 22 надзв. і 6 фармацевтів. По народности було: 255 Німців, 105 Румунів, 46 Русинів, 41 Поляків, 2 Чехи, 7 Сербів, 1 Вірменин, 1 Болгарин. Належить зазначити, що між Німцями є 203 Жидів, так що дійсних Німців є тільки 52 і для них тримає ся німецький університет! З Русинів ходило: на теологію 1(!), на права 31 звич. і 3 надзв., на філософію 8 звич. і 3 надзв. В зимовім півроці 1901|2 р. будуть читати по руськи: I. На теологічнім факультеті: Денис Єремійчук 1) Введенє в практичне богословє і Омїлетика, 3 год. тижн.; 2) Літургіка, часть перша, 5 год. тижн. 3) Вправи омїлетичні 1 год. тиж. II. На філософичнім факультеті: Др. С. Смаль-Стоцький: 1) Руска граматика. I. Наука о звуках, 3 год. тиж. 2) Історія українсько-руської літератури XIX-го в. від Шевченка, 2 год. тиж. 3) Руский семінар: Читанє вибраних творів Шевченка, 2 год. тиж. *В.*

VI. Із суспільного життя.

Русини в тернопільських гімназіях. В руській гімназії в Тернополі було минулого року три класі. До них вписало ся з початком року 248 учеників (Ia — 50, Ib — 52, IIa — 42, IIb — 40, III — 54), як на нашій відносини, то досить значне число, В році покинуло заклад 25

учеників, значить майже $\frac{1}{3}$ загального числа. При класифікації дістали: першу класю з відзначенєм 35, першу 143, другу 14, третю 12, надто поправку 8. Коли додамо число учеників, що виступили протягом року до числа тих, що дістали злу класю, то отримаємо разом 51 уче-

няків, се значить майже $\frac{1}{4}$ загального числа; як на один рік, то трохі за багато. Чи тому відпливови шкільної молодіжки не будуть більше винні учителі, ніж ученики? Всі 213 учеників, що остали до кінця року, були родом із Галичини, причисляли ся до руської народности і належали з виїмком одного Жида до гр. кат. релігії. Стипендій не було в гімназії ніяких. Цікаво було б знати, чому?

В польській гімназії було всіх учеників із початком шкільного року 684, виступило протягом року 83 — значить $\frac{1}{8}$ частина загального числа, остало ся 601. З того при класифікації дістало: першу класу з відзначенем 58⁷, першу 383⁷, поправку 63¹, другу 46¹, третю 32. Число учеників, що виступили і дістали злу класу, вносить 162, значить $\frac{1}{4}$ загального числа (як у руській гімназії). На 582 публичних учеників (19 було приватистів) належало до польської народности 459, до руської 123. До Русинів признали ся всі греко-католики, яких було 123. Стипендистів було в гімназії 13, що побирали стипендії в сумі 3405 корон. Коли додамо тепер число учеників руської гімназії 238 до числа учеників Русинів польської гімназії, отримаємо разом 351. Се число буде одначе певно зростати в міру зросту руської гімназії так, що коли гімназія стане повна, число учеників її перевищить число учеників інших руських гімназій, з виїмком може Львова. Се й найліпший доказ потреби нових руських гімназій. В.

Сахарозаводчик Кеніг і селяне с. Шаровки. Сахарному королеви Кенігу мулять очи громадська земля села Шаровки (Богодухівськ. пов. Харьк. губ.) і от що надумав він, щоб вижити селян, а набути собі їх земельку, що так не до ладу встряла між його лятіфундії. Він купив в Уфимській губ. 6.000 десятин і вівзав селян помінятиєсь — віддасть йому своїх 900 дес., а взяти за те його 6 тисяч дес. в Уф. губ. Шаровці послали туди своїх ходоків, котрим земля та сподобалась, склали вже й «приговор» переселятиєсь, та дехто з хазяїнів упер ся — не хотять ні за що кидати батьківщину. Що робитиме далі сахарний король, щоб такі відібрати українську землю в свої лапи, а Українців заслати в далеку Московщину, поки що — кажуть «Харьковек. губ. від.», відкіль ми взяли сей факт — невідомо. В. Д—о.

Панкельтський конгрес. У другій половині серпня відбув ся в Дубліні панкельтський конгрес, т. е. з'їзд представителів останків великого колись племені, що сягло від границь Австрії по Атлантийський океан ураз із Великою Британією. Конгрес поставив собі за задачу, винайти способи для зноєн між ріжними відломками великого колись народу, розділеного морем, і нарадити ся над способами плеканя кельтських діалектів, літератури, археології і права. Що до кельтських діалектів, то їх є тепер п'ять: бретонський, яким говорять в Бретонії в північній Франції, іриський в Ірландії, шкотський у шкотських горах, діалект острова Ман і валійський в Англії. Шестий діалект, корнійський, вимер, але він мало ріжнив ся від бретонського. Німецький учений Цайєс ділить ті діалекти на дві головні гадузи: іриську і бретонську. До іриської, званої також *goidelic*, належить іриський діалект, шкотський і острова Ман; до британської кінрегський або валійський і арморіканський або бретонський. Між іриським і шкотським діалектом є мала ріжниця, але діалект острова Ман віддалений від них дуже значно, а валійський творить уже майже окрему мову. Бретонський діалект ріжнить ся також значно від інших. Число людей, що говорять кельтською мовою, маліє щораз більше. В 1871 р. говорило нею 1.006,100 душ, а по двадцяти літах, 1891 р. вже лише 911,289; убуло отже 95.811 душ, хоч рівночасно число населення збільшило ся. Цікаве, що той убуток почав іти скорим кроком наперед від 1870 р. т. е. від заведення нового шкільного закону. Розумієть ся, що кельтські патріоти бачучи його, мусіли застановити ся над стриманєм дальшого упадку своєї мови, що на конгресі й було головною осяю, коло якої обергало ся все иньше. В.

Чужинці на німецьких університетах. На всіх університетах у Німеччині було в літнім півроці 1901 р. 2606 іматрикульованих чужинців, проти 2698 в зимовім і 2322 в літнім півроці минулого року (для скорочення перша цифра в скобках буде значити зимовий піврік 1901, друга літній піврік 1900 р.). Процентом вноєть та цифра 7.3⁹/₁₀ на загальне число 35.558 студентів унів. супроти 7.8⁰/₁₀ і 6.7⁰/₁₀. Що до студій, розпадаєть ся те число на: 646 філософів, фізьологів і істориків (проти 674 і 592), 579 математиків і природників (проти 582

і 511), 568 медиків (проти 564 і 511), 313 правників (проти 354 і 259), 147 сванг. богословів (проти 142 і 111), 146 лісників (проти 155 і 137), 138 агрономів (проти 154 і 145), по 25 на катол. богословів (проти 26 і 22) і фармацевтів (проти 24 і 17) і 19 дентистів (проти 23 і 17). Перед п'ятьма роками було в літі 1896 р. 2192 чужинців, що становили 7·4%, а перед десятима, 1901 р. 1913, що становили 6·6% загального числа всіх студентів. Що до національності, то ділили ся ті студенти на: Росіян 717, Австрійців (?), 507, Швайцарців (?) 256, Англичан 157, Болгар 68, Нідерланд-

ців 50, Французів 47, Греків 46, Італійців і Сербів по 44, Люксембурців (?) 38, Румунів 37, Турків 35, Шведів і Норвежців 26, Бельгійців (?) 22, Данців 8, Іспанів 5, Португальців і Чорногорців по 2. Взагалі було 2114 студентів із європейських, а 492 з інших країв. Останні походили з Америки 323 (головно зі Злучених Держав), з Азії 154 (майже виключно з Японію), з Африки 12 (головно з полудневих колоній) і з Австралії 3. Докладний поділ на національності годі перевести задля помішаних цифр, що дотикають раз націй, другий раз тільки країв. В.

VII. Від Редакції.

Вп. Ф—ський в Бер—ах. Новелька гарна, але переклад лихий, тому не можемо її надрукувати.

О. Причинний. Ваш «Лелик» в такій формі, як є, не надає ся до друку, хоча ідея гарна і варта того, щоб подумати

і попрацювати над нею більше. В самій заснові Вашої легенди є деякі неконсенквенції, а децю не виведено ясно. Докладніше хиба в листі, коли подаєте нам свій адрес.

И669

1901-